

JOVO POPOVIĆ

# SUĐENJE ARTUR KOVIĆU



I ŠTO NIJE REČENO

SUĐENJE ARTUKOVIĆU  
I ŠTO NIJE REČENO

JOVOPOPOVIĆ

*Autor knjige:*  
Jovo Popović

*Naslov knjige:*  
SUĐENJE ARTUKOVICU  
I ŠTO NIJE REČENO

*Izdavači:*  
STVARNOST, Zagreb  
JUGOART, Zagreb

*Za izdavače:*  
Vladimir Štokalo, Ankica Tonković

*Urednički odbor:*  
Miloš Blečić, Krešimir Čuturilo, Željko Duraković,  
Tomislav Rakočević, Vladimir Štokalo, Mirjana Zdravković

*Recenzenti:*  
Đuro Bjegović, Pero Pletikosa

*Likovna oprema:*  
Nenad Dogan

*Fotografije:*  
Valent Grobenski i Muzej Revolucije, Zagreb

*Lektor:*  
Jakša Mimica

*Korektura:*  
Maja Kotur

*Naklada:*  
10.000 primjeraka

*Tisak i uvez:*  
Grafički zavod Hrvatske

# SUĐENJE ANDRIJI ARTUKOVIĆU I ŠTO NIJE REČENO

STVARNOST  
JUGOART  
1986.

*U odnosu na suđenje Andriji Artukoviću postoje dvije generacije: ona koja još pamti vremena njegovih nedjela i ona druga, mlada, za koju je to prava povijest, o kojoj zna samo posredno. Jedne je ovo suđenje podsjetilo na proživljeno, a druge upoznalo kroz još žive ljude i svjedočenja s jednim vremenom koje, ipak nije tako daleko. Ali, mjereno ljudskim vijekom, mogli bismo reći da su djeca rođena prve godine poslije oslobođenja danas zreli ljudi, pa poneki od njih imaju i unuke, a ne samo svoju djecu. Jednima i drugima namijenjena je ova knjiga. Jedne će podsjetiti, a drugima će odgovoriti na pitanje koje smo mogli, katkada, ćuti: je li to moguće? Nažalost, odgovor je ne samo da je moguće, već da se i dogodilo. I zato, svima nam je jednaka opomena da činimo sve da se ne ponovi, da ne dopustimo da se povampire snage mraka i zla. To je poruka ove knjige, kao što je to bila i poruka sudskog procesa kojim se bavi.*

*Kad je riječ o suđenju Andriji Artukoviću i pravednoj osudi koju je izrekao sud nakon nadasve korektnog sudskog postupka, treba reći da se pokazalo da za pravdu nikada nije kasno. I to ne zbog osвете, ne zbog odmazde, nego radi same pravde, radi toga da narod iz kojeg je ratni zločinac potekao može gledati u oči svim drugim narodima, a prije svega onima kojima je, u njegovo ime, zlo učinjeno. Pokazalo se na ovom procesu da hrvatski narod nema čega da se stidi, osim one šačice zločinaca koja je djelovala u njegovo ime. Zar nije upravo hrvatski narod sa srpskim i svim ostalima koji žive na tlu SR Hrvatske uzeo svoju sudbinu u svoje ruke i sam obračunao sa svojim izrodima. I o tome govori ova knjiga, upravo stoga što ide dalje od predmeta inkriminacije Andrije Artukovića. J ovo Popović razotkriva svu monstruoznost tvorevine koja nije bila ni hrvatska, ni nezavisna, ni država. Čini to na najbolji, dokumentarni način, i pred nama uskrsava vrijeme strave i užasa kada je ljudski život tako malo vrijedio, ako je bio srpski, židovski, romski, ali i hrvatski - napredan. Ova knjiga je i najbolji odgovor onima koji su pokušali monstruoznog »hrvatskog Himmlera« prikazati kao žrtvu ili u najmanju ruku rezultat naših ovdašnjih odnosa i povijesnih okolnosti. No, pustimo to.*

*Rekao bi čovjek, da ne može za onoga tko na savjesti nosi toliku odgovornost kao Andrija Artuković, biti veće kazne od duga života. Nažalost pokazalo se da Artukovića ne progone grobovi, logori, vješala. I to smo potvrdili prateći proces i čitajući Popovićevu knjigu. I Artukovićeve je savjest mirna i cista. I on vjerojatno mirno spava. Zato je dobro što je napisana ova knjiga, jer govori i šire od onoga što je veliko vijeće Okružnog suda u Zagrebu utvrdilo. Pred nama izrasta u svojoj ogoljelosti ratni zločinac i čitava zločinačka organizacija za istrebljenje svega što nije po ustaškoj mjeri, po mjeri ustaškog noža.*

Prateći suđenje Artukoviću sjetio sam se svoga teksta pod naslovom »Ekolozi duha« objavljenog u Vjesniku 17. veljače 1980. godine. Čini mi se, u kontekstu Popovićeve knjige aktualnim, pa ga prepisujem:

»U bogatstvu svakodnevnih pojava i susreta, prihvaćanja i sučeljavanja akcija i ideja, katkad našu pažnju privuče i poneka brižna dušica, da ne kažemo dušebrižnik, koji iskazuje strah za duševni mir mlade generacije, koju se - kako takvi kažu - opterećuje mračnim slikama iz naše nedavne prošlosti. Čemu toliko pričate ili pišete o ratu, čemu snimate filmove o NOB-i? Dosta je toga, dosta je krvi, zaboravimo to!

Na to nas podsjeća i ponovno otvaranje polemika o nekim filmovima oko kojih su se već lomila koplja, upravo na tim i oko takvih ocjena. A sve to potvrđuje da takve polemike, bez obzira na kojoj su se »teritorskoj« razdaljini vodile, bez obzira u kakvo ih se ruho odijevalo, nisu završene i zamrle, iz prostog razloga, jer im je ispod površine, što se moglo čitati i između redaka, stajalo nekoliko krupnih i bitnih pitanja s posve jasnim idejnim i ideološkim predznacima i opredjeljenjima.

Polazeći od takvih ocjena, čini nam se da bi vrijedilo, bez ulaženja u dublje analize, ukazati na nekoliko tendencija, pa makar samo i ilustracijama, ne da bismo sudili, već da bismo iskazali makar i fragmentarno, elemente na kojima se i kojima se pokušava stvarati određena klima i graditi ocjene i sudovi koji se, u svojoj osnovi, bitno razlikuju od onih koje je ovo društvo usvojilo, kao sud o prošlosti i o sadašnjosti i odnos prema njima. Upravo stoga i spominjemo te ekološke duha, kojima ne smeta to što se događalo, već ih smeta da se spominje to što se događalo i kako se događalo. A znamo, bilo je teško, krvavo i često neljudski.

To su razlozi da ne možemo prihvatiti tezu: neka se zaboravi, zašto podsjećati na to? Ne želimo da se zaboravi - da se ne bi ponovilo.

A kako, na primjer, izgleda prvi korak zaborava? Izgleda tako da se u umjetničkom djelu (ako je umjetničko djelo koje se služi neistinom ili poluistinom), nije važno u kojem žanru, u ovoj zemlji prikazuju samo okupatori koje je nemoguće identificirati, a domaći je izdajnik samo gostioničar koji kolaborira uglavnom poslužujući okupatora. Tu ekolozi, vrlo vješto, izbjegavaju da »truju mlade duše« istinom da je i među nama, pripadnicima naše nacionalnosti bilo onih koju su bili na drugoj strani, krvavih ruku. A što da kažemo tek za one kvazi umjetničke tvorevine u kojima se izjednačuju ubojica i žrtva, u kojima su jednaki borci za slobodu i porobljivači.

Jednom smo zgodno mogli čuti i tezu da je, bilo je to prilikom razgovora o filmu u kojem su veoma naturalistički i s krvlju prikazani zločini koje ustaše čine nad svojim sugrađanima, dakle Hrvatima, da je u antičkoj tragediji mnogo krvi, ali da se o njoj samo govori, da je se ne vidi. Ali mi danas, gledajući antičku tragediju, prateći sudbine njenih protagonista pa i identificirajući se s njima, znamo, mislimo ili pretpostavljamo da je to legenda, izmišljotina, nešto što je plod mašte, djelo antičkog umjetnika. I premda se radi o ljudskim sudbinama, miješanju bogova i ljudi, o krvi i snažnim osjećajima, ipak tome pristupamo s distancom: moglo se dogoditi, ali je vjerojatnije da se nije dogodilo, da su lica i okolnosti izmišljene. To je ono što ne želimo da se dogodi s našom nedavnom

prošlošću. Ne želimo da postane mit, na kojem ćemo se, doduše, nadahnjivati, ali koji će nas, u osnovi ostavljati hladnim, jer sumnjamo da se sve to moglo dogoditi.

Nije riječ o tome da prizivamo prošlost, da prijetimo prošlošću. Uostalom, uza sve teškoće, patnje, krv i stradanja, ta je prošlost prepuna predivnih primjera ljudskosti, junaštva i samoprijedora. Ali ta, značajnija i veća strana prošlosti izgledala bi nevjerovatnom bez tog mračnog naličja. Prava je i puna vrijednost prošlosti, njenog prisustva u sadašnjosti, u iskazivanju svih njenih dimenzija. Zato ne možemo prihvatiti ekologiju duha koja bi »pročistila« sve ono što može, na ovaj ili onaj način, s ove ili one pozicije, podsjetiti na temu koju bi još ponetko želio vratiti.

U svjetlu ovih razmišljanja i ova knjiga može svakom dobronamjernom čitaocu otvoriti nova ili proširiti postojeća saznanja. A ono, što je najvrednije, to je njena poruka da se zlu treba uvijek suprotstaviti, to je svijest njenog autora, o neizmjernom u sudbinskom značenju bratstva i jedinstva na našim prostorima.

Narodi i narodnosti Jugoslavije su, vlastitom voljom, u toku narodnooslobodilačke borbe, vođeni Titom i Komunističkom partijom, sami odabrali zajednički život. Zapečatili su to vlastitom krvlju. Brojne žrtve, među njima i one za koje je suđen Andrija Artuković, obavezuju današnje i buduće generacije da čuvaju, njeguju i dograđuju tekovine oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Trajna je pouka i poruka naše povijesti o snazi zajedništva, a prije svega bratstva i jedinstva, ali i o zlu koje se uvijek može ponoviti. I o tome svjedoči ova knjiga.

Pero Pletikosa

**PONEDJELJAK,**  
14. aprila 1986.

To je dan kada će, konačno, poslije dugog četrdesetogodišnjeg čekanja, Okružno tužilaštvo grada *Zagreba*, gdje je Andrija Artuković 1941. godine potpisao zakone kojima je zločin uspostavljan kao sistem, imati priliku da pred krivičnim vijećem Okružnog suda iznese optužnicu:

»Artuković Andrija, sin Marijana i Ruže Rašić, rođen 29. 11. 1899. godine u Klobuku, Hrvat, advokat, oženjen suprugom Anom, otac 5 djece, završio pravni fakultet, nalazi se u pritvoru Okružnog suda u Zagrebu od 12. 2. 1986. godine po rješenju Okružnog suda u Zagrebu broj K-91/84. od 2. 3. 1984. godine, da je:

zajedno sa ratnim zločincem Antom Pavelićem pod okriljem i u službi njemačkih i talijanskih nacističko-fašističkih okupatora osnovao i organizirao na području dijela Jugoslavije ustašku terorističku tvorevinu...«

Optužnici je prethodio naporan put do ratnog zločinca: i da se utvrdi gdje se krije, i da se - kad je već otkriven u Sjedinjenim Državama Amerike - pravosuđu te savezničke nam zemlje iz drugog svjetskog rata, kojoj je »ustaška teroristička tvorevina« objavila rat, baš kao što ga je objavila i svome narodu, uspije objasniti i dokazati da je Andrija Artuković uistinu ono zašto će ga 14. aprila 1986. optužiti Okružno javno tužilaštvo u Zagrebu, - da je »bio začetnik, podstrekač, organizator i naredbodavac zločinačkog policijskog poretka koji je sprovodio masovna ubistva, hapšenja, mučenja, prisilna iseljavanja, odvođenja u koncentracione logore, internacije, na prisilni rad te pljačku imovine stanovništva jednog dijela Jugoslavije«.

Mnogo od onoga što je Artuković činio, osobno ili kao nalogodavac s autoritetom »ministra smrti«, neće biti navedeno u optužnici, i neće biti utvrđivano u procesu. Prateći pomno ono što se zbiva u vijećnici zagrebačkog Okružnog suda, gdje će Artuković biti prvi put uveden u 8.37 sati 14. aprila 1986. godine, ravno 45 godina i tri dana poslije njegova dolaska specijalnim njemačkim avionom u Zagreb u kojem je 12. aprila 1941. ušao u devetorku »Hrvatskog državnog vodstva«, mi ćemo tragati i za bitnim posebnostima ovog ratnog zločinca koje neće biti predmet same rasprave, odnosno što će ostati na rubu interesa tužbe, obrane i suda. Tužba je, naime, držeći se međunarodnih pravnih normi, u iznošenju optužnice protiv Andrije Artukovića, ostala isključivo na razini onoga za što je Andriju Artukovića osudio američki sud:

- da je 1941. godine naredio ustašama da kod Kerestinca ubiju 450 osoba, među kojima mnogo žena i djece;

- da je 1942. kod Vrginmosta naredio da se pobiju stanovnici (Srbi) okolnih sela;
- da je naredio da se ubije advokat iz Sremske Mitrovice dr Ješa Vidić i da se njegova imovina opljačka;
- da je »neutvrđenog dana početkom 1943. godine« kod Samobora naredio ustašama da pobiju više stotina zarobljenih partizana i partizanskih porodica.

Kad je za takva zlodjela otkriven i kad je već bilo riješeno da ga SAD izruče Jugoslaviji, zamjenik federalnog tužioca SAD David Nimmer, koji je na procesu Artukoviću u Los Angelesu u februaru i martu 1985. godine zastupao interese Jugoslavije, izjavio je, što će kod nas prvi objaviti »Vjesnikov« novinar Dorđe Ličina, jedan od trojice jugoslavenskih izvjestitelja na losanđeleškom procesu:

Vrlo dobro znamo da nijednoj od žrtava nacističkog terora nije bila pružena nikakva mogućnost da se brani. Nasuprot tome, Artuković je, ovdje u Americi, u toku 15 mjeseci imao prilike predočiti sve svoje dokaze i iznijeti sve svoje argumente. Razmotrivši sav prezentirani materijal, sud je ocijenio kako postoji čvrsta osnova za uvjerenje da je Artuković kriv. To je osnaženo odlukom triju viših sudova, uključujući i Vrhovni sud SAD. Na toj osnovi Artuković je vraćen u Jugoslaviju da bi ondje stao pred lice pravde...«

I, eto ga: u 8.37 sati kroz glavna od pet vrata velike vijećnice zagrebačkog Okružnog suda sudski stražari uvode decenijama čekanog Artukovića. U tamnoplavom je odijelu; bijela košulja, plave čarape, crne, pomno izlaštene mokasine. Nema kravate. Gornje dugme na košulji raskopčano. Sporo se kreće. Dvojica sudskih stražara su mu stalna pratnja. Nikad nije bio visok, a sad je sitan, use urastao, jedna izgleda među ne baš posebno krupnim stažarima. Treći stražar je otvorio dvokrilna vrata, pa ih onda zaključava. A dvojka su stražara zajedno s medicinskom sestrom, koja nosi veliku crnu torbu (vjerovatno s lijekovima), iza optuženog i u korak ga prate. Optuženi i dvojica stražara su sjeli u neprobojnim staklom ograđenu kabinu, otvorenu samo s prednje strane, prema sudačkom stolu. Umjesto optuženičke klupe, tri smeđe fotelje.

Za sudskim stolom je pet stolica. Slijeva, između stola obrane i sudskog stola, električna mašina daktilografinje. Lijevo od stola obrane je stol sudskog vještaka, petoro liječnika. Desno od sudskog stola je stol Okružnog javnog tužioca Ivanke Pintar-Gajer i njenog zamjenika Ante Nobila. Uz njihov stol prislonjen manji stol privatnog tužioca, zastupnika porodice od ustaša ubijenog i opljačkanog sremskomitrovičkog advokata dra Ješe Vidića, stol beogradskog advokata Slobodana Perovića. Desno od njih je stol za rezervne suce.

Velika vijećnica ima u desnom krilu devet redova sa po 5, 6, 7 i 9 sjedala, a lijevo krilo, iza kabine optuženog, pored kojeg su dvije stolice pratnje i stolica medicinske sestre, ima samo 7 redova sa po 6, 7, 9 i 10 sjedala. Za one koji neobavezno prate proces (tu su i novinari) ima 118 mjesta. U jednoj drugoj, mnogo većoj dvorani, s ulazom iz Amruševe ulice, pripremljeno je sve što treba da izvjestitelji, strani i domaći, mogu pratiti

proces preko monitora. Sve što se događa u sudnici snimaju kamere zagrebačke televizije. Iza stola branitelja, lijevo od sudačkog stola, smještena je i jedna od kamera filmske ekipe uglednog režisera Lordana Zafranovića i njegovog kolege Josipa Remenara Joje koji snimaju devedesetminutni dokumentarni film »Civitas Dei«. Druga filmska kamera je na galeriji, odakle proces prati četrdesetak promatrača, među kojima će uglavnom svo vrijeme provesti i autor ovih redaka. Za Zafranovićevim kamerama su Andrija Pivčević Pivac i Branko Knez Šiljo, a za filmskom kamerom TV Zagreba je Branko Jaklin. U publici je lako uočiti razbarušenu, poetsku pojavu Vojdraga Berčića, koji je 1945. godine bio isljednik tada zarobljenih Artukovićevih kolega iz »vlade Nezavisne Države Hrvatske«. Naše znanje o ustaškom pokretu nije beznačajno, ali u odnosu na znanje Vojdraga Berčića svako znanje o ustašama i njihovoj zločinačkoj organizaciji je maleno, čak i znanje uglednih autora iz te domene. Očekivalo se da će Vojdrag Berčić biti češće pozivan na pres konferencije, ali to se ni jednom tokom procesa neće dogoditi. Druga zanimljiva ličnost među promatračima je i Milan Bulajić, pravnik, jedini ovdje od svih onih koji su i 1958. pred federalnim sudom u Los Angelesu pratili suđenje Andriji Artukoviću. U ono je vrijeme bio prvi sekretar naše ambasade u Washingtonu. On će ostati sve vrijeme na procesu, kao i Berčić. A prvih nekoliko dana tu je bio i ugledni pravnik iz SAD, nekad član Odjela za ratne zločine američkog ministarstva pravde, Martin Mendelshon, koji je na lanjskom suđenju u Los Angelesu zastupao grupu oštećenih Židova. »Večernji list« će sutradan objaviti kako je Mendelshon iznio »mišljenje da, bez obzira na razliku u proceduri (zakonodavstvu) SAD i naše zemlje, suđenje teče u najboljem redu. Vrlo pozitivno je, prema njegovom mišljenju, što je organizirano suđenje na kojem Artuković ima sve mogućnosti da se brani.« U »Večernjem listu« će također biti objavljena još jedna zanimljiva izjava u vezi s Amerikom: »Odvjetnik Slobodan Perović, opunomoćenik obitelji ubijenog dra Ješe Vidića, preko američkog odvjetnika Filipa Lacovare (inače bivšeg Nixonova državnog tužioca) postavio je zahtjev da se pokrene postupak za blokadu Artukovićevih bankovnih računa u SAD, te zabranu prodaje nekretnina koje tamo posjeduje.« Perović je, na početku suđenja, u ime Stevana Vidića, sina ubijenog dra Ješe, najavio sudskom vijeću da će imovinsko-pravni zahtjev postaviti tokom glavne rasprave, kada bude raspolagao činjenicama radi konkretiziranja prijedloga.

Suđenje je počelo u 8 sati i 40 minuta, ako se početkom suđenja računa trenutak kad je pet članova krivičnog vijeća Okružnog suda u Zagrebu sjelo za sudački stol. Prvi je, u trenutku kad je sva sala ustala na znak jednog od stražara (Artuković ustaje jedva zamjetno podržavan rukom stražara koji mu stoji slijeva) ušao predsjednik krivičnog vijeća, ujedno i predsjednik Okružnog suda Milko Gajski. Gajskog slijedi njegov zamjenik, sudac Okružnog suda u Zagrebu, izuzetno cijenjeni stručnjak za krivično pravo Božidar Rumenjak. Za njima ulaze troje sudaca porotnika: Nedjeljko Halilović, Katica Ilovar i Vasilj Dukić.

Nakon zakonskih formalnosti, što je trajalo 7-8 minuta (objava sastava krivičnog vijeća, obavještenje o tome tko sve i zbog čega snima



suđenje) Gajski je od optuženog zatražio da ustane. Kasnije, u nekoliko navrata, optuženi će pokušati da ustane, ali bi mu Gajski svaki put rekao:

- Samo sjedite, optuženi Artukoviću; svi mi sjedimo!

No, rekosmo, 14. aprila u 8.48 Gajski je zatražio:

- Ustanite, optuženi Andrija Artukoviću!

Ranije smo imali priliku da u jednoj televizijskoj emisiji čujemo glas Andrije Artukovića: hrapav je, promukao, povremeno jedva razbirljiv, ponekad progutanih vokala. O sebi je sve podatke iznosio jasno, osim što je na pitanje »Sto ste po zanimanju« sasvim čujno rekao samo »ad« a dodatak »vokat« je kazano nečujno, pa su mnogi u sudnici shvatili da je odgovor na slijedeće pitanje (»Što imate od imovine«) ujedno i odgovor o zanimanju:

- Ništa!

Još je rekao da je po nacionalnosti Hrvat i državljanin Hrvatske, te da nije nikad osuđivan. Zatim je sjeo. I poslije 40 godina izbjivanja dobro govori hrvatski.

Branitelji Andrije Artukovića su za to vrijeme pomno pratili svaku kretnju svoga klijenta. Trojica su za braniteljskim stolom; sjede na klupi s naslonom. Prvi je do suda Željko Olujić, do njega Silvije Degen, a njemu slijeva Srđa Popović, koji je, ušavši u sudnicu s dosta teatralnosti raširio beogradsku »Politiku«, naoko više zainteresiran za njene vijesti, nego za prilike u vijećnici, gdje je očekivan ulazak Andrije Artukovića. Kad je optuženi ispitan o osnovnim generalijama, njegovi branitelji su zatražili da se glavna rasprava odgodi za osam dana:

- jer im nije pružena prava prilika za nesmetani kontakt, bez prisutnosti trećih lica, s optuženim (»Nismo bili sami s njim ni trideset minuta!«, tvrdili su odvjetnici, a Gajski je, ne prekidajući njihovo izlaganje, gotovo za sebe, mada čujno za sve, izjavio: »Imali ste vi i 300 minuta!«);

- jer je zdravstveno stanje optuženog takvo da nije sposoban pratiti tok suđenja.

Prva primjedba nije uvažena.

U vezi s drugom primjedbom obrane, Milko Gajski je zamolio docenta dr Karlu Pospšil Završki da u ime liječnika vještaka, među kojima je jedan internist i četvero psihijatar, na osnovi zdravstvenog biltena i jutrošnjeg pregleda optuženog dade ocjenu o njegovoj psihofizičkoj sposobnosti.

Dr Karla Pospšil Završki nije rekla lako uočljivu činjenicu da je optuženi, u odnosu na prošlogodišnje suđenje u Los Angelesu, mnogo bolje izgleda, kako je sad sposoban da sam hoda, da se mnogo jasnije *izražava*, vrlo sklon da svakome pokaže kako je pri punoj pameti, čak lucidan. Dalje kaže da zdravstveno stanje optuženog nije promijenjeno u odnosu na ono sa suđenja u Los Angelesu 1985. i - što su u jutrošnjem pregledu utvrdili liječnici vještaci, internist i psihijatri - da je optuženi sposoban za sudjelovanje u glavnoj raspravi.

Gajski se jedva primjetno naklanja prema stolu tužioca:

- Izvolite, drugarice javni tužilac!

Ivanka Pintar Gajer, žena koja već godinama rukovodi Okružnim

javnim tužilaštvom u Zagrebu, pravnik o kojem mnogi autoriteti govore s respektom i poštovanjem, pripremila je sa svojim zamjenicima trideset i tri stranice optužnice koja će ostaviti uvjerljivo snažan dojam. U načinu Ivanke Pintar Gajer bilo je sitnih previda, kao i kod svih ljudi koji se bave pravom, ali nisu učestalo sudionici sudskih rasprava. Osim toga, ona je superiorno svjesna odgovornosti svoga zadatka. S tužbom jednom od najvećih zločinaca hrvatskog naroda, sa zadatkom da dokaže njegove zločine protiv naroda i čovječnosti, ona ulazi u povijest i nama je jasno da joj nije ni lako, ni svejedno. Otud mala doza nervoze koja će da splasne kasnije - u raspravi.

Već je kazano da je optužnica Okružnog javnog tužilaštva Zagreb zasnovana na presudi suca Federalnog suda u Los Angelesu Volneva Browna, zapravo na odluci o izručenju.

Sažeto obrazloženje optužnice, pisano s mnogo činjenica, uvjerljivo po njima i analizi, ipak je samo zbir najosnovnijih podataka. Radi razumljivosti, ponešto ćemo - imajući u vidu i ono što će biti kazano u glavnoj raspravi i dokaznom postupku - opširnije objasniti.

Dakle, ima riječ Okružni javni tužilac Ivanka Pintar Gajer:

»...Odlukom Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Federalne Države Hrvatske iz 1946. godine Artuković dr Andrija proglašen je zločincem, jer je u organizaciji oružane borbe protiv Saveznika i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i u svojstvu ustaškog »ministra unutrašnjih poslova«, »ministra pravosuđa i bogoštovlja« i »državnog prabilježnika«, a naročito kao člana »Hrvatskog državnog vodstva«, bio začetnik, podstrekač, organizator i naredbodavac zločinačkog policijskog poretka, koji je sprovodio masovna ubistva, hapšenja, mučenja, prisilna iseljavanja, odvođenja u koncentracione logore, internacije, na prisilan rad, te pljačku imovine stanovništva jednog dijela Jugoslavije. Toj odluci priložen je spisak od više hiljada žrtava, koje su bile ubijene po naređenju Artuković Andrije i kao posljedica režima koji je inaugurirao sistematski teror, pljačku i masovna ubijanja.

U vrijeme utvrđivanja zločina Artuković Andrija bio je nedostižan Zemaljskoj komisiji, jer se nalazio u bjegstvu.

Krivični postupak protiv Artuković Andrije započeo je 1951. godine, kada je Okružno javno tužilaštvo u Zagrebu pred Okružnim sudom u Zagrebu podiglo optužnicu protiv njega zbog krivičnog djela podstrekavanja na hiljade ubojstava... Nadležni jugoslavenski organi, saznajući da se Artuković Andrija nalazi na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država, pokrenuli su 1951. godine postupak za njegovu ekstradiciju na osnovi navedenih optužnica.

Postupak izručenja okrivljenog Artukovića trajao je sve do 1959. godine, kada je odbijen zahtjev jugoslavenskih organa za izručenje Andrije Artukovića...«

Put Andrije Artukovića do Amerike i suda, koji će mu omogućiti da stari, mada je to starenje sve vrijeme bilo natkriljeno strahom od pravde i pravosuđa, može se vremenski i geografski precizno rekonstruirati, ali je mnogo toga što je tom zločincu, za kojeg svijet odavno tvrdi da je »Eichmann

Balkana«, omogućilo da se izvlači od suda i osude ostalo nerazjašnjeno. Jedan od onih koji će se s njim naći na jednoj ruti bježanije, Vladimir Židovec, ustaški diplomat, vraćen iz emigracije, našim će istražnim organima izjaviti da se »Artuković pobrinuo kako će se, poput ostalih vođa, sakriti u mišju rupu i poput hrčka sabrati oko sebe što više državnog zlata«.

Put je »ministra smrti«, koji je do kakve-takve ministarske fotelje dovezen u njemačkim oklopnim kolima, vodio kroz svuda prisutnu mrežu katoličkog klera, koji mu je uvijek bio odan. Sklanjao se i u samostanu u Bad-Ischlu u sjeverozapadnoj Austriji, i kod kanonika monsignora Augustina Juretića u Freiburgu, u Švicarskoj, i u rimskom Zavodu Sv. Jeronima... S mnogo uvjerljivosti mnogi tvrde da je i Artukovića, i mnoge druge, veće ili manje ratne zločince, između Scila i Haribdi pravde i savezničke nesloge vodio svećenik Krunoslav Draganović, kojeg je, prije kraha Trećeg Reicha i svega onog što je trajalo u okrilju toga nacističkog imperija, Pavelić poslao u Rim da preko Vatikana utvrđuje postojeće i uspostavlja nove veze sa Saveznicima. U literaturi se Draganovićeve putevi bjegstva ratnih zločinaca nazivaju »tunelom pacova« (»Ratteliene«). Tim »tunelom pacova« se, kao što smo o nedavna obaviješteni, izvukao iz Evrope i Klaus Barbi, poznatiji po nazivu »Dželat iz Liona«.

Uz pomoć Draganovića, Artuković je od monsignora Juretića u freiburškom samostanu dobio pasoš na ime Alojz Anić. U Imigrantskom uredu u Los Angelesu postoji Artukovićeve izjava u kojoj govori o sebi kao Alojzu Aniću u Švicarskoj (u Austriji su ga, kaže, dva mjeseca ispitivali britanski oficiri, da bi mu zatim dopustili da se izvuče »tunelom pacova«) gdje je ostao do jula 1947. godine, kad je »uz znanje švicarskog ministra pravde dobio lažne dokumente za sebe i obitelj« (s njim je bila supruga Ana-Marija i kćeri bliznakinje Višnja i Zorica) »što nam je omogućilo da odemo u Irsku, gdje smo ostali do jula 1948. Kada je istekla važnost naših švicarskih dokumenata, Irci su nam dali nove dokumente i tako smo dobili vizu za ulazak u SAD ...«

Alojz Anić, koji će već u januaru 1949. u Los Angelesu, gdje se nastanio kod brata Johna Artukovića, dobiti isprave na svoje pravo ime i prezime, iz Irske je otputovao s uvećanom porodicom: tamo mu je rođen sin Radoslav, sada američki pravnik. Prvo mjesto boravka porodice bivšeg »ministra smrti« u SAD bilo je na obali Pacifika, stotinjak kilometara dalje od Los Angelesa, u Surfsideu, gdje je John Artuković, čovjek FBI iz ratnog vremena, tvorničar i trgovac, imao desetak izletničkih kuća. U Surfsideu, kuća broj 62, Ana-Marija Artuković je rodila još dvije kćeri - Nadu i Ružu - koje ćemo imati priliku upoznati na zagrebačkom procesu. Bivši ministar se zaposlio kao knjigovođa u kompaniji P&J Artuković Construction Company, a njegova supruga je dobila mjesto bolničarke. Uneseni su i u telefonski imenik Long Beacha: PL 5 - 1147.

Bio je malo previše siguran. Možda s razlogom, jer bilo je to vrijeme kad je Amerika u makartističkom ludilu posvuda tražila »crvene vještice« i gotovo nacističkom nesnošljivošću progonila sve što je imalo lijeve boje i ideje. Pa kad se obznani ugoslavenski zahtjev da ratni zločinac Artuković



Između dvojice zatvorskih stražara optuženi Andrija Artuković ulazi prvog dana suđenja u veliku vijećnicu Okružnog suda u Zagrebu



Predsjednik krivičnog vijeća (inače predsjednik Okružnog suda u Zagrebu) Milko Gajski

Okružni javni tužilac Ivanka Pintar Gajer 14. aprila 1986. čita optužnicu



Rasprava počinje: krivično vijeće koje je sudilo Andriji Artukoviću od 14. aprila do 14. maja 1986. godine

U trenu ulaska krivičnog vijeća optuženi je ustao





Liječnici vještaci



Velika vijećnica u 9 sati 14. aprila 1986. godine

Krivično vijeće: Nedjeljko Hali-  
lović, Božidar Rumenjak, Milko  
Gajski, Katica Ilovar i Vasilj Du-  
kić



Optuženi odgovara 15. aprila



Artuković sluša optužnicu



Ustaše u zločinačkoj akciji



Prva ustaška vlada polaže »prisegu«, Artuković stoji do Pavelića

bude izručen, novine će s ironijom pisati kako »Crveni traže mirnog čovjeka iz Surfsidea«. Tridesetak godina kasnije s osjećajima stida te iste novine će priznati:

»Nijedan aspekt poslijeratne američke vanjske politike nije tako sramotan kao što je azil koji su dobili dokazani i osumnjičeni nacistički ratni zločinci kojima dobro dolazi antikomunizam da bi izbjegli pravdu u svojim zemljama. Od svih tih nitkova - ako ta riječ u odnosu na njih nije previše blaga - koji su iskoristili tu mogućnost, najfamozniji je Andrija Artuković...«

»Washington Post« je priznao kako »vrijeđa i sama misao da osobe koje su optužene za najstrašnije zločine uživaju slobodu i dobro žive u Americi već godinama«.

Amerika nije tako mislila pedesetih godina, mada se Trumanov State Department još 1945. godine obvezao Ministarstvu inostranih poslova Privremene vlade DF Jugoslavije da će na temelju »prima facie« dokaza izručiti i ratne zločince i kolaboracioniste.

Među prvima je 1946. godine zatražen i Artuković. Tada nam je izručeno 27 ratnih zločinaca, ali Artukovića nije bilo među njima. Rečeno je, mada dopis nikoga nije uvjerio, da na teritoriju koji su okupirale snage SAD »nije utvrđeno postojanje takvog lica«. Pet godina kasnije, kad je Artukovićevo ime već bilo i u telefonskom imeniku Long Beacha, ponovo je zatraženo njegovo izručenje: u notama od 31. marta i 30. kolovoza vlada FNRJ se - tražeći izručenje - pozivala na ugovor o ekstradiciji između Kraljevine Srbije i SAD od 1901. godine i, ujedno, na temelju optužnice javnog tužioca NR Hrvatske, koji je Artukovića optuživao za ubojstvo, ili sudioništvo u ubojstvu, u razdoblju od aprila 1941. do oktobra 1942. godine, 1293 lica, od kojih 58 djece, 47 pravoslavnih svećenika i 48 židovskih svećenika i pjevača u sinagogama.

O zahtjevu jugoslavenske vlade za ekstradiciju ratnog zločinca Andrije Artukovića - kojeg u ono vrijeme novinar Howard Bluni opisuje (što znamo po navodima Dorda Ličine) kao »krepkog Kalifornijca«, »pomalo zdepast, ali mišićav čovjek koji je u srednje godine ušao čvrst zahvaljujući svakodnevnom igranju rukometa na suncu« - odlučivao je federalni sud za južni distrikt Kalifornije u Los Angelesu. Taj sud je imao zadaću da u raspravi koja je počela 20. septembra 1951. godine utvrdi da li uistinu postoje »prima facie« dokazi za ekstradiciju.

Artuković se branio sa slobode, uz kauciju od 50.000 dolara. Već po tome, a posebno po činjenici što će kaucija biti smanjena samo na 5000 dolara, pa onda i ukinuta, mogla se uočiti sklonost suca Pierson Halla prema optuženom ratnom zločincu.

Branili su ga Robert Reynolds, Edward J. O'Connor i Vincent Arnerich, a kasnije im se priključio i Ronald Bonaparte. Branili su ga kao »poštena čovjeka, koji je kriv samo zato što je antikomunist«, a pri tome su dokazivali ništavnost starog ugovora o ekstradiciji iz 1901. tvrdeći da nije obnavljan poslije uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Uz to, poricali su kriminalitet Artukovićevih zločina; po njima bilo je sve u domeni političkog nadigravanja. Jedan od njegovih branilaca, Vincent Arnerich, na

konferenciji za štampu u hotelu »Beverly Hilton« u Los Angelesu o svom je klijentu, koji je predstavljen kao »anticrveni knjižničar«, s mnogo šarma uvjerava novinare:

»Andrew i ja smo po porijeklu iz istog zavičaja, mada sam ja rođen u SAD. Mali imetak za obranu gospodina Artukovića odvojila je katolička crkva zajedno s »Vitezovima Columbusa«, ali to je samo dio: većina sredstava je prikupljena od nezavisnih ličnosti, uglavnom od prijatelja porodice Artuković. Besmislena je priča o tome kako su prikupljena ogromna sredstva za obranu. Za takve glasine odgovorni su novinski reporteri, kojima je povodom ovoga slučaja bjesnilo izbilo na usta. A što se tiče jugoslavenskog dokaznog materijala protiv Andrewa, uglavnom: to je svilena hartija koja vrijedi manje od obične krpe«.

Sudac Hall se priklonio stavu Artukovićevih branilaca. Izričući presudu 14. jula 1952. godine, ustvrdio je da »ne postoji sporazum o izručenju između Sjedinjenih Država Amerike i Federativne Narodne Republike Jugoslavije«. Na to je uslijedila žalba jugoslavenske vlade. Apelacioni sud je utvrdio: »Sporazum o izručenju između Sjedinjenih Država Amerike i Kraljevine Srbije iz 1901. godine postoji, važi i može se primjenjivati«. Budući da se više nije moglo tražiti rješenja u nepostojanju sporazuma o ekstradiciji, advokati su uznastojali na uvjeravanju kako je »Artuković politički bjegunac«. Pierson Hill je i ovoga puta stao uz bok Artukovićevih branitelja, presudivši da je njegovo »sudjelovanje u ubojstvima 1293 lica« i njegovo »sudjelovanje u vladi na položaju ministra bilo političkog karaktera«. Vrhovni sud SAD je prihvatio žalbu Jugoslavije i u septembru 1957. odlučio da Artuković bude izveden pred sud kao ubica. Sud je sa 7 glasova za (dva su se suprotstavila) utvrdio:

»Ubojstvo, iako počinjeno isključivo ili pretežno s namjerom da uništi u cjelini nacionalnu, etničku, rasnu ili religijsku grupu, smatra se ubojstvom...«

U julu 1958. umjesto nevjerovatno pristrasnog Piersona Hilla »slučaj Artuković« preuzima sudac federalnog suda Južne Kalifornije Theodor Hocke. Kad je optuženi Artuković izveden pred Hockea, već je bio pedesetdevetogodišnjak »ovalna lica, nedužna pogleda, sa blagim smješkom«, naprosto »neuočljiv sjedokosi knjižničar«. To je opis Artukovića u »Newsweeku« 1958. godine. Sedam godina ranije opisuje ga već spominjani Howard Blum:

»Otvorenog, širokog okruglog lica kao u seljaka, bezizražajnog, koje nije odavalo ni straha, ni prepredenosti, obješenih čeljusti i teških, ružno oblikovanih usta... Bio je uredno odjeven u plavo odijelo s bijelom maramicom u prednjem džepiću, bijelu košulju čvrsto je stegnula svilena kravata. Iako prosjeda, kosa mu je još bila gusta i kratko podšišana...«

Theodor Hocke je imao zadatak da presudi vrstu djela, odnosno nedjela zbog kojih je Jugoslavija optuživala Andriju Artukovića: kriminal ili politika. »Njegovi advokati«, pisao je onih dana »Newsweek«, »dokazuju da je on običan politički bjegunac iz zemlje s komunističkim režimom, a da su optužbe protiv njega obične komunističke laži. Bude li zaključeno da se ima

izručiti Jugoslaviji, njegovi branitelji su spremni podići optužbu protiv sudaca s dokazima da su izvršili prekršaj odredbe o političkom azilu i na temelju toga uputili jednog nedužnog čovjeka u sigurnu smrt. Ako pak bude od federalnog suda oslobođen, Jugoslavija će optužiti SAD da štite ubojicu 1293 nedužne osobe...«

Plan obrane da se Artukovića svrsta u političke bjegunce, u poštene katolike koje progone komunisti, podržavala su na sudu kao svjedoci dvojica katoličkih svećenika iz ustaškog pokreta i jedan službenik nekadašnje Ustaške nadzorne službe, a sam Artuković je u nekoliko navrata ustvrdio kako je vrijeme o kojem se govori »bilo vrijeme kaosa« kad se »nekoliko različitih političkih grupa borilo za vlast«. Razumljivo je da Artuković laže, ali nije razumljivo - što će kasnije reći mnogi u Americi - da i Amerika naivno prihvati tolike providne laži. Rekli smo: svjedoci su mu bili popovi. Prvi od njih je bio Stjepan Lacković, nekadašnji tajnik Alojzija Stepinca. Na procesu u Zagrebu to ime neće biti spominjano, ali će mnogi govoriti o jednoj »komisiji« kojoj je mjeru davao upravo taj biskupski tajnik. Riječ je o komisiji koju su kao Komisiju Crvenog križa radi »kontrole logora Jasenovac« formirali Nijemci. U nalazu te »komisije«, s potpisom velečanog Stjepana Lackovića, tvrdi se da je u jasenovačkom paklu »sve u redu«. Koliko je znao o Artukoviću i njegovu zločinačkom zakonodavstvu vidi se i po »dnevniku« njegova preblagorodnog šefa u kojeg je upravo on, tajnik Lacković, unosi podatke, valjda po biskupovu diktatu. Tako 27. jula 1941. piše o posjeti Alojzija Stepinca ministru Artukoviću, »u stvari intervencija za neke zatvorene đake radi komunizma... radi nečovječnosti postupaka u zatvorima i nemara za bijedu siromašnih majki«. Taj Lacković je uvjeravao, i uvjerio, suca Hockea u ljudsku čestitost Andrije Artukovića.

Drugi svećenik, Artukovićev svjedok, bio je Dragutin Kamber, koji je, kao i mnogi neosuđeni ratni zločinci, trebao sjesti na optuženičku klupu zbog ubojstva više od 300 osoba u dobojskom kraju. Treći branilački svjedok Andrije Artukovića bio je Rene Herman, činovnik UNS-e, Artukovićev službenik, 1945. križar, osuđen na osamnaestomjesečni zatvor u Jugoslaviji, emigrant od 1949... Zdušno su se zaklinjali u nevinost optuženog.

Sudac Hocke je prihvatio stavove obrane. Po njemu, »tužilac nije dokazao da postoje razumni i vjerojatni razlozi da je optuženi lično izvršio zločine za koje se optužuje«. Nije ga zanimalo brdo dokumenata iz kojih nedvosmisleno proizlazi da je optuženi uspostavitelj i organizator sistema koji je sam po sebi zločinački. A bilo je i dokaza o ličnom učešću u neposrednom zločinu, ali... Zastupnik Jugoslavije u tom protekcionarskom procesu Georg Danielson kasnije će, kako to navodi Dorđe Ličina, izjaviti:

»Ništa nije bilo političkog u Artukovićevim zločinima. To su bila jasna, obična ubojstva. Prešao sam sve liste s popisom ljudi koje je Artuković ubio i odijelio one koji su na bilo koji način uključeni u rat. Izdvojio sam ljude u koncentracionim logorima, ljude izvan oružane borbe. Ljudi za čije ubojstvo sam ga optuživao bile su žene, djeca i svećenici. Nitko od njih se nije borio ni u kakvom ratu. Tada sam Artukovića nazvao hladnokrvnim krvnikom bez milosti, a tako sam i mislio... Predočio sam 130 pismenih

svjedočanstava, iskaze svjedoka ustaških ubojstava. Problem je bio taj što nismo doveli na sud nijednog živog svjedoka. Možda je to bila moja velika greška. Ipak, bila je to samo rasprava o ekstradiciji. Mislili smo sačuvati svjedoke za raspravu o ubojstvu».

U junu 1960. jugoslavenska vlada je uložila još jednu žalbu. Dokazujući zbog čega »Artukovića i dalje smatra ratnim i običnim zločincem koji u smislu postojećih međunarodnih obaveza i prakse, bez obzira na ishod sudskog postupka SAD, ima biti izručen i suđen«, jugoslavenska vlada je razložno tvrdila da je odluka suca Hockea »pravno neodrživa kako u pogledu utvrđenih činjenica, tako i u pogledu pravnog mišljenja na kojem se zasniva«.

Do 1984. godine Artukovićevo ime je povremeno punilo novinske stupce, posebno u vrijeme suđenja Adolfu Eicmannu u Jeruzalemu (1961. i sredinom sedamdesetih godina, kad je jedanaest američkih kongresmena pisalo šefu State Departmenta Henryju Kissingeru kako je njihovo »osjećanje pravde povrijeđeno činjenicom što Andrija Artuković živi bezbrižno u Južnoj Kaliforniji usprkos tolikim dokazima da je on bio Eichmann Hrvatske«. Ali, ništa bitno se nije dogodilo. O onom što se događalo 1984. pa do izručenja govorila je okružni javni tužilac Ivanka Pintar Gajer ujutro 14. aprila 1986:

»Jugoslavenski organi u 1984. godini ponovo pokreću pred sudskim organima Sjedinjenih Američkih Država postupak izručenja Artuković Andrije, kojem prethodi usklađenje podignute optužnice iz 1951. godine sa sada važećim krivičnim zakonodavstvom, te se okrivljenom Artuković Andriji u odnosu na isto činjenično utvrđenje inkriminira izvršenje krivičnog djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva iz čl. 142. Krivičnog zakona SFRJ.

U toku postupka izručenja pred nadležnim sudskim organima u SFRJ prikupljaju se daljnji dokazi, pa se na osnovi tako prikupljenih dokaza podižu dopunske optužnice u ožujku 1985. godine. Optužni akt protiv Artuković Andrije sadrži 17 inkriminacija, a inkriminira mu se izvršenje krivičnih djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva iz čl. 142. Krivičnog zakona i ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika iz čl. 144. Krivičnog zakona SFRJ.

Ovako dopunjena optužnica bila je osnova za raspravu pred Federalnim okružnim sudom u Los Angelesu, koji je trebao odlučiti, da li su dokazi ponuđeni u optužnici podesni i dostatni da se Andrija Artuković izruči SFRJ radi vođenja krivičnog postupka.

U ovom postupku sud u Los Angelesu ocijenio je i donio odluku da su dokazi dostatni i da po zakonu i sporazumima između SAD i SFRJ opravdavaju njegovo izručenje za zločinstva - djela ubojstva koja je počinio na području sudske vlasti Jugoslavije.

Dana 12. 2. 1986. godine okrivljeni Artuković Andrija izručen je sudskim organima SFRJ radi vođenja krivičnog postupka.

U optužnicama koje su činile osnovu za izručenje okrivljenog Artuković Andrije inkriminiralo se da je u toku 1941. godine i 1942. godine, dok je Jugoslavija bila okupirana po njemačkim i talijanskim trupama, iz

zločinačkih pobuda, mržnje i želje za vlašću naređivao članovima bande, kojoj je on bio jedan od vođa kao ministar unutrašnjih poslova tzv. NDH, masovna ubijanja mirnog civilnog stanovništva Hrvatske, Bosne i Hercegovine, napose žena i djece, koja su naređenja bila u potpunosti izvršena, te je na taj način svjesno i namjerno naredio i uzrokovao smrt mnogo tisuća muškaraca, žena i djece - Srba, Hrvata, Jevreja, Roma i drugih građana Jugoslavije, koji su uz to bilo veoma često okrutno mučeni, a njihova imovina opljačkana».

Artuković je u Sjedinjenim Državama Amerike (California, Surfside Colony, B-62) živio 38 godina, da bi tek tad američka javnost, dugo i smišljeno varana, od ministra pravosuđa Williama Frencha Smitha i šefa za specijalne istrage toga ministarstva Neala Shera saznala da je za »progone, deportacije i masovna ubojstva« optužen »pronacistički funkcioner najvišeg ranga koji se sklonio poslije rata u SAD«. Nalog za hapšenje izdan je uvečer 13. novembra 1984. godine. To je naredio Federalni sud SAD za Južnu Kaliforniju; sve nadležne službe federalne policije su obvezane:

»Uhapsite Andriju Artukovića i privedite ga u najbliži dostupni sud, pred kojim će odgovarati za navode iz optužbe. Za Andriju Artukovića, ratnog bjegunca, za kojim je raspisana tjeralica u SAD, postoji zahtjev za izručenje Jugoslaviji pod optužbom da je počinio zločin i ubojstvo.«

Uhapšen je u krevetu, ujutro 14. novembra. Pred zagrebačkim krivičnim vijećem će izjaviti - prije bi se reklo glumljeno nego suludo - da je »ugrabljen na ulici« i da je potom »avionom odvežen u južnu Srbiju« gdje su ga »sedam godina mučili«.

Vlada SFRJ je u povodu hapšenja Andrije Artukovića izjavila da je ta zakašnjela odluka »zadovoljenje legitimnih zahtjeva jugoslavenskih naroda i vlade«. Izraženo je uvjerenje »da će Artuković, jedan od najvećih ratnih zločinaca koji je odgovoran za smrt više stotina hiljada žrtava, konačno biti izveden pred sud«.

Suđenje Artukoviću je počelo 11. februara 1985. godine. Od starih Artukovićevih branilaca u federalnom sudu u Maine Streetu u Los Angelesu bio je samo Ronald Bonaparte. Pridružili su mu se Garry Fleischman i Michael Dasquisto. Tražili su da se Artuković pusti iz zatvora (bio je zatvorskom odjeljenju vojne bolnice u Long Beachu) i da se obustavi postupak protiv njega.

U ponedjeljak 4. marta, poslije govora federalnog tužioca Davida Nimmera, koji je zastupao Jugoslaviju, sudac Volney Brown je utvrdio »da je Andrija Artuković kriv za ono što ga tereti optužnica« i da je »kao takav podoban za izručenje«. Presuda, objasnio je Brown, postaje pravomoćna za 60 dana, kad je potpiše državni sekretar Shultz. U narednih 60 dana obrana je imala pravo na žalbu, a jugoslavenski sudski organi obavezu da će u prethodno podnesenu optužnicu biti uneseni i oni zločini o kojima je odlučivao američki sud, prethodno nespecificirani u optužnici zagrebačkog Okružnog javnog tužilaštva. Osuđeni je *zadržan* u vojnoj bolnici u Long Beachu.

»Presudom Federalnog suda u Los Angelesu potvrđeno je i osnaženo

načelo da oni koji su počinili strašna zlodjela u Evropi za vrijeme drugog svjetskog rata moraju za to odgovarati, neovisno o proteklom vremenu« izjavio je poslije presude zamjenik pomoćnik federalnog tužioca David Nimmer.

Ravno 344 dana poslije presude, 12. februara 1986. godine avionom Jugoslavenskog aerotransporta na aerodrom Pleso kod Zagreba dovezen je ratni zločinac Andrija Artuković. A samo šezdeset dana kasnije okružni javni tužilac Ivanka Pintar Gajer je pred krivičnim vijećem Okružnog suda obrazlagala:

»Okrivljeni Artuković, prema činjeničnim utvrđenjima optužnice, je već u svibnju 1941. godine naredio svojim potčinjenima da liše slobode i pobiju tisuće i tisuće građana srpske nacionalnosti, od svećenika pravoslavne vjeroispovijesti pa do djece, žena i staraca, te da pale i ruše čitava naselja, zatim u svibnju mjesecu 1942. godine prišao sistematskom upućivanju u koncentracione logore građana romskog porijekla i to sa teritorija Hrvatske, Bosne i Hercegovine, pa je tako u logor Jasenovac uputio preko 30.000 osoba s područja Osijeka, Dalja, Županje i drugih mjesta. Od travnja 1941. godine do početka listopada 1942. godine naredio je i uzrokovao da se u koncentracione logore Jasenovac, Stara Gradiška, Đakovo, Lobor, Jastrebarsko, Uštici i druge, prisilno odvedu i ubiju antifašisti Hrvati, Srbi i Židovi, među njima starci, djeca i žene, pa je na takav način ubijeno preko 200.000 ljudi. Od toga je ubijeno 2.000 djece otrovnim plinom ciklonom u koncentracionom logoru u Staroj Gradišci, a 15.600 djece ubijeno je u logorima izgladnjavanjem, davanjem u hrani kaustične sode i na druge okrutne načine. Osim toga je naredio, da se radi odmazde ubija civilno stanovništvo, posebno srpske nacionalnosti, čitavih naselja, a njegova »specijalnost« u uništenju ljudskih života bilo je gaženje ljudi tenkovima. Osim toga mu se inkriminira da je izričito naređivao ubijanje ratnih zarobljenika pripadnika narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

U aktu o izručenju Artuković Andrije SFR Jugoslaviji navodi se, da je Federalni sudac pri Okruženom sudu za centralni okrug Kalifornije presudio, da su dokazi podneseni protiv Andrije Artukovića dostatni po zakonu, da opravdavaju njegovu predaju po sporazumu između SAD i SFRJ o uzajamnoj predaji zločinaca, te da se Artuković Andrija predaje sudskim organima u SFRJ, jer da je počinio krivična djela ubojstava.

Nalog za izručenje Andrije Artukovića glasi da se izručuje za ubojstva:

- »dr Ješe Vidića;
- od četiri stotine do pet stotina osoba ubijenih strojnicama nakon što su kamionima bili prebačeni sa Krešimirovog trga prema Kerestincu krajem 1941. godine;
- velikog broja civilnog stanovništva iz nekoliko sela u blizini Vrginmosta, ubijenih u pokrajnjoj dolini strojnicama početkom 1942. godine; i
- nekoliko stotina osoba uhvaćenih u predjelu Žumberka, koji su bili ubijeni vatrom iz strojnica ili su bili zgnječeni tenkovima u pokretu, u blizini

dvorca pokraj Samobora početkom 1943. godine.«

Ovi zločini sadržani su u inkriminacijama opisanim pod toč. 1. a), b) i c) i toč. 2. ove optužnice.

Izručenjem Artuković Andrije jugoslavenskim sudskim organima stvorena je objektivna mogućnost, a ujedno i obaveza u smislu propisa ZKP-a, da se okrivljeni prije podizanja optužnice ispita, pa je stoga Okružno javno tužilaštvo u Zagrebu u smislu čl. 160. st. 1 ZKP-a predložio istražnom sudu Okružnog suda u Zagrebu da odobri podizanje neposredne optužnice. Nakon što je okrivljeni ispitan i istražni sudac odobrio podizanje neposredne optužnice, podignuta je ova optužnica.

Ispitan od strane istražnog suca Okružnog suda u Zagrebu od 28. veljače do 6. ožujka 1986. godine okrivljeni Artuković Andrija poriče navode sadržane u prijedlogu za podizanje neposredne optužnice, tvrdeći da su optužbe neistinite.

Opisujući svoj životni put, navodi da je osnovnu školu završio u mjestu Klobuku, da je polazio franjevačku gimnaziju u Širokom Brijegu, nakon mature bio godinu dana u sjemeništu u Mostaru, a zatim završio studij prava i kao advokat otvorio kancelariju u Gospiću

Priznaje da je članom ustaškog pokreta postao u emigraciji, kada se sastao sa Pavelićem. Tada je položio i ustašku zakletvu, a Pavelić ga je imenovao za upravnog i nadzornog zapovjednika svih ustaških jedinica na području Italije. Te jedinice su zapravo bili ustaški logori iz kojih su se kasnije formirale ustaške formacije.

Priznaje da je po zadatku Ante Pavelića prihvatio da na granici Italije prema Jugoslaviji, Švicarskoj i Austriji prikuplja emigrante koji su dolazili u Italiju i upućivao ih u ustaške logore. Nakon toga otišao je u Beč, zatim u Mađarsku, a potom u Berlin, gdje se povezao s ustašama Lorkovićem i Jelićem. Svi su oni obavještavali, kao što je činio i on sam dok je boravio u Rijeci. Antu Pavelića o stanju u ustaškom pokretu u zemljama gdje su boravili.

Priznaje da se neposredno poslije napada nacističke Njemačke i fašističke Italije na Jugoslaviju vratio iz Berlina s ustašom Lorkovićem i jednim njemačkim predstavnikom u Zagreb, učestvovao u proglašenju »NDH«, kada je i ušao u »Hrvatsko državno vodstvo« kao povjerenik za sigurnost, a već dana 16. 4. 1941. godine da ga je Pavelić imenovao za ministra unutrašnjih poslova u prvoj »Hrvatskoj vladi«.

Priznaje da se kao član ustaškog pokreta spremao za »revoluciju« u Hrvatskoj, a u ostvarenju tog programa smatrao je da treba koristiti sva sredstva bez ograda, od legalnih, kao što je propaganda, do ilegalnih kao što je korištenje bombi, revolvera i vršenja ubojstva. Poriče da bi odobravao program fašizma i nacional-socijalizma, te navodi da je imao svoj program, koji je provodio po svojoj savjesti, a saglašavao se i s programom Pavelića, iako je ovaj kao šef države bio diktator. Poriče da bi imao posebne kontakte s Nijemcima, iako priznaje da je za vrijeme svog boravka u Berlinu neposredno prije okupacije Jugoslavije uživao poseban tretman. Usko je surađivao sa svim članovima prve »Hrvatske vlade« kao što su Slavko



Kvaternik, Mile Budak, i dr. Prisjeća se i drugih ustaških funkcionera kao što su Ljubo Miloš, Maks Luburić, Ivan Devčić zv. Pivac i drugi, za koje je, dajući im njihov opis ličnih svojstava, iskazao da su bili čestiti, mirni, moralni, poštteni ljudi, te dobri Hrvati.

U, svojoj obrani na upit: kakav je bio njegov odnos kao ministra unutrašnjih poslova prema nadbiskupu Alojziju Stepincu, optuženi je odgovorio: »Vrlo, vrlo dobar, intiman kao sa rođenim bratom, ali on nije htio ići šefu države, nego bi dolazio, donosio k meni što je htio razgovarati sa šefom države:

Priznaje da je usvojivši ustašku ideologiju i načela ustaškog poretka, koja su imala cilj da paraliziraju »veliki srpski program koji ide za uništenjem hrvatsva« smatrao i provodio da se »na ljutu ranu treba staviti ljuta trava«. Objašnjavajući granice »NDH«, ističe da su to historijske granice, a ustupanje pojedinih teritorija, kao što je Dalmacija Talijanima, objašnjava kao ustupak i naplatu Mussoliniju za pružanje pomoći ustašama.

Za rasno pitanje navodi da je ono u »NDH« djelomično postojalo, ali da ne može konkretno objasniti u čemu bi se ono sastojalo. Priznaje da su se neke adekvatne mjere za njegovo rješavanje poduzimale. Tvrdi da mu nije poznato da se u »NDH« istrebljivalo i uništavalo Srbe, Židove, i Cigane, Muslimane, antifašiste Hrvate, komuniste te pripadnike i simpatizere NOB-a. Priznaje, međutim, i dozvoljava da je bilo povremeno takovih pojava. Kako navodi, načuo je da je bilo slučajeva prekrštavanja Srba i pljačke imovine, ali sve to da nisu bile organizirane mjere nego sporadični slučajevi, te da on u istima nije osobno sudjelovao a niti njegovo Ministarstvo unutrašnjih poslova. Smatra, kako u svom iskazu navodi, da rasno pitanje treba rješavati u sklopu moralno etičkih načela, ali da se konkretno o tome ne može izjasniti. Pod zahtjevom »čišćenja«, prema njegovim navodima, ima na umu moralno čišćenje. Priznaje da se nad stanovništvom »NDH« u izvjesnom smislu provodio teror, jer su, po njegovom mišljenju, to zahtijevale tadašnje prilike.

Kad govori o Ministarstvu unutrašnjih poslova, na čijem je čelu bio ministar, sjeća se njegove organizacije, Odjela za ravnateljstvo za javni rad i sigurnost. Priznaje da su se u okviru nadležnosti tog ministarstva donosili razni propisi, koje je sam potpisivao a mogao je i uskratiti svoj potpis, i na taj način spriječiti donošenje nekog propisa. Priznaje da je kao ministar unutrašnjih poslova imao slobodne ruke i da je radio po svojoj savjesti. Primjenu mjera represije i izvjesnog terora koji se dijelom zasnivao i na donesenim propisima, obrazlaže teškim i nesigurnim vremenima, koja su diktirala provođenje određenih mjera.

Priznaje da su mu bili poznati slučajevi prekrštavanja Srba, ali da je to preko sebe imalo svećenstvo. Zna da je bilo iseljavanja Srba iz »NDH«, ali tvrdi uglavnom na graničnim područjima, a sa ciljem da se »očisti« teritorij »NDH«.

Kad objašnjava da li se na području »NDH« provodila politika istrebljenja Židova, Srba, Cigana i antifašista Hrvata, navodi da su Židovi bili moćni i da politiku istrebljenja nije moguće bilo realizirati, da istrebljenja

Srba u Hrvatskoj nije bilo, dok se politika istrebljenja Cigana provodila samo neznatno.

Poznato mu je da su postojali sabirni, radni i koncentracioni logori, ali da je za te logore samo čuo, jer da nikada nije bio niti u jednom logoru, a da mu pojedinosti u radu tih logora nisu poznate. Priznaje međutim, odnosno misli da su logori bili pod Ministarstvom unutrašnjih poslova ili pod Ustaškom nadzornom službom. Dozvoljava mogućnost da su se u koncentracione, odnosno političke logore upućivali ljudi po vjeri i po rasi, ali i svi oni koji su ugrožavali sigurnost »NDH«. Priznaje da je čuo za logor Jasenovac, ali da mu nije poznato tko ga je organizirao, tko je njime upravljao, kakvog je obima bio, jer nikada u istom nije bio. Priznaje da su se ljudi njemu obraćali kao ministru unutrašnjih poslova za pomoć u vezi raznih pitanja.

Priznaje da je u svojoj funkciji potpisivao zakonske odredbe koje su se odnosile na imovinu Židova, na pitanje rasnog porijekla, na zabranu primjene ćirilice, zakonske odredbe o ustaškoj nadzornoj službi, zakonske odredbe o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za »NDH«, kao i u toku ispitivanja predočene mu okružnice i oglase na osnovu kojih su se u praksi provodile zakonske odredbe.

Kada su okrivljenom Artukoviću predočene konkretne inkriminacije optužbe, izjavio je da poriče da bi s Antom Pavelićem obilazio teren, jer da je uglavnom boravio u Zagrebu. Sjeća se doduše, da je u Kerestincu bio neki logor, no da sam tamo nikada nije bio. Tvrdi, da za Jesu Vidića nikada nije čuo, iako mu je prezime Vidić poznato, te smatra da potiče iz Dalmacije.

Izjavljuje da mu nije poznato da li i gdje su se nalazila u Zagrebu sabirališta za osobe koje su se upućivale u koncentracione logore.

U toku svoje obrane Artuković Andrija je istakao, da je svoj život i svoje postupke podredio moralnim načelima koja proizlaze iz načela Katoličke crkve.

Obrana okrivljenog Artuković Andrije je i neistinita i neosnovana.

To je obrana ratnog zločinca koji je kao vjeran sluga nacističko-fašističkog okupatora, u skladu sa svojom ustaškom ideologijom šovinizma i mržnje, koristeći jednu od najviših funkcija kvislinške terorističke državne organizacije, beskrupulozno i svirepo vršio monstruozne zločine protiv čovječnosti i zločine genocida nanoseći ogromne štete svim narodima Jugoslavije, a posebno hrvatskom narodu u čije ime je tobože sve to činio.

Protek vremena od 40 godina nije mogao uništiti sve one dokaze, koji nesumnjivo i nedvojbeno ukazuju na obim i posljedice njegove zločinačke djelatnosti...

Njegova zločinačka djelatnost bila je sastavni dio izvršavanja planske zavjere porobljavanja i uništenja naroda Jugoslavije, a koja je bila dio općeg nacističkog plana osvajanja svijeta i porobljavanja i uništavanja »manje vrijednih naroda«. Tom cilju su trebali poslužiti pored ustaša u Hrvatskoj i ostali separatistički i šovinistički elementi u staroj Jugoslaviji.

Agresija na Jugoslaviju otpočela je bez najave rata 6. 4. 1941. godine terorističkim bombardiranjem Beograda.

Nacistička Njemačka i fašistička Italija podijelile su jugoslavenski državni teritorij demarkacionom linijom na njemačku i talijansku interesnu sferu.

Svojim satelitima Mađarskoj i Bugarskoj koje su također sudjelovale u napadu, prepustile su dijelove Jugoslavije.

Njemačka je anektirala veći dio Slovenije, te uvela vojnu okupacionu upravu u Banatu i Srbiji. Italija je anektirala južni dio Slovenije s Ljubljanom, sjeverni dio Hrvatskog primorja sa otocima, dio Gorskog kotara i veći dio Dalmacije s otocima i područje Boke Kotorske, dok je Albaniji, koja se nalazila pod njezinim protektoratom, pripojila Kosovo, Metohiju i zapadni dio Makedonije, a u Crnoj Gori i Sandžaku uspostavila okupatorsku upravu. Mađarska je anektirala Prekomurje, Baranju i Bačku i držala pod okupacijom Međimurje. Bugarska je anektirala veći dio Makedonije i jugoistočnu Srbiju.

Od preostalih dijelova Hrvatske, Bosne i Hercegovine, te Srijema, njemački i talijanski okupatori stvorili su satelitsku tvorevinu tzv. »NDH«, u kojoj su doveli na vlast grupu od nekoliko stotina ustaških terorista s Antom Pavelićem na čelu. Ova marionetska država nalazila se, međutim, pod njemačko-talijanskom okupacijom. Ustaški najamnici čim su dovedeni na vlast u Hrvatskoj bili su promorani da otvoreno pokažu svoje pravo izdajničko lice. Poglavnik »NDH« Ante Pavelić potpisao je 18. svibnja 1941. godine, u skladu s ranije preuzetim obavezama prema fašističkoj Italiji, tzv. rimske ugovore kojima su Italiji predani gotovo cijela Dalmacija, dijelovi Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara. Pavelić je ponudio talijanskom vojvodi od Spoleta »Hrvatsku krunu kralja Zvonimira«. Ustaše su, nadalje »prepustili« Hortijevoj Mađarskoj Međimurje i Baranju, gdje su Mađari brzo počeli provoditi nasilnu mađarizaciju i progoniti hrvatsko stanovništvo. U samoj »NDH« njemačka nacionalna manjina dobila je poseban autonomni status s eksteritorijalnim pravima. Folksdojčeri su u sjevernoistočnom dijelu Hrvatske s- Osijekom kao centrom imali povlašteni položaj i stvarno držali potpunu vlast, s posebnim vlastitim vojnim formacijama, u krajevima gdje su prebivali. Prirodna bogatstva i sav privredni potencijal Hrvatske, Bosne i Hercegovine podvrgnuti su totalnoj eksploataciji Njemačke i Italije i uključeni u njihove ratne potrebe. Radna snaga mobilizirana je za rad u vojnoj privredi Njemačke. Cijela »NDH« u potpunosti je uključena u osovinske ratne napore i pretvorena u privredni privjesak Njemačke i Italije, što je dovelo do još većeg pogoršanja ekonomskog položaja i do osiromašenja najširih narodnih slojeva.

Ustaški pokret osnovan još 1928. godine okupljao je najreakcionarnije klerofašističke elemente krajnje šovinistički i separatistički veliko-hrvatski orijentirane. Ustaški pokret financirale su i naoružavale fašistička Italija, nacistička Njemačka i imperijalistička Mađarska, kako bi ga iskoristile u razbijanju Jugoslavije radi ostvarenja svojih imperijalističkih teritorijalnih pretenzija na račun hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije. »Glavni ustaški stan«, predvođen Pavelićem, nalazio se prije rata u fašističkoj Italiji, gdje je kao i u Hortijevoj Mađarskoj organizirao terorističke logore u kojima su se obučavali ustaše-teroristi.

Ustaše su vršili diverzije i atentate na željezničkim prugama, u vlakovima i javnim zgradama na području Jugoslavije.

Jedan od najbližih suradnika Ante Pavelića bio je Artuković Andrija, koji je emigrirao 1932. godine iz Gospića, gdje je aktivno radio na stvaranju ustaške terorističke organizacije zaklanjajući ustaše u svojoj odvjatničkoj kancelariji. U emigraciji je nastavio svoju aktivnost na razbijanju Jugoslavije i osnivanju »čiste katoličke Hrvatske«.

Već u studenom 1932. godine, po svom dolasku u emigraciju, Pavelić imenuje Artuković Andriju za upravnog i nadzornog zapovjednika svih ustaških jedinica na području Italije.

Nakon ulaska njemačke vojske u Zagreb 10. travnja 1941. godine, Slavko Kvaternik, jedan od ustaških glavešina, proglasio je, po nalogu njemačkog okupatora preko radio stanice u Zagrebu stvaranje kvislinske »Nezavisne države Hrvatske«. Ovom proglašenju prisustvuje i Artuković Andrija, koji je zajedno sa njemačkim predstavnikom hitlerovske Njemačke došao iz Berlina u *Zagreb*.

Ustaše se u »NDH« održavaju na vlasti najbrutalnijom silom. Ustaški režim dosljedno je kopirao nacističko-fašističko uređenje. Osnovana je ustaška organizacija sa stožerima, logorima, taborima i rojevima, koja nad stanovništvom provodi oslanjajući se na zločinačku ustašku policiju UNS i na ustašku vojnici, najkrvavije nasilje i strahovladu. Uvedeni su izvanredni prijeki sudovi, koji sude na smrt po kratkom postupku.

Ustaški zločinci oborili su se sa nepojmljivom mržnjom na komuniste i ostale antifašiste, hapse ih, odvođe u logore i ubijaju. Osnovani su sabirni logori, te donijete odredbe o zaštiti arijske krvi i kulture, na temelju kojih su Srbi, Židovi i Romi stavljeni izvan zakona.

Odmah nakon uspostavljanja »NDH« ustaše su počele nezapamćeni progon i masakriranje srpskog stanovništva. Nihov cilj je bio fizičko uništenje srpskog naroda na tom području. Po nacističkom uzoru istrebljuju Židove i Rome. Masovnim ubijanjem u brojnim sabirnim i koncentracionim logorima i na samom terenu, ustaške bande zvjerski su poklale i pobile na najbrutalniji način stotine tisuća muškaraca, žena i djece. Osim toga, na desetke tisuća Srba protjerano je u Srbiju, a njihova imovina opljačkana. Započela je organizirana pljačka jevrejske imovine, a stvoreni ustaški logori po postupcima u njima prema zatočenicima pokazali su se jednako strašnim kao nacistički logori smrti. Rezali su uhapšenima i zatvorenicima uši i noseve, rezali im kožu u remenje, vezali ih i stavljali na oštrice čavala, upotrebljavali su žensko spolovilo kao pepeljaru, ženama bi rezali grudi, spaljivali ih pećima, ubijali otrovnim injekcijama, s maljom i čekićem, klalo se, streljalo i vješalo.

Jedan od oblika genocida nad srpskim stanovništvom bio je prisilno prevođenje Srba na rimokatoličku vjeru.

U realizaciji koncepcije »ustaške države«, tj. njenog političkog uređenja, rasna i vjerska krajnja netolerancija i mržnja bile su temelj prakse ustaškog režima. Za ostvarenje konačnog cilja da tzv. »NDH/ postane »čisti hrvatski životni prostor« koji će omogućiti egzistenciju »čiste hrvatske

nacije«, bilo je nužno izvršiti istrebljenje Srba, Židova i Roma.

Drugi bitni faktor ustaškog programa stvaranja »čiste hrvatske nacije«, sastojao se i od »unutrašnjeg pročišćavanja« tj. od istrebljenja svih onih Hrvata koji nisu prihvaćali kako stranu okupaciju tako i ustaške monstruozne zločine te zbog toga bili proglašavani od strane ustaša »ljagom na tijelu čiste hrvatske nacije«.

Stoga je sistem ustaškog terora imao, s jedne strane, izrazito rasistički i vjerski netolerantni karakter koji je došao do izražaja u genocidu srpskog, židovskog i romskog stanovništva, a s druge strane karakter totalne netolerancije prema većini hrvatskog naroda koji nije prihvaćao kvislinški položaj svoje zemlje ni ustašku zločinačku politiku rasne, nacionalne i vjerske mržnje. To je naročito došlo do izražaja kada je, pod vodstvom komunista, hrvatski narod u sve većem broju počeo pružati aktivan otpor kako okupatoru tako i zločinačkoj djelatnosti njihovih slugu ustaša i četnika.

Rodoljubi, antifašisti i demokrati svih naroda i narodnosti bez obzira na političke, nacionalne, vjerske i ostale razlike su u sve većem broju ulazili u narodnooslobodilačku borbu protiv terora, genocida i izdaje zločinačkog ustaškog režima i njihovih pokrovitelja naci-fašističkih agresora, koja je uskoro prerasla u općenarodni ustanak.

»Zakonodavstvo NDH« sastojalo se od proglašavanja »odredaba sa zakonskom snagom« koje su izražavale isključivo samovolju vrhuške te kvislinške tvorevine, te nisu ni formalno, po načinu donošenja, ni stvarno izražavale volju pa ni najmanjeg dijela hrvatskog naroda. Stoga razne odredbe, naredbe i uputstva koja su donosili Ante Pavelić bilo sam, bilo na prijedlog svog ministra unutrašnjih poslova okrivljenog Artuković Andrije ili okrivljeni Artuković Andrija sam, nisu mogle dati ustaškom teroru nikakvu, pa ni prividnu, formalno-pravnu »legalnost«, već su služile isključivo omogućavanju organiziranijeg i efikasnijeg provođenja ustaške zločinačke politike.

Okrivljeni Artuković Andrija je uz ratnog zločinca Antu Pavelića bio glavni kreator takvog »normativizma« koji je davao osnovu jednom sistemu potpunog bezakonja.

Već 17. travnja 1941. godine Ante Pavelić donosi »Zakonsku odredbu za obranu naroda i države«. Ova Zakonska odredba je bila temelj ustaškog normativizma kojim je reguliran teror. Prema toj Odredbi svatko »tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak Nezavisne države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje«. Tom Odredbom uvode se izvanredni sudovi, a »sudi« se po hitnom postupku i izriču se samo smrtna kazna. Zakonskom odredbom o prijekim sudovima od 20. svibnja 1941. godine uvode se sudovi koji »sude« za djela za koja je određena kazna smrti streljanjem. Protiv osude prijekog suda nije dopuštena žalba a molba za pomilovanje nije imala odgodne moći. Kazna smrti se izvršavala streljanjem nakon tri sata računa-jući od časa proglašenja osude. Ubrzo se donosi Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja kad se počinitelj ne pronađe. Ovu

zakonsku odredbu, koja uvodi odmazdu nad nevinim osobama, supotpisao je optuženi Artuković Andrija. Paragraf 1. ove Zakonske odredbe glasi: »Kad uslijed komunističkih napada na život ili imovinu pogine jedna ili više osoba, a za 10 dana od počinjenog čina ne pronađe se počinitelj, odredit će i izvršit Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu, za svakog poginulog streljanje 10 osoba iz reda prvenstveno »ustanovljenih prvaka komunista«.

Dana 20. srpnja 1942. godine Ante Pavelić, uz supotpis ministra unutrašnjih poslova optuženog Artuković Andrije, donosi Zakonsku odredbu o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina protiv države, pojedinim osobama ili imovini. Ova Zakonska odredba uvodi upućivanje u sabirne logore te oduzimanje imovine u korist NDH. Prema paragrafu 1. ove Odredbe i pojedini članovi obitelji osoba koje same ili u zajednici s oružanim skupinama narušavaju javni red i sigurnost, ili koji ugrožavaju mir i spokojstvo hrvatskog naroda, ili koje poduzmu kakav nasilni kažnjiv čin protiv države, pojedinim osobama ili imovini, kao i članovi obitelji od kuće odbjeglih osoba, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne logore. Ove logore ovlašteno je osnivati Ministarstvo unutrašnjih poslova, ravnateljstvo za javni red i sigurnost u pojedinim mjestima 'NDH'. U paragrafu 14. navodi se da 'protiv svih odluka donesenih prema ovoj Zakonskoj odredbi nije dopušten nikakav pravni lijek niti tužba za upravno sudište'.

Genocidu nad Srbima u 'NDH' nije prethodila onako detaljna normativna aktivnost kao što je to bilo u odnosu na Židove, kojima je bilo namijenjeno posebno 'rasno zakonodavstvo'. Progon Srba, ili se temeljio na postojećim zakonskim odredbama, ili su se masovne fizičke likvidacije vršile bez ikakvog povoda i bilo kakve osnove. Dana 25. travnja 1941. godine donesena je Zakonska odredba o zabrani ćirilice, a dana 3. svibnja 1941. donesena je Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu. Početkom lipnja iste godine donesena je Naredba o ukidanju svih srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta, a sredinom srpnja iste godine Naredba o ukidanju naziva 'srpska pravoslavna vjera'.

Osnovne rasističke odredbe protiv Židova donesene su već 30. travnja 1941. godine kada je Pavelić Ante, na prijedlog optuženog Artuković Andrije kao ministra unutrašnjih poslova, proglasio Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda. Prema ovoj Odredbi progonima su bile izvrgnute sve osobe koje su Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti proglašene 'Židovima po rasi' bez obzira da H su židovske ili koje druge vjeroispovijesti. Nisu bili izuzeti od progona ni Židovi koji su živjeli u mješovitom braku, a čiji je bračni drug bio 'arijskog porijekla'. Donose se, nadalje, Naredba o zabrani zapošljenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima, zatim Naredba o promjeni židovskih prezimena i o označavanju Židova i židovskih tvrtki, koja propisuje znakove koje moraju nositi Židovi, židovske tvrtke i uređi. Odredba o zaštiti narodne arijske kulture hrvatskog naroda zabranjuje Židovima svako sudjelovanje u radu organizacija ili ustanova društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a naročito u književnosti, novinarstvu,

likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu kazalištu i filmu.

Zakonskom odredbom o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća od 5. svibnja 1941. godine obavezuju se svi Židovi i sve židovske tvrtke da prijave svoju cjelokupnu imovinu, pokretnu i nepokretnu, i sva imovinska prava. Na osnovi Zakonske odredbe o podržavljanju imetka Židova i židovskih poduzeća od 9. listopada 1941. godine može se po slobodnoj ocjeni podržavljavati imovina svakog Židova.

Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, a to znači optuženi Artuković Andrija, zabranio je Židovima kretanje u određeno vrijeme dana, vožnju tramvajem, posjećivanje kazališta i drugih javnih ustanova. Nadalje je Židovima bilo dozvoljeno kupovanje u trgovinama samo u određeno vrijeme, zabranjeno sastajanje u privatnim stanovima, židovska djeca su isključena iz srednjih škola, a u osnovnim školama sjedila su u posebnim klupama. Židovi su sistematski izbacivani iz svojih stanova, posebno u određenim dijelovima grada. Međutim, ubrzo se pristupilo hapšenju i deportiranju svih Židova i njihovom fizičkom uništenju.

Optuženi Artuković Andrija je kao ministar unutrašnjih poslova organizirao provođenje svih tih zakonskih odluka, pa je pored ostalog, 4. lipnja 1941. godine donio Naredbu o ustrojstvu i djelokrugu rada rasno-političkog povjerenstva u kojoj se navodi da 'rasno-političko povjerenstvo NDH ima zadatak da izrađuje i prijedloge i nacрте zakona, zakonskih odredaba i naredaba koje zasjecaju u područje rasne biologije, rasne politike i rasne higijene ili eugenike'. Prema toj naredbi ministar unutrašnjih poslova imenovao je vijećnike tog povjerenstva.

Svoju fašističko-ustašku ideologiju i praksu najbolje je optuženi Artuković *izrazio* u svom programatskom govoru održanom 24. veljače 1942. godine na I zasjedanju 'Hrvatskog državnog Sabora', kad je između ostalog rekao: 'Međunarodno židovstvo doslovno se držalo Talmudskih propisa, kako bi izvelo svjetsku revoluciju i zagospodarilo čitavim svijetom'. Hrvatski narod obnovivši svoju narodnu Nezavisnu državu Hrvatsku nije mogao drugačije postupati, nego da svoje narodno i državno tijelo očisti od svih otvorenih štetočina i proždrljivih nametnika Židova, komunista i slobodnih zidara. Oni su hrvatski narod na svim područjima njegovog narodnog života ugušili i nastojali da bi u njemu rastočili i rastvorili ne samo njegov obiteljski život, njegovu vjeru, njegov moral, njegovu uljudbu i njegovu mladež, nego i njegov narodni život, njegov narodni hrvatski osjećaj, njegovu narodnu hrvatsku svijest. Nezavisna država Hrvatska kao ustaška, nalazeći se u stanju samoodbrane od svih nezasičnih otrovnih nametnika, odlučnim i zdravim zahvatom, riješila je tzv. židovsko pitanje da bi sačuvala ne samo sebe i svoj narod, nego i ono što je u hrvatskom narodu najljepše i najplemenitije.

Ovaj potrebni zahvat čišćenja nalazio je opravdanje ne samo sa moralnog, vjerskog i društvenog gledišta, nego i s narodno-političkog gledišta, jer je međunarodno židovstvo udruženo sa međunarodnim komunizmom i slobodnim zidarstvom nastojalo, a još i danas nastoji, uništiti hrvatski narod'.

Optuženi Artuković Andrija, iako u postupku to poriče, je kao ministar unutrašnjih poslova bio veoma dobro upoznat sa zločinima koji su se vršili nad stanovništvom 'NDH'. Njega su redovno o svemu što se dešavalo obavještavali kako razgranati policijski aparat kojemu je bio na čelu, tako i funkcioneri župskih, kotarskih i općinskih organa od kojih su mnogi bili ljudi njegovog osobnog povjerenja, koji su svakodnevno dolazili optuženom na usmene referate a i redovito ga obavještavali pismenim putem. Optuženi Artuković Andrija je kao ministar unutrašnjih poslova sistematski dovodio na odgovorne funkcije, u župama, kotarevima i općinama osobe koje su se istakle u zločinima i kpje su bez pogovora provodile u život odluke, odredbe i uputstva koja je donosio. Međutim, u koliko bi kod svojih službenika primijetio bilo kakvo kolebanje u provođenju njegove politike genocida, ubojstava i pljačke, takve je službenike smjesta smjenjivao, a neke od njih i kažnjavao i slao u logore. Na takav način stvorio je poslušan i efikasan državni aparat koji je bio do kraja angažiran na ostvarivanju zločinačkih ustaških ciljeva. Optuženi Artuković Andrija je u svojoj obrani ustvrdio da mu je bilo samo poznato da su u »NDH« postojali sabirni i radni i koncentracioni logori, ali da mu nije bilo poznato stanje u tim logorima. Brani se, nadalje, da te logore on nije osnovao niti da je upućivao ljude u te logore.

Međutim, ta njegova obrana je oborena ne samo postojanjem brojnih zakonskih odredaba, odluka i uputstava koje je optuženi Artuković Andrija donosio i koji imaju karakter objektivnih dokaza, već i iskazima čitavog niza saslušanih svjedoka koji su iskazali da im je kao službenicima u ustaškom državnom aparatu, a posebno u aparatu Ministarstva unutrašnjih poslova iz vlastitog *zapažanja* bilo poznato da je optuženi Artuković Andrija izdavao naredbe i uputstva u kojima je od svojih podređenih tražio progon, mučenje i fizičko uništenje Srba, Židova, Roma i antifašista, te naređivao masovno protjerivanje, rušenje čitavih naselja, kao i pljačku imovine poubijanih, zatvorenih i protjeranih osoba.

Zakonskom odredbom o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina protiv države, pojedinih osoba i imovine od 20. srpnja 1942. godine, Ministarstvu unutrašnjih poslova, kojemu je stajao na čelu optuženi Artuković Andrija bilo je povjereno izvršenje ove Odredbe, a to znači osnivanje logora, donošenje odluka o upućivanju u logore kao i oduzimanje cjelokupne pokretne i nepokretne imovine onima koji su upućivani u logore kao i članovima njihove porodice. Donošenje ove Odredbe potpisao je vlastoručno optuženi Artuković Andrija.

Također, Zakonskom odredbom o osnivanju Ustaške nadzorne službe od 16. kolovoza 1941. godine, kojom je Ustaškoj nadzornoj službi dat nadzor nad koncentracionim logorima, povjereno je Ministarstvu unutrašnjih poslova da zajedno sa zapovjedništvom Ustaške nadzorne službe donosi propise o ustrojstvu i načinu rada ove zloglasne terorističke organizacije. I ovu je Odredbu supotpisao optuženi Artuković Andrija. . .

Svjedokinja Fritlander Jordana opisuje događaj u logoru Stara Gradiška. Navodi da su 1942. godine dnevno u logor dolazili transporti sa oko

5.000 žena i djece, da je dužnost o preuzimanju žena i djece imao ustaša Ante Vrban. Sjeća se da su došli stražari u dio logora gdje su bile zatočenice hrvatske nacionalnosti te su ih pozvali da se jave za brigu oko odgoja te djece. Zatočenice su se dobrovoljno javljale uvjerene da će pomoći toj djeci da im spase živote. Djecu su zatele kod majki u kuli, koje su djecu grčevito držale i stiskale uza se i bilo je užasno gledati te majke kako su u strahu za djecu. Djeca su odvojena od majki i stavljena na jednu livadu gdje su ostala preko čitave noći. Djecu su po naređenju Ante Vrbana nosili na mokre, oribane podove. To su bila djeca od 6 mjeseci do 2 godine starosti. Zatočenice su radile neumorno i to 14 dana, kada su djeca počela poboljšavati i postepeno umirati. Jednog dana došao je Ante Vrban i rekao da se djeca trebaju odvesti u jednu sobu 4x4 metara koja se nalazila u zgradi neposredno do kule i majki koje su slušale vrisak svoje djece. 10-tak zatočenica moralo je nositi tu djecu u dekama tako da su u deku stavili 10 do 15 djece te ih nosili u onu sobu gdje su ih istovarili. Djeca su se nakupila do 1 metar visine, a one su morale po toj djeci gaziti. Prije nego što su ušle sa drugom i trećom turom djeca su se razmilila. Jednom djetetu se pomolila ruka i noga kroz vrata pa je ona rekla Vrbanu: 'Ne mogu ući unutra jer je dijete pomolilo ruku i nogu kroz otvor', na što joj je Vrban povikao: 'Što gundaš nije ga tvoja mati rodila'. Kada to nije htjela učiniti, on je gurnuo i djetinja se noga sasvim razmrskala. Nakon toga je uzeo dijete za drugu zdravu nogu i lupio s. njime u drugu stranu sobe o zid tako da se dijete nije niti maklo jer je bilo mrtvo. Kada je završio, ostale su zatočenice od podne pa do mrkle noći donášale djecu u sobu, gazile po njima, često puta i po mrtvima iz kojih su već *izlazila* crijeva. Kasnije su ta djeca i ciklonizirana. . . .

Sve te strahote jednog danteovskog pakla objektivno su utvrđene i dokazane i brojnim nalazima masovnih grobnica i gomilama nađenih lešina, fotografija pa i filmova o tome, koji su kao materijalni dokazi priloženi ovoj optužnici. Optuženi Artuković Andrija je i kao ministar unutrašnjih poslova i kao član vlade 'NDH' kao pripadnik najutjecajnije vladajuće grupacije u toj terorističkoj tvorevini znao za stanje u koncentracionim logorima. I osim toga iako on uporno negira da je ikada bio u bilo kojem koncentracionom logoru, ta je njegova tvrdnja oborena kao neistinita.

Optuženi Artuković Andrija pokušava, nadalje, u svojoj obrani takvu svoju djelatnost opravdati postojećim ratnim prilikama, koje da su nametnule potrebu primjene oštrih mjera, pa i prema civilnom stanovništvu. Međutim, vršenje planskog genocida čitavih naroda i rasa nije bilo izazvano nikakvim izvanrednim prilikama već se je radilo o istrebljenju mirnog stanovništva. Teror koji je okrivljeni Artuković Andrija provodio bio je potpunoma neizazvano najgrublje zadiranje u osnovna prava čovjeka na život, na tjelesni integritet, na imovinu mirnih građana, samo zbog toga što su pripadali drugoj naciji ili rasi. Prema tome se radi o tipičnim zločinima protiv čovječnosti, o zločinima genocida i o ratnim zločinima.

Ovom optužnicom su optuženom Artuković Andriji stavljeni na teret samo oni konkretni zločini, koji su dokazani i koje je optuženi sam

neposredno izvršio, te za koje je izručen od strane sudskih organa Sjedinjenih Američkih Država. Te se inkriminacije odnose na ubijanje velikog broja mirnog civilnog stanovništva radi odmazde na području Vrginmosta, na ubijanje ratnih zarobljenika u blizini Samobora, na upućivanje pojedinih osoba srpske nacionalnosti u koncentracione logore radi fizičke likvidacije i pljačke njihove imovine, kao i na svirepa ubojstva mirnog civilnog stanovništva, među kojima i žena i djece, koji su prikupljeni u Zagrebu i upućeni u koncentracioni logor Kerestinec, a ubijanje kojih je optuženi Artuković Andrija osobno i neposredno naredio.

Sve poznate činjenice vezane za djelatnost optuženog, poznate su ne samo našim narodima, već i široj međunarodnoj javnosti. One govore, da je optuženi Artuković odgovoran za bezbroj zločina protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika izvršenih na način neshvatljiv ljudskom razumu. Stoga je jedino ispravno ovu njegovu djelatnost pravno kvalificirati kako sa stanovništva međunarodnog prava, tako i našeg krivičnog zakonodavstva kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz člana 142. i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika iz člana 144. Krivičnog zakona SFRJ.

Težina učinjenih ratnih zločina, stupanj odgovornosti optuženog, kao i posljedice koje se ne mogu i ne smiju zaboraviti, zahtjevaju da mu se u sudskom postupku utvrdi odgovornost i izrekne zaslužena kazna po zakonu.

Iz istih razloga i međunarodno pravo, a i naše zakonodavstvo, usvojilo je princip nezastarijevanja krivičnog gonjenja za izvršene ratne zločine.

Suvišno je danas dokazivati da su ratni zločini u vrijeme drugog svjetskog rata, kada su počinjeni, postojali kao međunarodna krivična djela.

Značajni međunarodni dokumenti koji se odnose na kažnjavanje ratnih zločinaca doneseni su već u početku drugog svjetskog rata, pa tako: Londonska deklaracija od 13. 2. 1942. godine predviđa kažnjavanje onih koji su krivi i odgovorni za ratne zločine, Moskovska deklaracija od 30. 10. 1943. godine predviđa kažnjavanje ratnih zločinaca u mjestu izvršenih zločina i od naroda gdje su vršena, time da je u deklaraciji izričito spomenuta Jugoslavija, Jaltaska konferencija od 11. 2. 1945. godine i Poztdamska od 17. 7. 1945. godine, koje su ponovile riješenost Saveznika da se ratni zločini privedu brzom i sigurnom suđenju.

Londonski sporazum od 8. 8. 1945. godine sa njemu pridodanim Statutom međunarodnog vojnog suda prestavlja formalnu potvrdu načela i pravila međunarodne zajednice u definiranju zločina protiv mira, ratnih zločina i zločina protiv čovječanstva.

Na osnovi tako utvrđenih načela i pravila međunarodne zajednice te Zakona br. 10 Kontrolnog savjeta za Njemačku, provedeno je suđenje protiv niza ratnih zločinaca pred Međunarodnim vojnim sudom, a sama Nirnberška presuda predstavljala je daljnju razradu već utvrđenih načela.

Konačno su Rezolucijom Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih naroda od 11. 12. 1946. godine potvrđeni principi Nirnberške presude kao i principi međunarodnog prava. Ovi usvojeni principi međunarodnog prava su: da svako lice koje počinu međunarodno pravni zločin odgovorno

je i podliježe kažnjavanju, činjenica da unutrašnje pravo ne kažnjava za djelo koje je međunarodno pravni zločin ne oslobađa po međunarodnom pravu odgovornosti lice koje ga je počinilo, ako je lice učinilo međunarodno pravni zločin u svojstvu šefa države ili odgovornog funkcionera vlade, ne oslobađa ga odgovornosti u međunarodnom pravu, ako je lice radilo po naređenju svoje vlade ili pretpostavljenog, ne oslobađa ga odgovornosti u međunarodnom pravu, ako je imalo mogućnosti moralnog izbora, kažnjavaju se kao međunarodno pravni zločini: zločin protiv mira, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti, saučestvovanje u nekom zločinu protiv mira u ratnom zločinu ili zločinu protiv čovječnosti, međunarodni je zločin.

Naše krivično zakonodavstvo, na osnovu kojeg je i podignuta ova optužnica, u potpunosti je usklađeno sa izloženim principima međunarodnog krivičnog prava.

Upravo zbog toga i optužnica i suđenje ima svoj aktualan i izvanredan značaj kao svijest i savjest pravde i opomena ljudi i čovječanstva za zločine koji se ne smiju zaboraviti, za koje se mora odgovarati, za zločine stare, za zločine danas, za sve moguće zločine protiv mira, protiv nečovječnih i zločinačkih postupaka nad ljudima i narodima.

Optuženi Artuković je imao jednu od najznačajnijih uloga u tom strašnom vremenu masovnog ubijanja nevinnog stanovništva, koje je ubijeno zbog naprednih ideja, zbog toga što su pripadali jednoj rasi, naciji ili vjeri, ili jednostavno zbog toga što su se tu našli, ili što nisu prihvaćali zločinačke ideje ustaškog pokreta.

Nedvojbeno je da je optuženi, stekavši u svojoj mladosti visoke školske kvalifikacije, to stečeno znanje i sve svoje sposobnosti iskoristio u stvaranju terorističke zločinačke organizacije sa drugim najvećim zločincima, čiji simbol je bila kama i pištolj.

Od svog odlaska u emigraciju 1932. godine sistematski se sam priprema i priprema druge za terorizam, stupa u službu nacizma i fašizma, i nakon mučkog napada okupatora na Jugoslaviju s već pripremljenim i detaljno razređenim programom nastupa u jednoj od prvih uloga uz zločinca Antu Pavelića u stvaranju terorističke, kvislinške tvorevine nazvane 'NDH'. Nema sumnje da je svoje znanje iz pravnih nauka koristio u pripremi i oblikovanju svirepih akata ustaške vlasti.

Njegov životni put pokazuje da je optuženi Artuković osoba izrazito vlastoljubiva i častohlepna. On je svirep i beskrupolozan. On inicijatore najgnusnijih zločina kao i njihove neposredne izvršioce - ubice smatra osobama najviših moralnih kvaliteta, jer je i sam ubica i zločinac.

Njegova obrana data u ovom postupku pokazuje da je i danas nakon proteka više od 40 godina ostao vjeran tim svojim opredjeljenjima.

Optuženi je dvoličan i neiskren, pokušava svoju zločinačku djelatnost umanjiti, a odgovornost dijelom prebaciti na druge. Optuženi se sjeća svih pojedinosti vezanih za njegovu djelatnost oko stvaranja ustaškog pokreta, dok se tobože ne sjeća svih onih monstruoznih zločina koje je počinio kao ministar u vladi 'NDH'. Takova njegova obrana pokazuje da u njemu nema ni traga kajanju za svirepa ubojstva stotina hiljada ljudi, među

njima je bilo sitne djece, žena i staraca, kao i za sva ona mučenja i patnje nanesene našim narodima. To samo pokazuje da je optuženi Artuković bio i ostao ratni zločinac čiji su postupci u historiji naših naroda zabilježili najcrnije stranice terora, zločina i smrti.

Zločin optuženog i po svom opsegu i težini svrstava Artuković Andriju u red najvećih i najozloglašnijih ratnih zločinaca, koje je slobodoljubivo čovječanstvo osudilo na Nirnberškom i drugim procesima.

**UTORAK,**  
15. aprila

Minutu poslije pola devet stražari u novim tamnomodrim uniformama uvode optuženog Andriju Artukovića. Dvojica su uza nj, prije bi se reklo da mu u hodu pomognu, ustreba li, nego da ga čuvaju. Dvojica stražara ih prate, i zatvorska medicinska sestra. Tek što optuženi sjedne, jedan od stražara rukama i glasom daje znak prisutnima u sudnici da ustanu, trenutak kasnije kroz lijeva vrata, između stolova obrane i sudskih vještaka liječnika, ulazi krivično vijeće zagrebačkog Okružnog suda. Milko Gajski, i ovoga puta u tamnosivom odijelu, uspravan i žustar u hodu, ulazi prvi. Pri tome, i to će se gotovo neprestano ponavljati kod ulaska u sudnicu, zakopčava srednje dugme kaputa.

Prije nego što će sjesti, Gajski će reći:

- Sjedite, molim, pa uzima u ruke prethodno donesene spise; brzo lista. Čini se da je svaka njegova kretnja sračunata, ali ipak predsjednik vijeća ne može prikriti nervozu nastalu, po svoj prilici, iz saznanja da čini posao kojeg će mjeriti i povijest. Kod ostalih članova krivičnog vijeća ta je nervoza uočljivija, naročito kod Božidara Rumenjaka, što će se vidjeti u nekoliko navrata kad uzme riječ.

Za Gajskog kažu da već petnaest godina nije vodio rasprave, ali da je iskusan i da je bio jedan od najsposobnijih krivično-pravnih stručnjaka. Takav dojam neće ostaviti spočetka, mada se ni tada ne bi mogla poricati njegova superiornost, ali kako je proces odmicao, tako je sve više dolazilo do izražaja njegovo umijeće da drži u rukama sve mnogostruko isprepletene konce nesvakidašnjeg procesa, čiju je dramatičnost uveličavalo - osim svega onoga što i inače svaki proces pretvara u dramu saznanje da ga prati štampa i televizija svega svijeta. Krupno lice dobričine, koji ni u jednoj prilici neće povisiti glas u smislu srdžbe ili prijetnje, uvjeren da je njegova riječ u onom prostoru presudna i kad je na najtiši način izgovorena, gusti crni brk čini posebno atraktivnim. Naočale su mu tren u rukama, tren na očima, dok čita. Kad je sjeo, bez žurbe, kao ljudi koji uvijek za sve imaju vremena, zatražio je mišljenje liječnika - vještaka, koji kontroliraju psihosomatske sposobnosti Andrije Artukovića: je li optuženi sposoban za sudjelovanje u procesu?

Docent dr Karla Pospíšil-Završki, koja sjedi druga zdesna za stolom petoro liječnika vještaka, polako, s vidljivom željom da je čitava sudnica razumije, najprije vijeću iznosi ocjenu vještaka, a onda, na poziv predsjednika vijeća, diktira daktilografkinji:

»Izmjerali smo tlak i puls optuženog Artuković Andrije i zaključili da u njegovom tjelesnom i psihičkom stanju nema kvalitetnih promjena prema



jučerašnjem danu, odnosno nema nikakvih prepreka da optuženi i danas sudjeluje u glavnoj raspravi.«

Narednih dana svakog ćemo jutra slušati to isto, povremeno tek se nekoliko drukčijih riječi, na primjer kako su liječnici vještaci, internist, kardiolog i četvorica psihijatarata »jutros ponovo razgovarali i pregledali optuženog...«

Milko Gajski, nagnut preko stola prema optuženom, koji sve vrijeme sjedi mirno s rukama na koljenima izukrštanih prstiju, razgovjetno, izgovarajući didaktički riječ po riječ, upozorava optuženog na njegova prava u sudskom procesu: i da se ne mora izjašnjavati, i da ne mora odgovarati na pitanja, i da se ne mora braniti, pa pita:

- Optuženi Artukoviću, jeste li razumijeli optužnicu?
- Po prilici - kaže Artuković. Malo krklja, ali riječ mu je jasna.
- Da li ste spremni iznijeti svoju obranu?

Optuženi se nesigurno okreće, kao da nekoga traži. No, zna se da njegov pogled ne dopire dalje od dva metra. Najprije kaže »Ja ne znam«, a onda povišuje glas:

- Gdje su moji branitelji? - zapravo, ne kaže »gdje«, nego »đe«.

Branitelji, nekoliko metara udesno od staklene kabine u kojoj je optuženi s dvojicom stražara, uglas se javljaju. I predsjednik vijeća kaže optuženom da su tu sva tri branitelja, pa pita:

- Hoće li optuženi da se brani, hoće li da iznese obranu ili će odgovarati na pitanja?

- Odgovarat ću. Ovisi o pitanjima.

- Pa da pređemo na pitanja - simpatično lice predsjednika vijeća je neizmijenjeno mirno, glas jedva zamjetno stišan, kao da spočetka govori za se, a onda se zagledao u optuženog pitajući ga, riječ po riječ, o onoj točki optužbe što je na drugoj stanici navedena pod tačkom 1.a):

»Tačno neutvrđenog dana početkom 1942. godine u blizini Vrginmosta u prisustvu Ante Pavelića, saznajući da je u borbi s partizanima likvidirana ustaška jedinica, radi odmazde naredio da se pohvata i ubije sve civilno stanovništvo okolnih sela, pa su tako u obližnju dolinu dovedeni svi stanovnici tih sela, među kojima najviše žena i djece i tu pobijeni mitraljeuskim rafalima.«

- Možete li se izjasniti o tome što vam se stavlja na teret? Je li optuženom navod jasan?

- Jeste - kaže Ijutito, a zatim s mnogo protesta: - Niti sam tu bio, niti sam za to čuo. Prvi put što to čujem.

- Da li ste ikad s Antom Pavelićem napuštali Zagreb?

- Nikad.

- Da li ste uopće za vrijeme rata napuštali Zagreb?

- Ne! - stenje muklo. Tu negaciju tad i kasnije izgovara engleskom intonacijom, a čujemo »nou« i »no«.

- Na kojoj dužnosti ste bili početkom 1942?

- Nisam razumio pitanje...

Gajski polako, riječ po riječ, ponavlja pitanje, ali prije nego što je i

izgovorio sve što je htio reći, optuženi kaže da je shvatio i kaže da je bio ministar unutrašnjih poslova. Najčešće, ruke su mu na koljenima, uglavnom isprepletenih prsta, smirene na nogama. Samo katkad gestikulira, obično kad nešto oštro poriče, ili kad daje neuvjerljive iskaze o suštini svojih nazora koji su uvjetovali opredjeljenje za zločin uspostavljen kao ozakonjeni sistem. Milko Gajski je pažljiv, čak po mjeri nekih u sudnici suvišno uviđavan. Počesto naglašava: »Slušajte me dobro, optuženi!«, prije nego što će kazati pitanje svaki put jednostavno iskazivano, prostih rečenica, ali teške suštine. Gajski pušta optuženog da ostane na površnom odgovoru. Ni jednom ne inzistira na produbljavanju. Ne traži analizu. Artuković, naoko potpuno smiren, mada ne možemo ni naslutiti što se u duši tog starog čovjeka kovitla, dobrohotno raspoloženje predsjednika vijeća koristi u svakoj prilici, a iskustvo nekadašnjeg odvjetnika i zakonodavca začudo ga ne upozorava da će blagi, naoko dobrodušni sudac upravo tom pitominom stvoriti splet zamki ne za lov Andrije Artukovića, nego za saplitanje optuženog u vlastite nelukavo, zapravo naivno smišljene laži.

- Dakle, optuženi Artukoviću, niste putovali iz Zagreba. A jeste li nešto čuli o borbama protiv partizana na Kordunu, na Baniji ili u Lici, jli negdje drugdje u Hrvatskoj?

- Čuo sam za borbe. Ne znam gdje su bile te borbe.

- A o ustanku, jeste li čuli?

- Ne razumijem pitanje.

Nejasan u odgovorima o konkretnom, uporan u tvrdnji da i za one borbe o kojima je čuo ne zna gdje su vođene, Andrija Artuković nije spletom pitanja dovođen i nepriliku da prizna išta od onog što nije htio reći. A trebalo ga je, možda, podsjetiti na dan 13. augusta 1941. godine, kad je, uznemiren izvještajima s Korduna, posebno zbog negodovanja hrvatskog stanovništva zbog pokolja na njihovu području, bio primoran da piše proglas koji je kao letak bacan iz aviona:

»Četnička i komunistička propaganda zavela je ovo pučanstvo lažno mu prikazujući da je ustanak u cijeloj Hrvatskoj državi i da je ruska boljševička vojska pobiedila, te da se već nalazi na granicama naše zemlje. Ovim se saopćava stanovništvu, da je prevareno i zavedeno, jer je ruska boljševička vojska harnetom tučena... Zavedenom stanovništvu ovih kotara koje je ostavilo svoje kuće i svoje zemlje, da ortaci sa četnicima, prijeti ozbiljna pogibelj, da će izgubiti svoje kuće i svoje zemlje i svako dobro svoje, a osim toga pomažući četnike ogrešuje se o zakone ove države, pa će radi toga teško odgovarati pred priekim sudom. Pozivam stoga svakog i sve, da se odmah povrate svojim kućama i svom dnevnom poslu... Ako četnici i komunisti odmah ne odlože oružje, bit će savladani i pohvatani, te odmah strijeljani. Protiv njih kod svladavanja biti će upotrijebljeno osim vatrenog i hladnog oružja i bombardiranje iz zraka, te iz topova sa kopna, kao i motorizirano oružje. Nikakvi se obziri prema njima neće primijeniti. Ovo je posliednja opomena...«

- U potpisu: »Andrija Artuković, vlastoručno«.

O zločinima ustaša na Kordunu Artukovićevo ministarstvo je svakod-

neveno izvještavano od prvog majskog pokolja u Veljunu. Zapovjedništvo 1. oružničke (žandarmerijske) pukovnije je izuzetno opširno o tome izvještavalo 16. augusta 1941 («Izvješće o obćem stanju na području voda, obzirom na komunističko-četničku akciju»):

»...Od 29. VII. počelo je »čišćenje« (čitaj: klanje!) od strane ustaša. Ovo je izazvalo paniku kod srbskog stanovništva tako, da je sve pobieglo u šumu od straha pred čišćenjem. To je trajalo do 8. VIII. t. g. ali zadnjih dana nije uspijevalo, jer je narod znao pravo stanje i krio se po šumama. Nastao je obći strah. Psihološki promatrano s jedne strane puzanje i kukavičluk, a s druge strane zvjersko ogorčenje. Rad ustaša pored ostalog bio je netaktičan, jer su očišćeni manje opasni i manje krivi kao i mnogi starci, žene i djeca do najniže dobi, dočim su oni sa mračnom savješću, mladi i jači pobjegli u šume. Sa jednom rečenicom kazano: »NEBORCI SU OČIŠĆENI, A - BORCI OSTALI U ŠUMI.« Naivniji i sa čistom savješću nisu ni bježali u prvi mah, jer su mislili, da se njima neće ništa dogoditi... Rad ustaša na čišćenju (klanju) bio je skoro javan, što je baš jedan od glavnijih uzroka za bježanje naroda u šume. »Čistilo« se je u kući, dvorištu, na putu, u prisustvu roditelja, djece ili obratno. Pljačkale su se kuće i imovina ljudi tako, da su se jagmili tko će u bogatiju kuću moći i bogatijeg »očistiti«. Prilikom zadnjeg čišćenja... bilo je divljačkih prizora kod »čišćenja« dieteta u kolievci, staraca, čitave obitelji zajedno, sadističko uživanje užasnih mučenja prije konačnog »čišćenja«. Ovakvi postupci izazivali su i kod čestitih i čeličnih Hrvata negodovanje, čulo se šaputanje: »OVO JE SRAMOTA ZA NARODNOST HRVATSKU, KULTURU I KATOLIČKU VIERU.« Jame su se većinom ranije kopale. Bilo je slučajeva da su »čišćenici« sami nosili alat za kopanje jama i slično. Zakopavanje na pola živih, ostavljanje nezakopanih ili slabo zakopanih, tako da ih je rodbina, kao i oni što su pobjegli u šumu, dolazila gledati. Sve je ovo unijelo strah u narod... Možda je bio glavni razlog nepovjerenja prema oružnicima što se ovi nisu isticali u »čišćenju« i ako su im išli na ruku. Ja sam objašnjavao istima, da smo mi organi vlasti i da moramo čuvati ugled državne vlasti. Kod hrvatskog stanovništva, kod mnogo njih je također primjećeno negodovanje protiv ovakvog načina »čišćenja«, jer su »očišćeni« mnogi za koje se zna, da nisu ništa na žao učinili Hrvatima, dapače da su bili prezirani od ranijih režima baš zato što su zagovarali Hrvate... Onog dana kad je počelo čišćenje u kotaru Vojnić, iz Vojnića je odlazila talijanska vojska, pa je bilo slučajeva, da su pri prolazu govorili stanovništvu: »Bježite, Srbi, idu ustaše i sve kolju«...»

To su činile ustaše, koje, je Artuković učio kako da obave »čišćenje«, po onoj Pavelićevoj iz »Ustaše« (februar 1932): »Tko misli, da je sramota, da hrvatski narod u svojoj borbi... upotrebljuje i najkrvavija i najokrutnija sredstva, taj ne misli ozbiljno!« Četrdeset i pet godina poslije pokolja, Artuković o pokoljima, čak i da ih nazovemo »čišćenjima« ništa ne zna.

Predsjednik krivičnog vijeća je pažljiv:

- Slušajte me pažljivo, optuženi: sjećate li se barem tko je prisustvo-  
vao sjednicama vlade?

Artuković ni to ne zna. Zna koliko je opasno znanje o sjednicama na kojima je odlučivano o oblicima zločina. Upitan nisu li možda na vladinim sjednicama sudjelovali ministri, jedva zamjetno sliježe ramenima:

- Dopuštam mogućnost!

A kako je izbjegavao da kaže ikakav podatak o ustanku, da oda ikakvo znanje o narodnooslobodilačkom ustaničkom pokretu, predsjednik krivičnog vijeća pokušava iscijediti istinu zaobilaznim putem: ne pamti li, možda, optuženi da su na ministarske sjednice dolazili vojni rukovodioci:

- Možda se sjećate nekih njihovih izjava o borbama?

- Ne sjećam se - kaže najprije, a kako Gajski šuti i čeka, Artuković se počeo sjećati: - Bilo je takvih govorenja.

Toliko zna; drugog se ne sjeća.

Predsjednik vijeća ne inzistira na preciznosti. Očito, ima on svoje načine i razloge. Ne nastoji da u odgovorima optuženog budu spomenuti pojmovi kao što su »narodnooslobodilački ustanak«, ili samo »ustanak«, »partizani«, »narodnooslobodilački pokret«, »antifašistički oslobodilački rat«... Sve je to jasno, ali bi bilo zanimljivo čuti cjelovitija izjašnjenja Andrije Artukovića, čak da u takvim izjašnjenjima iznosi činjenice koje su samo konstrukcija njegove smišljene obrane, a ne i dokazi.

U sudnici je potpuna tišina. Iščekivanja. Sama po sebi, svaka je sudnica svojevrсна pozornica dramatičnih zbivanja. I bina i glumište, svojevrсна igra s više ili manje maštovitih uzleta, ali i s prejasnim iskazivanjem zbilje, što se mnogostruko objavljuje u svoj svojoj stravičnosti, mada je očigledno nastojanje da bude prikrivena, posebno kad je riječ o suštini nastojanja i činjenja optuženog u vremenu koje je udaljeno nešto više od četrdeset godina.

U tom neobičnom teatru gdje sudijski stol ima ulogu režisera i inspicijenta, a tužilački nastupa kao pisac koji žestoko nastoji da sačuva dijelove svoga sadržaja kojeg bi da po svome mijenjaju svi sudionici u igri, branitelji nastoje da budu posebno uočljivi. Svakako da je posao branitelja u ovoj drami delikatan, ali on se, začudo, prečesto ispoljava u akciji koja nije suštinska obrana - u izjavama i izjavljivanjima po štampi. Tako naprasna potreba obrane da bude uočljiva ne ostavlja dojam da je to u funkciji optuženog. No, ima još dana: vidjet ćemo pravu namjeru obrane. U svakom bi slučaju, morala obrana ponijeti veliki teret. Jedan od njihovih kolega, zagrebački advokat Ratko Žurić, smatra da nema nebranjivog delikta; preciznije: nema čovjeka kojeg nije moguće braniti tražeći put čovjekova tališta, do njegovog razloga, do njegova smisla. U svakom slučaju, neće biti mnogo sreće - to je od prvog trena procesa uočljivo - u nastojanju obrane Andrije Artukovića da dokaže kako je za proces nesposoban. Neovisno o tome što se i ne pokušava dokazati, čak ni kazati, da je bio senilan ili lud u vrijeme kad je kreirao zakone kojima je zločin uspostavljen kao sistem, obrana vrši snažan pritisak da se dokaže sadašnja senilnost osamdesetsedmogodišnjeg Andrije Artukovića. Od prvog istupa obrana na tome inzistira, ali bez uspjeha, prvenstveno stoga što se optuženi na sve načine upinje da dokaže punu prisebnost i inteligenciju, nevjerojatno samoljubiv i tašt.

Neshvatljivo je da se obrana uza sva ta Artukovićeva nastojanja ponaša kao da je on senilni starkelja s one strane pameti. Zašto to čine? Zar nema druge i drugačije mogućnosti da se optuženog pokuša braniti i obraniti?

No, pustimo da proces teče.

Ima dana da se vidi kamo tko smjera.

Vođen je dijalog o Vrginmostu: kojoj velikoj župi pripada? Artuković tvrdi da to ne zna, i tvrdi da ne zna tko je bio veliki župan u Karlovcu.

- No, no, no! - ponavlja mali čovjek u elegantnom, po mjeri šivenom tamnomodrom odijelu stisnut u fotelji između dvojice stražara sudskog zatvora. Ti stražari ne skidaju oči s optuženog, a isto tako ni medicinska sestra, koja sjedi izvan kabine, zdesna.

Možda se s Artukovićem moglo više razgovarati o organizaciji Nezavisne Države Hrvatske, koju su njemački nacisti i talijanski fašisti, uspostavljajući ustašku vlast, uspostavili kao organizirani zločin. Artuković jedva da priznaje i postojanje velikih župa i velikih župana, o čemu je izdana posebna uredba 10. juna 1941. godine. Velika župa je bila »državna upravna oblast na određenom državnom području«. O tome tko je mogao vršiti odgovorne poslove u »državnoj upravi« odlučivao je Artuković, koji je u vezi s tim početkom juna potpisao »Naredbu o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja«. Odmah poslije donošenja ove »Naredbe«, uspostavljene su 22 velike župe. Kotarevi Jastrebarsko, Karlovac, Pisarovina, Vojnić i Vrginmost bili su u velikoj župi Pokuplje s centrom u Karlovcu. Karlovački, kao i ostali veliki župani, imali su, po jednoj Pavelićevoj odredbi, funkciju »pouzdanika vlade«; zadatak velikog župana je bio da »vodi cilu građansku upravu u velikoj župi«, a njegova odgovornost »jednaka je odgovornosti ministra«. Uspostavljanje velikih župa Pavelić je tumačio kao vraćanje »starih tradicija hrvatskog naroda«, oživljavanje »tisućugodišnje hrvatske državno-pravne tradicije«, kako bi se dokazalo da smo »mi Hrvati u svojoj domovini bili upravno organizirani u vremenima, kad mnogi drugi narodi još uopće nisu imali srednjeg državnog života«. Na čelu velikih župa bili su prokušani ustaški prvaci, godinama bliski suradnici i Ante Pavelića. Ipak, ne bi bilo u načinu Andrije Artukovića, kad bi rekao da ijednoga od njih poznaje. On dva puta zaredom kaže da ne zna u kojoj je župi bio Vrginmost i isto tako tvrdi da ne zna tko je bio veliki župan velike župe Pokuplja s centrom u Karlovcu, mada je bio davnašnji prijatelj tamošnjeg velikog župana dr Ante Nikšića, koji je odmah poslije Kvaternikovog proglašenja o uspostavljanju endehazije s Vladom i Feliksom Žanićem počeo uspostavljati ustašku vlast i vladavinu u Karlovcu, a u oktobru 1942. godine upravo je on od Andrije Artukovića preuzeo ministarstvo unutrašnjih poslova. Sa znanjem da je između dr Ante Nikšića i zločina odavno dokazan znak jednakosti, Artuković poriče svaku vezu s njim, ali kad mu je izravno kazano da je u Karlovcu veliki župan bio Nikšić (ime nije rečeno), raširio je ruke:

- Dopuštam mogućnost!

Mogao se barem sjetiti da su bili u vezi i poslije rata, u emigraciji,

ako se nije sjećao da je u njegovom stanu u Karlovcu sačekao Pavelića 15. aprila 1941. godine.

O tome kakav je bio dr Ante Nikšić i kako je »čistio« Kordun, odnosno kako je nesmiljeno ubijao Srbe u velikoj župi Pokuplje, svjedoči šef ustaške policije u Karlovcu, Nikšićev i Artukovićev kolega sa zagrebačkog pravnog fakulteta, Ivan Betlehem:

»...Dr Nikšić u Karlovcu organizira skupštinu HSS-a na kojoj HSS, osim nekih iznimaka, kompletno uzlazi u ustaški pokret... Iza te skupštine ustaški je pokret u Karlovcu i najbližoj okolici dosegao broj od 2860 članova. Ali kad se pročulo o zvjerstvima (koja je po nalogu Pavelića i Artukovića organizirao dr Nikšić) članstvo je pomalo napuštalo redove pokreta, jer su se ljudi stidili biti ustaša...«

Dakle, Artuković ipak samo dopušta mogućnost da nešto znade o dru Anti Nikšiću. A o drugim velikim županima znade još manje. Ne poriče da se s njima sastajao. Upitan o sadržaju njihovih razgovora, šuti. Milko Gajski oprezno pita:

- Čujete li vi mene, optuženi ?

- Kako vas ne bih čuo, gospodine predsjedniče!

Ponovljeno je pitanje o razgovoru s velikim županima.

- Obično bi oni podnosili izvještaje o situaciji.

- Da li su govorili o hapšenjima ?

- Govorili su o općem stanju na terenu. Ukoliko bi došlo do nekih problema, bili su dužni slati pismene izvještaje.

- Sjećate li se nekog pismenog izvještaja? - pitao je predsjednik krivičnog vijeća, možda s pomišlju na brojne izvještaje velikog župana iz Karlovca o pokoljima na Kordunu, gdje je bio »grob do groba«.

Artuković se ne sjeća.

Nema sumnje, Milko Gajski je uvjeren da će tokom procesa svaka stvar biti postavljena na svoje mjesto. Ovdje naprasna žurba nije potrebna. U odnosu na prvu tačku (1. a) optužnice i stavove iz preambule o tome kako je Artuković »rukovođen fašističko-ustaškom ideologijom organizirao, naredivao i provodio masovne progone, nanošenje velikih patnji, mučenja i fizičko uništavanje civilnog stanovništva Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije, među kojima i žena i djece, pripremajući, donoseći i sprovodeći zločinačke odluke i akte... vršio genocid nad Srbima, Židovima i Romima i masovna ubojstva Hrvata i osoba drugih nacionalnosti«, Artukovićevo odgovori nisu bili ni put ni putokaz prema davno osvjedočenoj istini, ali predsjednik sudskog vijeća, miran u sve uvjerljivijoj sigurnosti da zna što radi, ne vraća se na pitanje pokolja kod Vrginmosta, ni na odnose župani-ministar unutrašnjih poslova. »Slušajte me dobro, optuženi«, prelazi Milko Gajski na drugu tačku optužnice (1.b):

»Neutvrđenog dana krajem 1941. godine u Zagrebu, na Krešimirovom trgu, nakon što je tu dovedeno oko 700 nevinih građana, među kojima mnogo žena i djece, naredio komandiru pratnje Lahovski Ladislavu da ih kamionima prebaci u sabirni logor u Kerestincu, i tu, u namjeri da se dio građana ubije, izdao naredjenje da osobe koje su se nalazile u zadnjem dijelu

kolone vozila odmah ubiju, obzirom da sabirni logor u Kerestincu ne može sve prihvatiti, nakon čega je oko 450 osoba, među kojima žene i djeca, iskrvano iz kamiona i na livadi ubijeno mitraljeskim rafalima.«

Kad Gajski pročita zadnju rečenicu, i dok još nije splasnulo eho »ubijeno mitraljeskim rafalima«, optuženi se razgoropadeno uzbudio:

- To je laž! - maše desnom rukom. Brada mu se trese. A kad se malo smirio, neki mu se ledeni smiješak naborao oko staračkih usta. Pa opet provala srdžbe: - To je apsolutna laž!

Gajski kao da ga ne čuje: traži da se optuženi izjasni o detaljima. Nije sasvim jasno na kakve detalje Gajski misli. Ili to on možda na drukčiji način hoće da sazna istinu od optuženog. Ali Artuković je oprezan:

- Ma kako da se sjetim nekog detalja, kad tu nisam bio!
- A jeste li odlazili u logor Kerestinec ?
- Nikad!
- Jeste li znali za logor Kerestinec ?
- Toga se imena sjećam.
- Možete li mi reći kakav je to bio logor ?
- Nemam pojma.
- Znate li tko je osnovao logore ?
- Nemam pojma.

Trenutak kasnije, potaknut od predsjednika krivičnog vijeća, Artuković, ako da je riječ o nečemu što je išlo mimo njegova života, kao da prikuplja krhotine sna, uspijeva nabrojiti nekoliko kategorija ustaških logora. Jedva se uspjelo saznati kako on zna i za sabirne, i za radne, i za koncentracione logore.

- A jeste li poznavali Ladislava Lahovskog? - Gajski pita za komandira motorizirane pratnje u poglavnikovom tjelesnom sdrugu.

- Sjećam se toga imena. O njemu ništa ne znam.  
- Dok ste bili ministar unutrašnjih poslova, jeste li čuli za masovna hapšenja u Zagrebu?

- Sjećam se: bilo je hapšenja.
- Kojim povodom?

Artuković šuti. Premješta nogu preko noge.

- Koga su hapsili?
- Nemam pojma.
- Jesu li hapsili Židove ?

- *Znam.* da je bilo hapšenja - bivši ministar hapšenja pokazuje da se ljuti: - Ne znam tko je hapšen.

Možda je optuženog, kojeg je povijest već davno osudila, trebalo upitati o listu »Die deutsche Zeitung in Kroatien«; okolišno: o njegovim intervjuima u tome listu. Ima, naime, u tome listu, u broju od 22. aprila 1944. godine, precizan odgovor na pitanje koje mu je, ne dobivši ovoga puta odgovor, 15. aprila 1986. postavio Milko Gajski. Onog davnašnjeg aprila Artuković je tvrdio da će on s ustašama u državi koju su im Nijemci i Talijani darovali »uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada« i da će on, kao ministar unutrašnjih poslova, »svom

strogošću nadzirati da se rasni zakon u najskorije vrijeme striktno primijeni«.

Budući da 15. aprila 1986. Andrija Artuković ništa ne zna o hapšenju Židova, Gajski ga potsjeća:

- Možda su hapsili Srbe?
- Dopuštam tu mogućnost!

Artuković će tokom glavne rasprave i u dokaznom postupku pokazati da nije zaboravio osnovna i sporedna načela ustaške organizacije, pa nije logično vjerovati da je mogao zaboraviti da su ustaše nastojale, ne birajući sredstva, stvoriti »čisti hrvatski životni prostor« u kojoj nema života nikome osim »čiste hrvatske nacije«. I uz to ide odrednica »istrebljenje«. Nema, naime, »čistoće« bez »istrebljenja«. Imati »čisti hrvatski životni prostor« značilo je »istrebili Srbe i Židove«; neovisno o načinu, »njima nema mjesta u Hrvatskoj«. Samo dan poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, 11. aprila 1941. godine, ustaški list »Hrvatski narod« je odnos ustaša prema Srbima jasno i prejasno odredio:

»Hrvatski narod nije tokom svoje slavne ali krvave povijesti podnio razmjerno toliko žrtava u krvi i u imetku koliko je podnio u posljednjih dvadeset i dvije godine. U ovom preteškome razdoblju, u kojem je položeno na Oltar domovine sve što se od jednog potlačenog naroda moglo maksimum očekivati, krvavo su se zamjerali uz naše vjekovne neprijatelje domaće Srbe i Srbijance još i oni pripadnici nove Hrvatske, koji su svjesno i zlonamjerno pomagali ove naše neprijatelje, bilo iz osobne koristi bilo iz stranačkih i političkih računa...«

Toj temi će se još vraćati i sud, i tužba, pa i mi. A 15. aprila Gajski je nastavio ispitivanje o tome da li su, možda, hapšeni Hrvati antifašisti?

- Rekao sam da ne znam tko je sve hapšen - pomalo se ljuti Andrija Artuković.

- Jesu li hapsili sve osobe koje su se protivile vašoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ?

- Ne sjećam se!

Ne sjeća se da li su aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta hapšeni, a potpisao je 2. oktobra 1941. godine »zakonsku odredbu« o hapšenju i ubijanju talaca, to jest o ubijanju potpuno nevinih »kad se počinitelj ne pronađe«.

O svemu tome optuženi Artuković 15. aprila 1986. godine ništa ne zna. A Gajski uporno ispituje, smireno i razgovjetno:

- Kako onda znate da je bilo hapšenja?
- O tome se govorilo na sjednicama vlade. - Rekao je to kao da je on šef ministarstva poljoprivrede ili zdravlja. Govorio je, naime, o hapšenjima kao da se ni u kom slučaju posao ministarstva unutrašnjih poslova ne može dovesti s tim u vezu i kao da su o tome odlučivali i na sjednicama vlade izvještavali drugi ministri, a ne ministar unutrašnjih poslova. Čak izričito kaže, mada pri tome ne spominje riječ hapšenja: »Drugi ministri su dolazili k meni i obaviještavali me o takvim i sličnim situacijama.«

- Je li Ante Pavelić bio na sjednicama vlade ?

- Jeste koji put.
- A Eugen Kvaternik Dido?

Optuženi šuti. Gajski opetovano ispituje o sinu onoga Kvaternika koji je 10. travnja 1941. preko zagrebačke Radiostanice, koja će tada postati »krugovalna postaja«, proglasio kako su upravo toga trena njemački tenkovi uspostavili Nezavisnu Državu Hrvatsku.

- Dido Kvaternik nije bio u mojoj kompetenciji, već direktno odgovoran poglavniku Anti Paveliću.

Imena su često spominjana bez potrebe da se kaže tko su i što su, jer sve to odavno zna. Mi ćemo koji put i to razjašnjavati, zbog mladog čitaoca, kojemu još nije kazano što je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, što je Ustaška nadzorna služba i da je sin Slavka Kvaternika, za kojega je Krleža pisao kako je u novembru 1918. bio spreman »ustrijeliti svakog tko nije za kralja Petra Karađorđevića, kao što je još sinoć vješao svakog tko je bio za Petra Karađorđevića, kao što će prvom prilikom opet vješati za Habsburga protiv Petra ili za Petra protiv Habsburga ili za bilo koga tko se bilo kada pojavi na Dravi i u ovome gradu (Zagrebu) na bijelome konju kao pobjednik, jer to nije čovjek nego karikatura iz moje ratne proze«, Eugen Kvaternik Dido bio je po funkciji desna ruka ministra unutrašnjih poslova...

Predsjednik krivičnog vijeća nije, držeći se zakona i ozakonjenih načina, komentirao odgovore optuženog, niti je tražio cjelinu odgovora. No, to ipak ne znači da mu je osnovni smisao onoga što ime i pojam Andrije Artuković znače izmicao iz ruku. Gajski ne kaže Artukoviću (na ono »Dido Kvaternik nije bio u mojoj kompetenciji«) kako je to neuvjerljivo; dapače:

- Neka bude tako! Nego: sjednice vlade: o čemu se na sjednicama vlade raspravljalo u prisustvu Ante Pavelića ?

- Sjećam se da se govorilo o nekoj uzbuni u Karlovcu.

Toliko se sjetio Artuković. Nije utvrđeno o kakvoj je to »uzbuni« bilo govora, niti se govorilo zašto je baš govoreno o »uzbuni u Karlovcu«. Bilo je mnogo toga u Karlovcu i karlovačkom okrugu što je iziskivalo razgovore u »vladi«. Možda je optuženi negdje na rubu sjećanja imao proglas svoga ministarstva od 7. augusta 1941. godine:

»Nezavisna Država Hrvatska.«  
Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Usljed učestalih komunističkih agitacija i djela sabotaže u Karlovcu i okolici povedenom redarstvenom istragom ustanovljeni su počinitelji. Pokretni prijeki sud nakon provedene rasprave ustanovivši krivnju optuženih osudio je danas na kaznu smrti strijeljanjem:

Milan Vidovića, pravoslavne vjere, 21 god. star,  
Hertu Turza, protestantske vjere, 22 god. stara,  
Božidara Piškulića, rimokatoličke vjere, 22 god. star,  
Josipa Milašinčića, rimokatoličke vjere, 26 god. star,  
Josipa Bukovica, rimokatoličke vjere, 28 god. star,  
Ristu Konstantinovića, pravoslavne vjere, 35 god. star,  
Matu Jakšića, pravoslavne vjere, 41 god. star.

Smrtna kazna je izvršena u zakonski određenom roku nakon proglašenja.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Broj 17239-41.«

Ili je, možda, optuženi »uzbunom u Karlovcu« smatrao upad grupe partizana s komesarom Komande narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Korduna i Banije Većeslavom Holjevcem u Karlovac 14. novembra 1941. godine?

O tome nije ni riječ kazana u javnoj raspravi, nego: još jednom o Kerestincu, tko je tamo zatočen 1941. godine:

- Komunisti?
- Dopuštam mogućnost. Mogli su biti komunisti.

U starom kasnorenesansnom dvorcu grofova Erdodv, odnosno posljednjeg zagrebačkog bana u Austro-Ugarskoj Mihanovića, Vladko Maček je uspostavio koncentracioni logor za komuniste, i to je bio Mačekov i Šubašićev dar Nijemcima i ustašama: nisu 6. aprila 1941. godine pustili zatočene internirce iz logora, nego su ih sve predali okupatoru i ustašama. Iz toga logora je politički sekretar CK KPH Rade Končar u junu, izvevši jednako domišljatu koliko i smionu akciju, spasio jednog od sekretara Komunističke partije Italije, Rigoletta Martinija Quatra, a mjesec dana kasnije 111 komunista je savladalo stražare i pobjeglo. Artuković nije mogao zaboraviti da je i sam potpisivao dosta rješenja u vezi s bijegom komunista iz kerestinačkog logora. Upravo Artuković je 17. jula 1941. potpisao dokument Broj 10853-1941:

»...U noći od 13. na 14. ov. mjeseca je jedna skupina komunista zatečenih u sabirnom logoru u Kerestincu napala stražu i potom pobjegla. Tom prilikom teško je ranjen nadzornik straže Mladen Horvatin. U potjeri, koja je odmah organizirana od strane redarstva, oružništva i jedinica Ustaške vojnice, sudjelovali su s uspjehom i mnogobrojni seljaci iz okolice. Pokušaji otpora sa strane pojedinih pobjeglih odmah su skršeni, te je tom prilikom više njih poginulo. Sa strane organa državne vlasti i ustaša nema ni poginulih ni ranjenih. Većina pobjeglih je uhvaćena i zbog pokušaja pobune protiv Državne vlasti stavljena pred senat pokretnog prijekog suda, koji ih je osudio na smrt. Osuda nad njima izvršena je strijeljanjem.«

O tome što je bilo u logorima i kako su logori osnivani, Artuković je obavještavao druge, ali kad ga predsjednik krivičnog vijeća pita je li ga tko obavještavao o logorima, on kao i najčešće u takvim prilikama »dopušta mogućnost«. Malo kasnije, valjda pri pomisli da je naprosto smiješno baš ništa ne znati o sistemu kažnjavanja u državnoj organizaciji u kojoj je on bio ministar kažnjavanja, ravnim glasom, muklo govori:

- Na sjednicama vlade je bilo govora o logorima. Onako uopćeno...  
- Možda je zaista samo »u globalu« izneseno kako je u Jadovnu, kod Gospića, tamo gdje je kasnih dvadesetih i početkom tridesetih godina gospićki advokat odlazio na ljubavne šetnje s gospićkim frajlicama, a ponekad i s nevjenčanom ženom, kćerkom najstarijeg organiziranog ustaše u Lici, bivšeg veletrgovca Marka Došena, u ljetnim mjesecima 1941. godine ubijeno više od 80.000 Srba, Židova i nekoliko hiljada Hrvata, i kako je u

Jasenovcu i Staroj Gradiški ubijeno (što je pouzdano utvrđeno, a krajnja brojka je tek u utvrđivanju) više od 450.000 ljudi, i kako je u Sremskoj Mitrovici ubijeno oko 10.000 ljudi... Ministar unutrašnjih poslova o tome ne zna. On čak kaže da je »nešto više o logorima saznao tek kad je propala NDH«:

- O tome se govorilo kad smo se 1945. godine povlačili. Prilikom bijega dosta se govorilo o logorima. Ja to prije nisam znao. Nisam nad logorima imao ingerencije. Tek u bijegu...

U vrijeme bijega iz Zagreba, Andrija Artuković je bio predsjednik takozvanog Državnog vijeća. Odluka o bijegu je donesena, kako je to približno utvrdio dr Bogdan Krizman, 5. maja 1945. godine. Dva dana ranije ta je vlada sa svojim poglavnikom odustala od suštine ustaškog programa donijevši »Zakonsku odredbu o izjednačenju pripadnika Nezavisne Države Hrvatske s obzirom na rasnu pripadnost« čime sve zakonske odredbe prema kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost... gube pravu moć«. Uoči bijega diplomatski arhiv ustaške vlade je predan nadbiskupu Alojziju Stepincu, s kojim je Artuković, što reče u istrazi, bio »blizak kao s rođenim bratom«, a ogroman dio dokumentacije o organiziranju i provođenju zločina je spaljen. Ugledni zagrebački novinar Aco Vojinović je ustanovio da je Pavelić s ministrima uoči bijega iz Hrvatske državne banke opljačkao 202.701,28 grama zlatnih poluga, 11.993,50 komada napoleonora, dukata, turskih lira u zlatu i slično, 2378 grama zlata u pločicama, raznih deviza, nekoliko milijardi kuna te briljanata raznih veličina od ukupno 1715.89 karata. Ne zna se koliko je toga dobio osobno Andrija Artuković. Kad je već počelo rasulo, ustaški vrh je, kako to kaže dr Krizman, pravio »mnogo kombinacija: o novoj koncentracionalnoj vladi kojoj bi, eventualno, stao na čelo sam Stepinac, ili o regentstvu u kojem bi bio nadbiskup ili pak da preuzme (Stepinac) »vrhovništvo« kao poglavnikov *locum tenens* za Pavelićeva izbivanja«. Vladimir Židovec, jedan od ustaških diplomata, kasnije je u vezi s tim izjavio:

»...Da su pregovori u tom smislu (da Stepinac preuzme vlast kao poglavnikov *locum tenens*) doista onda bili vođeni, to mi je kasnije, već u emigraciji, izričito potvrdio i sam dr Artuković koji je, kako je to poznato, bio uvijek jedan od najvjernijih i najbližih suradnika dr. A. Pavelića. Dr. Artuković mi je rekao, bilo je to u onoj prvoj žici u Spittalu a/D. da su se događaji na frontama i u svjetskoj politici prebrzo i prekatastrofalno razvijali, tako da Hrvatska više nije imala vremena da može provesti te planove. Da je bilo još samo par mjeseci vremena, stvari bi se u Hrvatskoj mogle sasvim drugačije razviti jer bi bila obrazovana jedna jaka koncentracionalna vlada... Kada bi si kasnije znao postaviti pitanje, zašto zapravo nije moglo doći ni do obrazovanja te nove i jake koncentracionalne vlade, a ni do ostvarenja onih planova o regentstvu, onda mi se je uvijek činilo jasnim, da tu nikakve posebne rezerve koje bi gajio nadbiskup Stepinac ili dr Maček, te HSS nisu odigrale odlučnu ulogu, nego da su tu posrijedi bili drugi razlozi koji su onemogućili pravednu provedbu tih posljednjih političkih kombinacija u NDH. Evo koji bi to razlozi bili:

1. - Sigurno i ono što kaže dr Artuković. Događaji su previše jurili... No, to nikako nije bio glavni razlog.

2. - Jer se je Čerčil, koji je onda vodio angloameričku politiku na ovom sektoru, nadao, da su mu kralj Petar i predsjednik tadašnje jugoslavenske vlade Šubašić dovoljna garancija da u Jugoslaviji neće zavladati komunisti...

3. - Što obzirom na takove svoje kombinacije i planove Čerčil nije smatrao potrebnim da komplicira položaj na taj način što bi pružio izgleda za jednu angloameričku vojnu intervenciju na području Jugoslavije povodom bilo koje akcije, koja bi se na tom području mogla organizirati vjerojatno svejedno da li pomoću Slovenaca ili četnika Draže Mihailovića, ili pak pomoću jedne ovakve čisto hrvatske kombinacije...

4. - Što ni nadbiskup Stepinac, preko Vatikana, a ni dr Maček preko veza koje je imala HSS, te pogotovo preko Krnjevića nisu nikako mogli steći sigurnost da će jedan ovakav njihov korak imati za posljedicu, i to sigurnu posljedicu, intervenciju angloameričke vojske na ovom području...

5. - Jer ni sam dr A. Pavelić tada sigurno još u duši nije bio pripremljen za jedan takav obrat... Naime, dr A. Pavelić je tada još sigurno vjerovao Nijemcima te se je uzdao u njihova pričanja o tome, kako će doći, i to neposredno, do obračuna s Rusijom i komunizmom...«

Koliko su ustaše, u rasulu, računale na Stepinca, koji je Artukoviću »sveti čovjek« i »kao brat rođeni«, ne u pitanjima vjere, nego onoga što su oni htjeli održati kao državu, i koliko je Stepinac u tome bio u funkciji ustaša, kad su već imali spakovane kovčuge bjegunaca, svjedoči Artukovićev kolega, ministar Mehmed Alajbegović:

»...Pavelić je naredio dr Bulatu i meni da odemo Stepincu i zamolimo ga da ode do dr Mačeka i s njim razgovara. Mi smo otišli nadbiskupu Stepincu i saopćili mu sve kako je izloženo, nakon čega je Stepinac otišao dr Mačeku, a kada se vratio, rekao je slijedeće: Maček je velik čovjek; on je zaboravio sve što mu se činilo; pred očima mu je samo Hrvatska...«

Do Mačeka Stepinca je vozio Ante Moškov, ustaški pukovnik i general domobranstva; evo ulomka njegove izjave:

»...Izgleda mi da on nije znao da ću ga baš ja voziti, što sam zaključio po njegovim riječima: »A to ste vi, zar vi znate voziti sami?« Izmijenili smo samo par riječi, jer ja sam dosta brzo vozio a on je sjedio povučen na zadnjem sjedalu. Dovezao sam ga do Mačeka...«

Ima u Moškovoju izjavi i podatak o Pavelićevim namjerama da »vlast preda Stepincu«, to jest da »prenese suverenost na Stepinca«, na što je dr Edo Bulat rekao:

»To je prema starom hrvatskom običaju. Kad je ban odlazio izvan zemlje onda je predavao vlast nadbiskupu.«

Čini se, ako je suditi po sjećanjima raznih Moškova, da je Alojzije Stepinac, nadbiskup zagrebački, bio mnogo bliskiji s Pavelićem i ustašama nego s Mačekom i ostalima iz vodstva Hrvatske seljačke stranke. O tome Moškov:

»Od samog Pernara sam razumio da oni (vodstvo HSS) nisu bili baš raspoloženi prema Stepincu. Isti je rekao, i to u Salzburgu, kad sam se s njim vidio u bolnici, gdje je ležao bolestan, doslovce: »Kaj je mislil Stepinac da mi burno vodili klerikalnu politiku...«

Stepinac je ostao u Zagrebu, gdje će biti prvi punkt i prvo skrovište križarima, kad se počnu vraćati u nadi da se novu Jugoslaviju može rušiti iz busije, a Maček, Pavelić i vlada su pobjegli. Na tome bijegu, kaže Artuković, da je saznao detalje o logorima. Od koga? Ne kaže. Zna se da je bježao sa većom grupom ministara. Za nepunih trideset sati prevalili su put do Celovca, gdje su se podijelili u tri grupe. Alajbegović, Hofer, Kuvedžić, Mehičić, Sušić i Toth su ostali u Celovcu, Edo Bulat se priključio Mačeku na putu prema zapadu, a Artuković se s predsjednikom vlade Mandićem i ministrima Balenom, Cankijem, Dumandžićem, Frkovićem, Kulenovićem, Makancom i Tortićem sklonio u neki hotel na Turacher Hohe. Već uveče 7. maja bili su u tom hotelu. Ako bi bilo istine u Artukovićevoj izjavi, onda se na tom putu, od 5. do 7. maja razgovaralo o logorima, a to je malo vjerovatno, jer su takozvani ministri u vladi države koja je postojala samo kao njihova mašta, ali je funkcionirala kao oblik kvislinškog zločina, imali onih dana prećih poslova. Možda su Artuković i njegov prijatelj iz djetinjstva Jozo Dumandžić o logorima govorili u prvim susretima s crkvenim prelatima, koji su im u Austriji organizirali daljnje bjekstvo.

O tome nije bilo govora u raspravi pred krivičnim vijećem 15. aprila. Gajski je puštao optuženog da planduje na razini vlastitog raspoloženja, i da govori samo ono što mu se govori. Možda je u pravu. Jer čovjek je često ponajmanje ono što kaže, pogotovo ako očekujemo da za sebe kaže u sudskom procesu kad se traže dokazi o njemu kao zločincu. Artuković žmiri i ruke su mu mirne na koljenima. Njegovi branioci Degen i Olujić nešto šapću; Popović piše. Okružni javni tužilac i njegov mladi zamjenik miruju, rekao bih: vrebaju. Što njima otkriva, ili što im sve krije zbrčkano, s bezbroj sitnih bora izborano lice optuženog? Ne bih rekao da ne uočavaju kako mali stari čovjek do tuge sitan između dvojice stražara žmireći i mučeći prikuplja energiju za daljnju obranu, da smišlja manevre koji u odnosu na američko sudstvo ne mogu biti ponavljani, ili, možda, što je malo vjerovatno, proračunava zbiljske razmjere svoga životnog djela koje ima izuzetno mjesto u svjetskoj riznici zločina. Miruje starac i kao zaspao čovjek žmiri, ali čim se neznatno povisi glas Milka Gajskog, blag u suštini, njegove ispružene ruke se stežu u čvrsto sklopljene šake. Gajski nabraja njegove endehaške funkcije. Pri tome je zaboravio da kaže da je Andrija Artuković odmah po dolasku iz Njemačke u Zagreb ušao u desetočlano Hrvatsko državno vodstvo, da bi 16. travnja, kad Pavelić stigne u Zagreb, u Pavelićevoj »Odredbi o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade« bio upisan na peto mjesto, kao ministar unutrašnjih poslova. Na toj funkciji, koja će u povijest ući kao »ministarstvo smrti«, zadržan je do 10. oktobra 1942. godine, kad u rekonstruiranoj vladi preuzima ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja. U prvoj vladi bogoštovlje je bilo u resoru Mile Budaka, a ministar pravosuđa je bio dr Mirko Puk. SA-Obergruppenfuhrer, poslanik Reicha u Zagrebu,

Siegfried Kasche je 13. oktobra 1943. godine pisao ministru vanjskih poslova Ribbentropu da se dr Artuković »pokazao kao slab ministar, ali uživa posebno Pavelićevo povjerenje i stoga preuzima ministarstvo pravde«. Ponovo se u fotelju ministra unutrašnjih poslova vraća u aprilu 1943, a 13. oktobra te godine u vladi Nikole Mandića postaje prabilježnik. Nije, dakako, spominjao da je jedno vrijeme bio najozbiljniji kandidat kao mandator vlade, i to u vrijeme kad Mussolinijev imperij pada, pa - podatak je iz Kascheovog radiograma Berlinu - »neki krugovi u ustaškom vodstvu se nose mišlju o rekonstrukciji vlade koja bi se imala potpuno usmjeriti na njemačku stranu«. O tome se počelo govoriti u julu 1943, a 4. augusta te godine poslanik Kasche u izvještaju o jednom svom razgovoru s Pavelićem piše da je »poglavnik govorio o planovima formiranja nove vlade. Izgleda da je prilično odlučan da Artukovića imenuje ministrom predsjednikom i da mu on, zatim, podnese listu ministara. Samo se Budak izjasnio protiv Artukovića.« Čovjek s toliko odgovornih funkcija, Pavelićev najpovjerljiviji čovjek, uza svu poodmaklu dob, ipak nije mogao toliko poseniliti da bi pomislio kako u njegovom poricanju svakog znanja o zločinima u državi koju je i on uspostavljao i sam pečen u osovinskoj retorti ima i trunke istine. Vjerojatno otud s elementima čuđenja pitanje Milka Gajskog:

Zar zaista niste bili informirani o logorima ranije, zar ste sve važno saznali tek u bijegu iz Zagreba 1945. godine?

- Bio sam informiran, onako općenito.

- Tko vas je obavještavao o logorima i o onome što se događa u tim logorima?

- Bile su to usmene informacije. Imao sam tri tajnika. Oni su me informirali. Kratke i sadržajne informacije. Bilo je govora o tučnjavama, o logorima, o svemu, onako općenito. Ja sam bio jako opterećen poslovima i nisam imao mnogo vremena za razgovore. Dolazio sam na večeru oko ponoći, pa čak i u 3 sata ujutro.

Izostalo je pitanje: što je to tako mnogo zaokupljalo pažnju i angažiranje ministra Artukovića, što je on to povazan radio? Gajskog su zanimali ministri tajnici:

- Bilo je nemoguće da me o svemu obavijeste. Moja kancelarija je uvijek bila puna. Odjednom i po pedeset osoba. Onda bi tri moja tajnika pribilježila što je najvažnije, pa bi me kasnije informirali. Kasnije sam ustanovio da su to bili točni i korektni izvještaji.

- Obavještavali su vas i veliki župani? Ta bili su vam podređeni...

- Postavljao ih je Pavelić.

Gajski nije uznastojao na odgovoru na njegovo pitanje. Od liječnika vještaka je primio neku ceduljicu. Kasnije će se pokazati da je to podsjećanje na potrebnu pauzu. Obrana će pokušati da oko toga stvori veliko pitanje i da time dokaže kako i liječnici vještaci smatraju da je optuženi nesposoban da prati proces.

Pauza je trajala 40 minuta, do 10.10 sati. Branitelji pokušavaju da ospore valjanost zapisnika, ali Gajski im neda priliku za opširna očitovanja

»poslije rasprave!« Nastavlja s ispitivanjem optuženog: ponovo o relacijama Artuković - Dido Kvaternik.

- Bili smo u pristojnim odnosima - jasno da takav odgovor ništa ne otkriva. Možda hoće reći: u snošljivim odnosima. I predsjednik krivičnog vijeća uočava da će optuženi još nešto reći. Zato čeka, mada inače odmah, kako optuženi kratko odgovori diktira odgovor u zapisnik. Svi smo imali dojam da će optuženi temeljitije predstaviti drugu ličnost svoga ministarstva, pa otud iznenađenje kad samo izjavi:

- Poslije nestanka Hrvatske, kad smo izgubili samostalnost, bili smo u najboljim odnosima.

Ante Moškov, jedan od najbližijih ljudi Ante Pavelića, komandant njegove garde, u svojoj poslijeratnoj izjavi pred jugoslavenskim istražnim organima (obrana će u dokaznom postupku tražiti da se izvrši uvid u sudski spis ustaškog pukovnika i domobranskog generala Ante Moškova, da bi se dokazala drugorazrednost značaja i prava Andrije Artukovića u endehaškom sistemu) poriče Artukovićevu izjavu o dobrim odnosima s Didom Kvaternikom. Moškov tvrdi da je za vrijeme rata »odnos između Artukovića i mlađeg Kvaternika bio vrlo loš« i navodi kako je »jednom bio kod Kvaternika« kad je »isti počeo vikati prilikom jednog telefonskog razgovora da on više neće trpjeti i u vikanju zalupio telefonom prekinuvši razgovor. Ja sam ga upitao tko je to bio, misleći neki od njegovih časnika, a on mi je odgovorio: Artuković. Vidio sam tada konture dviju orijentacija odnosno oslanjanja pojedinaca koji su vodili najvažnije poslove, i to jedni prema Talijanima a drugi prema Nijemcima.« Na pitanje o odnosima među vodećim ustašama, Moškov je izjavio: »Osim razmimoilaženja i skoro otvorenog neprijateljstva između Dide Kvaternika i Artukovića u to vrijeme nisam mogao primijetiti drugih loših odnosa među vodećima. Iako je Kvaternik napadao i Košaka i Lorkovića, sukob između njega i Artukovića je morao biti drugačije naravi i to mislim radi rada u samom ministarstvu unutrašnjih poslova, a morao je vući trag još iz emigracije. Koliko sam mogao primijetiti Artuković izgleda na to nije reagirao, te je dolazio češće u ured Pavelića. Jednom sam isto bio prisutan kada se je Kvaternik tužio Servaciju glede Artukovića spominjući da se Artuković bavi samo protekcijama i da on neće više tako raditi.«

Mada, površno gledano, ostaje dojam da je u zločinu žestoki Dido Kvaternik bio značajniji i jači, to ipak nije točno; to čak ni Moškov ne kaže. Jer Artukovićeva superiornost u odnosu prema Eugenu Kvaterniku Didi pred Pavelićem je neporeciva. Na Kvaternikove ispade, ako ih je i zamjećivao, Artuković »nije reagirao«, jer sve što je trebalo riješiti on je rješavao u dogovoru s Pavelićem. Ne kaže li upravo to Moškov: »...te je dolazio češće u ured Pavelića«.

Artuković na zagrebačkom procesu ni 'jednom riječi nije htio spomenuti svoje ne prijateljske, mada ne i neprijateljske odnose s mladim Kvaternikom. Možda da ne dovede u pitanje svoj pred sobom učestalo iskazivani ugled ministra čiji značaj nije mogao umanjiti »neki tamo« šef policije u njegovu ministarstvu!

Predsjednik krivičnog vijeća, čovjek koji je prebolio dva infarkta, što se na njegovom izgledu ne vidi ni u ponašanju, pušta optuženog da odgovara do one razine koja njemu, optuženom, odgovara. Ipak, pokušava saznati:

- Da li je za svoje poslove Dido Kvaternik bio odgovoran vama?
- Dido je bio odgovoran samo šefu države!

Andrija Artuković je tada prvj put u sudnici zagrebačkog Okružnog suda spomenuo pojam »šef države«. Pri tome on to pripisuje Anti Paveliću. Tada, ni kasnije, nije bilo protesta od suda, ni od tužilaca: kao da se »zaboravilo« da je »suveren« one države koju je, kako to preambula optužnice kaže, Artuković »zajedno sa ratnim zločincem Antom Pavelićem pod okriljem i u službi njemačkih i talijanskih nacističko-fašističkih okupatora osnovao i organizirao na području dijela »Jugoslavije« kao »ustašku kvislinšku tvorevinu nazvanu 'Nezavisna Država Hrvatska'«, bio ne njen »poglavnik« Ante Pavelić, već talijanski princ Aimone di Savoia Aosta vojvoda od Spoleta. Tokom procesa Artuković će u više navrata spominjati Antu Pavelića samo pojmom »šef države«, a ni jednom neće biti ispravljena greška, svjesna ili nesvjesna. Začudo, to neće zamijetiti ni jedan od 153 jugoslavenska ni 74 inozemna novinara koji su pratili suđenje Andriji Artukoviću.

Gajski je pokušao utvrditi relacije Pavelić - mladi - Kvaternik - Artuković, no malo se saznalo. Optuženi se, tvrdi, na Kvaternika nikada nije žalio, niti je s njim odlazio kod Pavelića. Poriče mogućnost da bi o Didi govorio u izvještajima svoga ministarstva. »Takvi izvještaji vladi nisu podneseni!«

Zgužvano, staračke lice Andrije Artukovića ne odaje stanje karaktera ni raspoloženja. Oči povremeno trepću, a kapci su često spuštene, kao da je staro tijelo pospano. Optuženi katkad zine, sasvim nekontrolirano. Jednom čak, dok predsjednik krivičnog vijeća čita tačku l.c. optužnice, optuženi desnom rukom diže bradu da bi zatvorio usta, kao da je donja čeljust izvan kontrole. Trenutak kasnije, baš kad su izgovarane riječi najteže optužbe, smreškano lice je u osmijehu, prije bi se reklo: čuđenje, čak zaprepaštenje: zar se zaista moglo dogoditi da se za nj kaže, kao što optužnica (l.c) tvrdi:

»Neutvrđenog dana u mjesecu svibnju 1941. godine, u namjeri da liši života Vidić dr Jesu, bivšeg narodnog poslanika i advokata, i da oduzme njegovu imovinu, naredio Knez Ferdi, tadašnjem šefu policije u Sremskoj Mitrovici, da Vidić Jesu otpremi u logor, a koju naredbu je ovaj izvršio, tako da je Vidić Ješo interniran u koncentracioni logor »Danica« kod Koprivnice; molbu njegove supruge Vidić Olge da dozvoli njezinom suprugu da se iseli u Srbiju, a za uzvrat da će mu biti poklonjeno pola njegova zemljišta u veličini od 150 jutara, odbio je riječima: »Ja ću ga ubiti i uzeti ne 150 jutara, već svih 300 jutara zemlje«, a nakon toga je u smislu datog naređenja Vidić Ješo ubijen, a njegova zemlja predana u vlasništvo ustaši Vinek Stjepanu.«

- Apsolutna laž! - kaže optuženi protestno dignutih ruku.
- Razumjeli ste što vas ova tačka optužnice tereti ?
- Jasno da sam razumio. Ali to je apsolutna laž!



- Jeste li čuli za Vidić Jesu ?
- Nisam, da vam, gospodine predsjedniče, kažem iskreno.
- A za Knez Ferdu, jeste li čuli ?
- Poznato mi je to prezime.
- Bio je 1941. šef policije u Sremskoj Mitrovici.
- Bit će, onda, da ga nisam poznavao.
- Jeste li poznavali Truhar Franju ?
- Čini mi se da je jednom bio kod mene. Bio je nešto u Sremskoj

Mitrovici.

- A ne znate što je bio, na kojoj dužnosti ?
- **No, no!**
- Potsjetit ću vas, bio je šef policije Kneza. Vi ste ga imenovali.
- Možda ga je netko meni predložio, možda neki od ministara.

Posjećivao me je, to da. Možda jednom.

- Sam?
- Bio je sam. A možda je predvodio neku delegaciju.
- Iz Sremske Mitrovice ?
- Ja!
- Sto je delegacija molila ?
- Od mene ništa. Traženo je nešto iz djelokruga nekog drugog ministarstva. Ja sam telefonom intervenirao.
- Je li spominjan Ješo Vidić ?

- Poznato mi je to prezime - odjednom se sjetio, mada je trenutak ranije poricao svaku vezu s tim imenom valjda onda još pod dojmom teških optužbi točke 1.c.

- Jesu li, Truhar i delegacija, govorili o Vidić Jesi ?
- Dopuštam mogućnost.
- Jeste li obilazili logor »Danica« ?
- Nisam nikad!

S ispitivanjem je narednih desetak minuta nastavio član krivičnog vijeća, inače sudac zagrebačkog Okružnog suda, Božidar Rumenjak. Govorio s grčem u glasu, stisnut silnom tremom, kao neiskusni glumac, mada se o njemu govori kao jednom od sposobnijih zagrebačkih sudaca. Vjerojatno s mišlju na Artukovićevu tvrdnju kako ni jednom prilikom 1941. godine nije odlazio iz Zagreba, sam ni s Pavelićem, pokušao je istinu dokučiti pitanjem o Sarajevu: kad je optuženi odlazio u Sarajevo. Ovoga puta Artuković ne poriče putovanje, dapače, dosta opširno priča kako je dolazila delegacija iz Bosne, kako su tražili da sam Pavelić riješi sporove, i kako je Pavelić njemu - rekao je »mojoj malenkosti« - povjerio taj zadatak, sazavši prethodno vladu na posebnu sjednicu.

- Sto je trebalo učiniti ?
- Bili su nemiri. Šef države nije nikako mogao udovoljiti delegaciji.

Onda je poslao mene. Morao sam riješiti spor.

- Spor u vezi tih nemira ?
- Bio je spor između tri osobe, tri trgovca, među kojima je bila stranačka borba. To je trebala riješiti moja malenkost ... - Malo kasnije je

rekao da su to bile »sitne malenkosti« i da je on »vrlo često za vrijeme rata rješavao takve sitne malenkosti«. Tašt, čak i kad govori o tim »malenkostima«, kaže da ih je rješavao »uz veliko povjerenje šefa države«. Gajskog je zanimalo Artukovićevu ponavljanje »moja malenkost«: nije li se, optuženi, rješavajući »malenkosti« uistinu osjećao kao kakva malenkost? Osmijeh je na licu optuženog, kao da hoće reći: ništa vi ne shvaćate! Kakva malenkost:

- Držalo se do mene. Moje ime je nešto značilo!

Sucu Rumenjaku se čini da nije dobio pun odgovor na pitanje o Artukoviću u Sarajevu: o »malenkostima« koje je rješavao. Ovoga puta Artuković kaže da su vođeni »dugi i teški razgovori« s nekim dr Džaferbegom iz Tuzle. Ali ne kaže suštinu tih razgovora i suštinu problema kojeg je rješavao u Sarajevu. Ostaje kod uopštenog »antagonizma tri osobe«:

- Nije se znalo tko pije, a tko plaća.
- Jesu li to bili neki prvaci stranaka, borba za vlast ?
- Moguće.
- Zbog toga ste ostali dvadesetak dana ?

Pozvan sam i u Mostar. I tamo je bilo nesuglasica.

No, ako i jest bilo nesuglasica, nisu po srijedi bile »malenkosti« i ni u kom slučaju »spor između tri osobe, tri trgovca«. Neuporedivo nas više istini približava radiodepeša poslanika i opunomoćenog ministra Trećeg Reicha u Zagrebu SA generala Siegfrieda Kaschea, nego svjesno ili nesvjesno lutanje oko istine Andrije Artukovića. Nekoliko značajnih činjenica navodi Kasche 7. augusta 1941. godine:

- da je 4. augusta »došlo do komunističkog napada na ustaški kvartir u Zagrebu«;
- da je 6. augusta »streljano 87 Židova i komunista, taoca«;
- da ustanak bukti »oko Prijedora, Jajca, Bosanskog Petrovca, te između Knina i Gračaca«;
- »Ovdašnja akcija protiv komunista izvanredno je oštra«;
- »U istočnoj Bosni, Sandžaku i ostalom hrvatskom prostoru vlada mir, izuzevši male komunističke pokrete«.

Kaschea, očito, Pavelić i Artuković nisu obavještavali o istinskim razmjerima ustanka. Posebno ne o onom što se zbivalo u istočnim predjelima Bosne i Hercegovine. No, pustimo Kaschea da kaže što zna o Artukovićevom putu u Sarajevo:

»Radi brže i organiziranije hrvatske državne uprave, otputovao je juče (6. augusta) na više tjedana u Sarajevo ministar unutrašnjih poslova A. Artuković. Tamošnji zapovjednik hrvatske divizije bio je predložio angažiranje jednog vojnog zapovjednika. Zaduženje Artukovića čini se da je svrsishodnije.«

Tako nam historičar dr Bogdan Krizman, bez preciznosti u navođenju citata, daje Kascheov radiogram od 7. augusta 1941. godine.

Kasche ne spominje nikakvog Džaferbega. I uopće nije - ako bismo doslovno primili Artukovićevu izjavu - jasno koji je to Džaferbeg došao kasno uveče 6. ili 7. augusta da bi u višesatnom, gotovo cjelonoćnom razgovoru (tako je govorio Artuković) tumačio ministru elemente razdora

»među tri trgovca«. No, nema sumnje, Artuković je u Sarajevu, odmah poslije dolaska, satima razgovarao s dr Džaferom Kulenovićem, jednim od prvih ljudi bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije i Stojadinovićeve Jereze, kraljevskojugoslavenskim ministrom u prohitlerovskoj vladi Milana Stojadinovića. Taj Džaferbeg je tri mjeseca poslije ovih sarajevskih razgovora ušao u Pavelićevu vladu i dobio mjesto potpredsjednika, što je do tada držao njegov prezimenjak, Osman, iz Bihaća. Nije nezanimljivo podsjetiti čitaoca da su se ta dvojica Kulenovića, Osman i Džafer, i u Stojadinovićevoj vladi smjenjivali u ministarskoj fotelji: najprije je u njoj sjedio Osman, a zatim Džafer.

Artuković drugih imena u vezi sa svojim razgovorima u Sarajevu ne spominje. A zna se da je primio velikog župana velike župe Soli i Usora (Tuzla) Ragiba Čapljića, a i pukovnika Pavelića, komandanta 4. oružničke (žandarmerijske) pukovnije, koja je imala sjedište u Sarajevu. Tom pukovniku Paveliću je Artuković, odmah poslije dolaska u Sarajevo, 6. augusta naredio da podnese temeljit izvještaj o situaciji u istočnoj Bosni. Pukovnik Pavelić je taj izvještaj »prema usmenom nalogu gospodina dra Andrije Artukovića« odmah, 6. augusta, 1941, sastavio i predao mu ga » na ruke«:

»Javno sigurnosne prilike na području pukovnije su za sada nepovoljne u toliko, što četnici i odmetnici Srbi ugrožavaju cijelu njezinu teritoriju. Ovo ugrožavanje sastoji se u tome što svakodnevno pojedine bande, sastavljene od četnika i naoružanih seljaka, pod vodstvom iskusnih vođa, napadaju na pojedina hrvatska sela, oružane postaje, željezničke pruge, telegrafске i telefonske linije itd. Ove bande operiraju na području kotareva Zvornik, Srebernica, Vlasenica, Rogatica, Kladanj, Visoko, Sarajevo, Višegrad, Bileće, Gacko, Nevesinje, Ljubinja i Trebinje, a prebacuju se i u susjedne kotareve ... Da ove bande gotovo nesmetano vrše razne prepade razlog je u tome, što:

Prilikom proglašenja državne samostalnosti u prvim danima samostalnog državnog života, kako drugdje, tako i na području ove pukovnije, nije mnogo učinjeno na temeljitom organiziranju javno sigurnosne službe, a niti je to bilo moguće. Iz službe je otpušteno 75 posto Srba oružnika, a na njihovo mjesto uzeti su Hrvati kao pokusni i pomoćni oružnici. Oni su još potpuno neškolorani i kao takvi nespremni za samostalno vršenje službe. Dočasnici su mahom novopridošli iz svih krajeva bivše Jugoslavije koji još ne poznaju prilike i mentalitet naroda u Bosni i Hercegovim. Časnika ima malo, a ukoliko ih ima, oni nisu u stanju da u ovako kratkom vremenu postignu vidnije rezultate u školovanju podređene momčadi.

Na organizaciji odbrane sela nije učinjeno ništa, a tako isto ni na organizaciji osiguranja prometnih linija. Sve je bilo oduševljeno naglim prestankom rata i zanosilo se proglašenjem Hrvatske državne samostalnosti. Pri tome se izgubilo iz vida prisustvo velikog broja Srba na teritoriji ove i susjednih pukovnija, i ako se trebalo i moralo računati s time, da se oni neće tako skoro pomiriti sa novim državnim poretkom, a još manje sa novoosnovanom državom Hrvatskom. Isto tako nije ništa učinjeno, a niti je pokušavano, da se nađe neki izlaz iz ove situacije, tj. da se Srbi vežu uz novoosnovanu

državu i u koliko se ne uspije od njih stvoriti njene iskrene pristaše, a ono bar lojalne građane. Sve je išlo za tim da se oni što više odbiju od svoje nove domovine i od njih stvore njezini zakleti neprijatelji.

Međutim, nezadovoljstvo sa novim državnim poretkom je među Srbima sve više raslo, i dok su se naši zanosili teško izvojevanom slobodom, oni su radili na organizaciji otpora. I kad su u svibnju t. g. počeli napadi od strane Srba, tek onda se pristupilo često nepromišljenim akcijama koje su nas stajale mnogo žrtava u krvi i materijalu. Umjesto da se pristupilo otvorenoj borbi sa pobunjenicima, to jest sa onima koji su se digli na ustanak, pristupilo se uništavanju njihovih sela i ubijanju njihovih porodica, pljački i tome slično, što je imalo za posljedicu da je otpor bivao sve žešći, pa su se pobunjenicima priključili i oni koji na to nikad nisu ni pomišljali.

Situacija je sada sljedeća:

Pobunjenici u svojim rukama drže planine Ilija, Bjelašnica, Sitnica, Trusina, Volujak, a primjećeni su i na planinama Romanija, Jahorina i Zvijezda, odakle vrše prepade na naše odjele vojske, oružnika i ustaša, oružničke postaje, komunikacije itd.

Da bi se ovom stanju stalo na put, predlažem:

1) Proglasiti amnestiju sviju osoba koje su odbjele od svojih domova, a nisu učestvovala u četničkoj akciji protiv nas, pozvati ih istodobno da se vrata svojim kućama i zagarantirati im najosnovnija prava. Istodobno narediti svim organima vlasti da se najstriktnije pridržavaju ove odredbe, a u slučaju povrede da se potegnu na najstrožu odgovornost. Također staviti do znanja onima koji se ne vrata, da će biti stavljeni izvan zakona i da će se sa njima postupati bez ikakvih obzira;

2) Praksu uzimanja i ubijanja taoca najstrože zabraniti, jer ovakvi postupci izazivaju jaku reakciju, stvaraju neraspoloženje i mržnju protiv Hrvata i svega onoga što je hrvatsko, i daju povoda ponovnom odmetanju i stupanju u redove četnika. Jedino ovo dozvoliti prilikom ulaženja u pojedina sela ili kuće i to da oni ulaze prvi, kako bi se spriječilo ubijanje organa koji vrše premetačine;

3) Uvesti najstroži nadzor sumnjivih sela i onih osoba koje prikrivaju četnike i odmetnike u slučaju dokazanog pomaganja predavati ih sudovinjama;

4) Provesti organizacije odbrane pojedinih sela po samim mještanima i staviti ih pod zapovjedništvo oružničkih postaja, a nikako dozvoliti da poduzimaju neke akcije na svoju ruku, koje se obično svršavaju pijankom, bezrazložnim pucanjem, a često puta i običnom pljačkom, ucjenjivanjem, pa i ubijanjem nekužnih osoba;

5) Ustaše u pogledu upotrebe u javno sigurnosnoj službi treba staviti isključivo pod zapovjedništvo oružništva, jer oni kao mladi i neiskusni ljudi često puta učine i više nego što to zahtijeva potreba, a čime samo nanose štetu općem interesu. Međutim, one, koji su se uvukli u ustaške redove a da za to nemaju ni moralnih ni drugih kvalifikacija, bezodvlačno izbaciti, kako ne bi škodili ugledu ove zaslužne organizacije.

6) Pojačati oružničke postaje na ugroženom teritoriju oružnicima iz drugih pukovnija, domobranima koji se sami jave u oružništvo i ustašama.

Ovi posljednji morali bi nositi oružničku odoru i stajali bi potpuno pod disciplinskom vlašću oružničkih starješina;

7) Formirati posebne krstareće odrede pod vodstvom iskusnih i odlučnih časnika i dočasnika i uputiti ih u ugrožene krajeve u cilju neprekidnog traganja za odmetnicima do njihovog potpunog uništenja;

8) Svim vlastima bez razlike narediti da svoje dužnosti vrše točno po zakonu i u tom pogledu da ne prave nikakve razlike između pučanstva jedne ili druge vjere;

9) Vojsku upotrebljavati samo kod operacija većeg stila, to jest kada je u pitanju veći broj četnika, odnosno pobunjenika. Pored toga za čuvanje važnijih objekata na željezničkim i suhozemnim putovima ...«

Neke prijedloge komandanta sarajevskog oružništva koje je bilo u ingerenciji ministra unutrašnjih poslova, Andrija Artuković je usvojio. Uglavnom: ono što je po njegovu mišljenju osiguravalo mir. A to je sistem čvrste ruke, sistem nepopustljivosti, jer »na ljutu ranu ide ljuta trava«. Ali pri tome je imao na umu da su ustaničke snage u takvom zamahu, da ih neće biti lako umiriti pukim prijetnjama. A nije se više moglo računati ni s masovnim pokoljima: dosjetili se ljudi, pa pobjegli u šume i prihvatili se oružja ...

Tih dana, uz delegacije kod »poglavnika« i Artukovića, svakodnevno stižu vapaji ustaških kotarskih predstojnika i logornika iz mnogih mjesta istočne Hercegovine i Bosne. Zvornički kotarski predstojnik je, na primjer, pisao:

»... Opasnost svakog časa sve veća. Prava pomoć ne dolazi ni od kuda. Svu organizaciju za obranu vrši ustaški logor. Potrebna najhitnija pomoć u oružju da se goloruki narod naoružava i spasi od četničkog pokolja. Svakog časa može Zvornik doživjeti sudbinu Vlasenice ...«

Ili, depeše iz Tuzle:

»... Kod Stupara jedna naša satnija rastjerana ... Ostaci satnije povukli se u Kladanj.«

Bila je to akcija birčanskih partizana (i njih su ustaše 1941. zvali četnicima) pod komandom Miloša Zekića; ustaška satnija je imala osamdesetak izbačenih iz stroja.

Veliki župan velike župe Usora i Soli, iz Tuzle, Ragib Čapljić, inicirao je Pavelićevu nervozu i Artukovićevo putovanje zaprepašujućom viješću o ustanicima koji »napreduju prema Tuzli sa svih strana. Prelaze rijeku Bosnu. Tuzla i Doboj ugroženi sa svih strana. Sve industrije kao Lukovac i Kreka teško su ugrožene. Željeznička pruga između Doboja i Tuzle prekinuta je. Ceste ugrožene. Prolaza nema ... Molimo hitnu pomoć ...«

Nešto kasnije, Artukovića je vrlo iscrpno obavijestio o stanju u velikoj župi Sarajevo veliki župan Ismet Gavrankapetanović:

»Od cijelog područja Velike župe ostaje samo kotar Sarajevo, koji se također u jednom znatnom dielu nalazi pod četničkom okupacijom, a od njihovog nadiranja i ugrožavanja nije pošteđen ni sam grad Sarajevo.

Obće je poznata stvar, da je Sarajevo obkoljeno od četničko-komuni-

stičkih bandi i o tome je pisano svim nadležnim građanskim i vojnim vlastima. Od najnovijih događaja u oblasti Sarajeva napominjem, da su odmetnici pokušali 7. o. mj. napad na Stalbučić sa istoka i na Pale sa sjevera od Romanije i juga od Jahorine planine. Sliedećeg dana u jutro ponovljen je slabiji vatreni napad ... Evidentno je da im je namjera ugroziti Sarajevo ...«

Ustaše su dosta brzo gubile situaciju iz ruku, ako su je ikada i imale. Čak i prije nego što je došlo do narodnooslobodilačkog ustanka, prije posljednje julske nedjelje, i njemački i talijanski promatrači iz Zagreba i te kako zainteresirani da njihovo kopile opstane, radi njih, šalju u Berlin i Rim izvještaje sa sve manje za njih dobrih vijesti.

Sredinom jula njemački opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise Horstenau je vrhovnu komandu Wehrmachta obavijestio da se u NDH »unutrašnja politička napetost bez sumnje povisila« i da su u Zagrebu »usprkos mnogobrojnim smrtnim kaznama, za prekjuče i juče (za 12. i 13. jul) bili najavljeni takozvani komunistički dani«.

Ustaški zločini su *izazvali* revolt i kod dijela onih Hrvata koji su vidljivo zadovoljno primili proglašavanje NDH. Već potkraj juna i njemački i talijanski predstavnici u Zagrebu su shvatili da je »sada već poznata činjenica« da su ustaše »u apsolutnoj manjini i nepriznati«, u nedjeljnom izvještaju br. 26 od 26. juna 1941/XIX/ talijanska vrhovna komanda je, procjenjujući po prikupljenim podacima, pisala kako su ustaše »energično postavili rasno pitanje«, da u »unutrašnjosti, često na svoju ruku, nastavljaju krvave ispade, šikaniranje i zloupotrebe«. A osvjedočeni katolik, komandant 2. talijanske armije sa štabom u Sušaku, Mario Roatta, ogorčeno izvještava kako »u kaznenim ekspedicijama«, u sve učestalijim »represalijama ustaša« posebno mjesto ima veliki dio katoličkog klera. U jednom izvještaju Roatta piše da te »kaznene ekspedicije« u južnoj Lici i sjevernoj Dalmaciji »provode franjevci, među kojima se naročito ističe otac Simić O. Vjekoslav«. Commendatore' Raffaele Casertano, »posebni opunomoćenik talijanske vlade« u Zagrebu, od 27. juna poslanik, u jednom julskom izvještaju pokazuje mnogo razumijevanja za Pavelićeve i Artukovićeve »postupke protiv Srba i Židova na način koji odražava najveću energičnost«, ali se pri tome *zgražao* što te progone »karakterizira nečovječno divljaštvo«.

- 17. aprila u Starom Selu uhapšeno i ubijeno 35 seljaka;
- oko 20. aprila u Slavonskoj Požegi uhapšeno i mahom ubijeno 300 ljudi;
- 28. aprila u Gudovcu (Bjelovar) ubijeno 180 muškaraca starijih od 12 godina;
- 26. aprila iz Grubišnog Polja zatočeno u »Danici« oko 600 ljudi;
- 7. i 8. maja iz općine Veljun i Perjasica ubijeno 525 ljudi;
- u noći 11. i 12. maja u Glini ubijeno 300 ljudi;
- do kraja maja u južnoj Lici ubijeno oko 350 ljudi;
- krajem juna Srbi općine Plitvička jezera prognani u Bosnu;
- u općini Srb od 1. do 4. jula ubijeno 390 osoba, uglavnom žena i djece;

- po njemačkim podacima: do 16. jula 80.000 do 85.000 Srba iz Hrvatske prognano u Srbiju; dnevno je eksportirano do 3000 osoba;
- u jednom danu iz zagrebačkih bolnica 800 Srba prognano u Beograd;
- početak juna: u Gacku ubijeno 147, u Ljubinju i Popovom Polju 130, u Udrežnju 27, u Bihaću 900 lica ...

To su samo neki podaci o pokoljima do početka oružanog narodnooslobodilačkog ustanka. U julu i augustu pokolji su bili još stravičniji. Kotarski predstojnik u Vlasenici Gruhonjić zbog pokolja se žalio Artukoviću (»... Optužujem ovdašnje ustaše, a naročito logornika inače običnog sarajevskog ciganina i zločinca Mušana Mutevića, koji su ubijanjem, prebijanjem, pljačkanjem, silovanjem žena i na druge načine otjerali Srbe u šume ...«) i bio je smijenjen.

Još dok je Artuković bio u Bosni, ustanički partizanski odredi su oslobodili Vlasenicu, Drinjaču, Srebrenicu, Bratunac i Stapare. Artukoviću je javljeno da oko Vlasenice ima 5000 ustanika koji »raspolazu modernim naoružanjem i topništvom«. U tom razdoblju, poslije dvadeset sedmojulske ustanka, bila je oslobođena velika teritorija Like, te dijelovi Korduna i Banije. Slobodna je i Bosanska krajina, od Janja i Pljevlje preko Mliništa i Drvara do Une. Tada su zaredali Artukovići proglašiti pobunjenom narodu. Već smo naveli proglas upućen Kordunašima. Slične je pozive Artuković uputio stanovništvu bosansko-petrovačkog kotara, Ključa, Grahova i Drvara. Svaki od tih poziva završava prijetnjom da ustaše neće imati obzira prema onima koji ne vrste oružje, a koji se »zatekne u pobunjeničkom području bit će streljan«. Potaknut razgovorima u Sarajevu i opširnim izvještajem komandanta 4. oružničke pukovnije pukovnika Pavelića, Artuković je 13. augusta uputio proglas narodu vlaseničkog, srebreničkog i rogatičkog kotara. Tekst je sličan onome kojeg smo već naveli.

Ustaničke komande su reagirale i borbenim akcijama i pismenim odgovorima:

»... Ne možemo preći preko toga zašto su u masama povješani i poubijani naši najistaknutiji i viđeniji ljudi. Zar smo mogli preko toga preći da se naši ljudi bez ikakvog suda i zakona na najzverskiji način muče po tamnicama, izvode iz zatvora i ubijaju. Među ostalim primerima navodimo primer 74 najviđenijih sveštenika i seljaka mrtve vucaju psi i krmci. Ako nije tako, pokažite nam gdje su ti ljudi. Pitamo vas još ko je ovlastio najgori ološ sela i grada da odvodi mirne seljake sa svojih njiva i da ih na zvjerski način po kasarnama muče i ubijaju i njihov imetak plijene i pljačkaju na najbestidniji način, njihove živote ucjenjuju, a žensku čeljad sramote i siluju, jesmo li mogli dozvoliti da vaše ustaše i dalje po našim bogomoljama čine nedjela i da zabranjuju naše vjerske obrede i običaje ...«

To u procesu nije ni spomenuto: Artukovići proglašiti i odgovori ustanika. Porekao je da se u augustu duže zadržao na putu, ali je priznao da je putovao iz Mostara u Posušje:

- Jedan sat sam se zadržao u Kolobuku; posjetio sam rodbinu ...

Zna se pouzdano da je odlazak u Mostar vezan s organiziranjem protuustaničkih mjera. No, nije beznačajno spomenuti da je tada u istočnoj Hercegovini poginuo Mijo Babić, jedan od najčuvenijih ustaša, Artukovićev rival u talijanskim ustaškim logorima. Po mnogim indicijama ubijen je s leđa. Nikad nije utvrđeno da je to ubojstvo starog rivala naručio Andrija Artuković. Ali, ako i nije organizirao i naredio ubojstvo Mije Babica, sigurno je - to svjedoci tvrde - da je hercegovačkim kotarskim predstojnicima naredio da »čiste hrvatski dom«. Kad je došao u rodni Klobuk, poslije »nekih poslova u Posušju«, priča se da ga je njegov dvadeset godina mlađi brat Stanko molio da iz zatvora pusti neke srpske porodice, našto mu je brat - kojeg će Stanko ipak doći vidjeti u vijećnici zagrebačkog okružnog suda 24. aprila 1986. godine - iz magičnih ministarskih visina srdito odgovorio: »Ako to još jednom spomeneš, i sam ćeš se naći među njima!« Nema podataka da bi kasnije odlazio u Klobuk, kao što nije odlazio ni prethodne decenije, posebno ne otkako je bio uselio u, za nj, darežljivi dom Marka Došena i Došenove kćeri u Gospiću.

Ministar unutrašnjih poslova je u Bosni i Hercegovini rješavao »sve same malenkosti«. Više se od njega nije moglo saznati. A nešto značajnije nije rekao ni u dijalogu s Gajskim o donošenju rasnih zakonskih odredbi, kojima je zločin uspostavljen kao osnovni sistem takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Rekao je da je »šef države« u razgovoru s njim »izrazio želju« da se što prije »donesu adekvatna rješenja, da se time odtereti šefa države, jer je on lično bio jako zauzet drugim poslovima«:

- Šef države je od mene tražio da se to riješi u ministarstvu unutrašnjih poslova, i to u što kraćem roku.

- I vi ste to riješili?

- Ja mislim da su nacrti otprije postojali kod šefa države.

Sudac Božidar Rumenjaka optuženog upozorava na činjenicu da službeno glasilo NDH, »Narodne novine«, uz sve zakonske odredbe donose potpis Andrije Artukovića. To je i kod zakona o zaštiti arijevske krvi, o rasnoj pripadnosti, o zaštiti arijevske kulture:

- Svuda piše: na prijedlog ministra unutrašnjih poslova ...

- To da. Ali to ne znači da su to izričito moji prijedlozi. Ideje su potekle od šefa države. Istina, tražio je mišljenje moje malenkosti, i kao ministra, i kao bivšeg advokata. A onda su nadležni stručnjaci radili nacрте i tekstove zakona.

- Kakvi stručnjaci?

- Sve su to bili poštjeni ljudi, fini ljudi, poštjeni advokati u koje sam imao povjerenja.

Poslije druge pauze (10.57 do 11.34) poveden je razgovor o optuženom u inozemstvu prije rata. Vrlo se malo moglo saznati o njemu, Mladenu Lorkoviću i dru Ivanu Jeliću u Trećem Reichu. Da su bili prijatelji, da su bili internirani, da su ih sve vrijeme pratili agenti: tri godine su im, kaže Artuković, bili za petama.

Da je u Jugoslaviji knez Pavle našao načina da na vlasti zadrži

fašistoidnog Milana Stojadinovića, ustaše nikad ne bi postali funkcija njemačkog interesa. Što se Jugoslavija, usmjeravana međunarodno od Stojadinovića, više približavala Osovini, spremna po toj vladi da se u Osovinu i uključi, to je ustašama u Trećem Reichu bilo teže. Glavne ustaške ličnosti u Njemačkoj su 1937. godine i praćene i hapšene, ali ne da bi ih se zadržalo u zatvoru, nego da ih se na neki način uključi u njemačku obavještajnu službu. Andrija Artuković je u njemačkoj policiji 16. februara 1937. izjavio da namjerava otputovati »u Ameriku svome bratu Ivanu Artukoviću, nastanjenom u Los Angelesu, California av 6203 i da tamo stalno ostanem«. Tada je ustvrdio da nije član ustaškog pokreta, ali je znao da je »ustaški pokret organizacija koja, služeći se legalnim i ilegalnim sredstvima, nastoji izboriti samostalnost Hrvata« i izjavio je da »ustaški pokret za postignuće svojih ciljeva iskorišćava sva sredstva, pa da naravno neće ustuknuti ni pred terorom«. U drugoj izjavi više je govorio o svome kretanju, od bijega s Markom Došenom, preko dužeg zadržavanja u Veneciji, do odlaska u Beč »potkraj 1933. godine«. Ne spominje putovanja po Mađarskoj. Tvrdio je da je »iz Beča otišao u London i tamo živio sve do 20. X 1934, kad je bio protjeran iz Engleske na temelju zahtjeva jugoslavenske vlade«. Poricao je bliskije poznanstvo s Pavelićem; samo jedan susret je priznao: u Rijeci novembra 1932. godine. Po svoj prilici u vrijeme koje u toj izjavi u Gestapou spominje Artuković došlo je do prvog susreta Artukovića s Pavelićem u Rijeci.

Kada je Artuković stigao u Njemačku, Hitler je već bio ovladao svim domenama života i programa njemačkog naroda. To je 1937. godine. Artukovića su dočekali Miško Gavranović, glavni tabornik ustaške organizacije u Reichu (on je na svoj način kontrolirao sve »torbare« iz Jugoslavije u Reichu), Branimir Jelić, Mladen Lorković, Stijepo Perić i Ivan Jelić. Nije im bilo lako 1937. godine. Hitleru se tada infiltracija u Jugoslaviju činila razboritijom preko Stojadinovića, nego preko malobrojne, u narodu i nepoznate i neugledne terorističke ustaške organizacije. U jednom izvještaju jugoslavenske policije o ustašama u Njemačkoj 1937. godine za Artukovića je kazano kako je mnoge uvjeravao da se, poslije odlaska u drugu emigraciju, više neće baviti politikom. Ali nije odolio: njegovom samoljubivom karakteru malo je trebalo, pa da ga bliski mu prijatelj Mladen Lorković nagovori da se ponovo aktivira u ustaškom pokretu.

Godine 1938. Gestapo je, zblizivši se još više sa Stojadinovićem, gotovo potpuno onemogućio ustaše u Trećem Reichu. Mladen Lorković je tada iz Njemačke otišao u Mađarsku, a Artuković u Francusku. Obojica će se vratiti u Njemačku tek poslije smjene vlade u Jugoslaviji, a poslije 27. marta 1941. njihova će vrijednost narasti do neslutivih visina.

Tko zna kakve su misli obuzimale Artukovića dok ga u sudnici zagrebačkog Okružnog suda ispituju o davnim danima u Hitlerovoj Njemačkoj i o onima s kojima se onda družio. Možda je imao na umu svoju izjavu pred Gestapoom 1937, kad je na pitanje da jesu li Lorković i Jelić bili ustaše odgovorio:

- No, no!

- A vi?

- Molim, gospodine predsjedniče?

- Jeste li vi bili ustaša?

- No!

- Jeste li položili ustašku zakletvu?

- No! - ovoga je puta odgovor oštar i malko ljut: šta mu dosađuju s istim pitanjem!

- A mogli ste biti u ustaškoj vladi i nepoloživši zakletvu?

- Nisam položio ustašku zakletvu! - Ta je zakletva unesena kao točka 11. Ustava ustaške hrvatske revolucionarne organizacije: »Zaklinjem se Bogom svemogućim i svime što mi je sveto... da ću se u ustaškim redovima boriti za izvojevanje samostalne države Hrvatske i sve učiniti što mi Poglavnik naloži... Ako se ogriješim o ovu prisegu... ima me po ustaškim propisima stići kazna smrti...«

Nije ostalo jasno što je Artukoviću trebalo da poriče svakome znanu činjenicu. Ali malo kasnije i njemu samom će biti jasno da je pretjerao, pa će poreći prethodnu izjavu. To je uslijedilo poslije dijaloga o režimima u Trećem Reichu i Mussolinijevu imperiju: rekao je da je nacizam bio u Njemačkoj, a fašizam u Italiji. Razlike?

Malo razmišlja, a onda odrešito kaže:

- Fašizam je bio blaži oblik diktature. Njemačka disciplina je čvršća. Nacizam je čvršći.

- Je li ustaški režim bio diktatura?

- Točno, jedna vrsta diktature.

- A Pavelić, je li bio diktator?

- Zna se da je bio.

Tada se Gajski razgovorljivo Artukoviću, koji se zamjetno uzbuđio govoreći o nacističkoj, fašističkoj, i ustaškoj diktaturi, obratio već pitanim: 'da li je optuženi pripadao ustaškom pokretu?

- Jesam. Pripadao sam ustaškom pokretu.

- Jest li bili zakleti ustaša?

- Jesam. To se zna!

Pažljiv i savjestan, kao kakav savjesni učo, bez trunke cinizma u glasu i načinu, bez žaoke u pitanju, s mnogo sračunate pažnje, Gajski upozorava optuženog na prethodno poricanje pripadništva ustaškom pokretu i nepolažanju ustaške zakletve. Artuković, silno i nametljivo tašt, i ovog puta uočljivo opterećen mišlju na to kakav će dojam ostaviti, jasno kaže:

- Položio sam zakletvu!

Milko Gajski zaključuje raspravu. Dok on još diktira svoje rješenje, ustaje, s elementima primjetne nervoze u kretanjama i glasu, branilac optuženog Željko Olujić. Protestira i traži da se unese u zapisnik kako je Artuković sugestivna osoba i kako ga treba s više opreza prema toj njegovoj sugestibilnosti ispitivati. Ovoga puta branioci ne inzistiraju na optuženikevoj neprisebnosti: Olujić će zbir prigovora izdiktirati u zapisnik:

• okrivljenom nije omogućeno nesmetano iznošenje osobne obrane, već mu je predsjednik vijeća odmah počeo postavljati pitanja, (Obrana je,

svjesno ili ne, previdjela Artukovićev stav u vezi s obranom: branit će se ovisno o pitanjima!)

- predsjednik vijeća u zapisnik konstatira samo neke od Artukovićevih čestih odgovora »ne znam«, »nemam pojma«, »ne sjećam se«, »nisam razumio pitanje«;

- okrivljeni uglavnom odgovara jednosložnim rečenicama, a u zapisnik se unose koherentne, složene i cijele rečenice...

- Branitelji ne bi imali ovakvih prigovora, kad bi magnetofonska snimka bila sastavni dio procesnog spisa - objašnjava Olujić, a Gajski u zapisnik diktira da se »primjedbe uzimaju na znanje za daljni tok postupka«. A magnetofonsku vrpcu, mada je čitav proces magnetofonski sniman, neće unijeti u sudski spis.

**SRIJEDA,  
16. aprila**

Poslije dosta žustre intervencije obrane (govorila su sva tri branioca, i opet ostavljajući dojam kako im je više stalo do dojma o sebi, nego do suštinske pomoći okrivljenom: inzistiranje na magnetofonskoj vrpci, što je odbijeno), nastavak rasprave je omogućila izjava docenta dr. Karle Pospišil Završki, koja je ustvrdila da ni danas u tjelesnom i psihičkom zdravlju optuženog Artukovića »nema kvalitetnih promjena koje bi ga spriječile da sudjeluje u nastavku suđenja.«

Predsjednik vijeća Milko Gajski više nije imao pitanja u vezi s prvom točkom optužnice, u kojoj je tužba konstatirala - navodeći tri spomenuta konkretna slučaja - kako je Artuković, »kršeći pravila međunarodnog prava za vrijeme rata i okupacije, naredio da se civilno stanovništvo ubija, muči, da se nečovječno postupa prema njemu, da mu se nanose velike patnje i povrede tjelesnog integriteta i zdravlja, da se primjenjuju mjere zastrašivanja i terora, primjenjuje kolektivno kažnjavanje, protuzakonito odvođenje u koncentracione logore i druga protuzakonita zatvaranja, da se pljačka imovina stanovništva«.

U srijedu ujutro oko 8.45 sati počelo je ispitivanje o tome kako je jednom od mnogih naredbi Artuković prekršio pravila međunarodnog prava naredivši da se ratni zarobljenici muče i ubijaju, čime je - kako je to rečeno u optužnici »Neutvrđenog dana početkom 1943. godine, nalazeći se u pratnji Ante Pavelića u blizini dvorca kod Samobora, u namjeri da se na svirep način ubiju zarobljeni partizani, izdao nalog da se više stotina partizana zarobljenih na području Žumberka pobije, a što je učinjeno na način, da su zarobljenici stjerani na jednu livadu i tu pobijeni mitraljeskim rafalima i pregaženi tenkovima.

Pročitavši te navode iz točke 2. optužnice Okružnog javnog tužilaštva, predsjednik krivičnog vijeća Milko Gajski je htio biti siguran:

- Optuženi Artukoviću, čujete li me dobro?
- Čujem, gospodine predsjedniče.
- Jeste li razumjeli ovu točku optužbe?
- Jesam. To je najprostija laž - povisuje glas i jarosno napuklim glasom ponavlja: - Najprostija laž! Ja sam tamo sudjelovao koliko i vi koji me danas ispitujete.
- Imate li u vezi s ovim još nešto reći?
- Ništa. Samo da je to laž.

Zatim Gajski, kao i obično u toku dosadašnjeg ispitivanja lišen potrebe da optuženog unakrsno ispituje, što, po svoj prilici, prepušta

tužiocima, upozorava optuženog da će ga ispitivati - koliko je to neophodno - o nekim radnjama, ličnostima i relacijama da bi se stvorila potpunija slika o ličnosti optuženog. Prvo od tih pitanja odnosilo se na Antu Pavelića: kad ga je upoznao?

- U Sudbenom stolu u Zagrebu. Pavelić je tada bio advokat, a ja pripravnik kod dr Miloša Hajdića u Ilici, čini mi se u kući broj 14... Poslije godinu dana što sam bio koncipijent, upoznao sam Pavelića. Prvi put je to bio spontan razgovor na stepeništu Sudbenog stola. Poslije se znalo događati da se tu češće susrećemo.

- O čemu ste razgovarali?

- Imali smo zajedničke prijatelje, porodicu Šojat. Dopuštam da smo 0 njima razgovarali.

- Je li Pavelić bio politički aktivan u to vrijeme?

- Bio je šef Stranke prava. To sam znao, ali ja se tada nisam bavio politikom i nisam bio član nikoje političke stranke.

Prekinuvši za tren ispitivanje, Gajski je daktilografkinji izdiktirao tok dotadašnjeg dijaloga. Kad je navodio mjesto prvog susreta Pavelića i okrivljenog Artukovića, rekao je »u Stolu sedmorice«. Opet se pokazalo kako Artuković krajnje pomno prati sve što se zbiva i govori. Odmah intervenira:

- Ne, gospodine predsjedniče, u Stolu sedmorice, nego u Sudbenom stolu!

- Jeste li ostali u kontaktu s Pavelićem kad ste počeli raditi u Gospiću?

- Ne. Posvetio sam se advokaturi... - opširno, s mnoštvom detalja bez ikakvog značaja za negovu političku, pa i opću biografiju, iznosi kako je preuzeo kancelariju gospićkog advokata Mile Miškulina, pamti kako ga je Miškulin htio nadmudriti tražeći velike pare nizašto, opisuje razgranjavanje posla: - Pozvao sam u Gospić dr Dumandžića, koji je bio koncipijent u Karlovcu. On je iz mog sela, iz Klobuka... - Pri tome, Artuković ništa ne govori, i nije pitan, o tome da je dr Dumandžić zajedno s njim organizirao gospićki ustašluk, da je kasnije, krajem tridesetih godina, s Milom Budakom i Mirkom Pukom izdavao frankovačko-ustaški list »Hrvatski narod«, da je 5. aprila 1941. s Kvaternikom i grupom ustaša pisao Nijemcima tražeći da uđu u Jugoslaviju...

- Dakle, kancelariju ste vodili zajedno vi i Dumandžić?

- Ja sam imao sklonosti i prema krivičnom i prema građanskom pravu. Ali sve nisam stizao. Dumandžić je preuzimao civilne, građanske slučajeve, a ja više krivične.

- Sve to vrijeme, znači, Pavelića niste viđali?

- Ne. Tek poslije gospićkog ustanka - on tako naziva oružani napad 1932. godine na žandarmersijsku stanicu u Brušanima selo ispod Velebita, šest-sedam kilometara zapadno od Gospića. Pavelić je u to vrijeme u emigraciji; Jugoslaviju je ilegalno napustio trinaestog dana diktature kralja Aleksandra, 20. januara 1929. godine. Artuković ne govori istinu kad poriče održavanje veze s Pavelićem u vrijeme gospićkih godina. Pripadao je

Pavelićevoj organizaciji još na studiju, a u Gospiću je frankovačku, pavelićevsku aktivnost pojačao.

Gospićki gimnazijalac, već onda član ilegalne Komunističke Partije, Jakov Blažević, u svojim memoarima govori kako je Artuković, stigavši s Jozom Dumandžićem u Gospić, koji je »bio centar u kojem se nalazila glavnina političkih snaga ustaša«, odmah po dolasku »izazvao dosta interesa u raznim gospićkim sredinama« i da je »odmah unio žestinu političke polarizacije, kao pravi đak popovske klerofašističke škole«, da je bio »neobično živog temperamenta, relativno dobre naobrazbe koju je dobio kod popova«. Za Dumandžića, koji je bio »dobar jurist i advokat«, Blažević kaže da »se iza Artukovića nije vidio«, odnosno da je bio »njegov antipod; tih, miran«. Artuković spominje »ustanak u Gospiću« kao da je do njega došlo božjom milošću, odjednom, deus ex machina. Niti je pitan, niti spominje pripreme žestokih gospićkih ustaša (» Na malom prostoru nagomilao se vrlo velik potencijal tih hrvatskih fašista«, piše Jakov Blažević.)

Ima još jedno pitanje u vezi s Gospićem: Artukovićeva ženidba. Zna se da se oženio Austrijankom za vrijeme rata, tada već u zrelim godinama. Sin njegov tvrdi da mu je otac govorio da se »u mladosti zakleo da se neće oženiti dok Hrvatska ne bude nezavisna«. A Blažević piše da se Artuković u gospićkoj sredini »vrlo brzo snašao« i da je »oženio staru frajlu, gotovo već otpisanu za udaju, kćerku uglednog ali propalog trgovca Marka Došena, zastupnika hrvatskog Sabora, a za NDH poglavnikovog doglavnika«. U Gospiću je na sve strane širio ustaški utjecaj: i u sudnici, i u advokatskoj kancelariji, i u birtijama: Blažević piše: naročito u birtijama; Artuković je »s đacima, studentarijom željnom kavane, željnom birtije, željnom života gdje se malo izivljava, znao da sjedi kao građanin s građaninom, da popije vino, da sluša glazbu, cigansku ili sličnu, koju su pjevale poznate i nepoznate Perse. Kad su te Perse pjevale, Artuković je davao pare, sve je treštalo gdje je on dolazio. Dao bi i po 1000 dinara za tu studentariju. To je iznosilo 100 boca vina. Na taj način bi privlačio momke i cure...«

Djelovao je i u sportu. Predsjednik je nacionalističkog nogometnog kluba »Viktorija«.

Glavni nosioci ustaškog pokreta u Gospiću su bili Andrija Artuković, Jozo Dumandžić i stari Marko Došen, te petorica braće Frković iz sela Lički Novi. »Na malom prostoru nagomilao se vrlo veliki potencijal tih hrvatskih fašista.« Nema sumnje, veze s Pavelićem su konstantne. Ustaški materijal dolazi ilegalnim putevima iz Zadra, koji je u ono vrijeme u sastavu Mussolinijeva imperija. Nigdje u zemlji ustaški pokret početkom tridesetih godina nije organiziran kao u Gospiću. Čak su imenovani i tabornici i logornici. Mnogo godina kasnije o razlozima tako silovita prodora ustašluka u Gospić pisao je Jakov Blažević:

»Nacionalne, vjerske i druge suprotnosti, na kojima je Austro - Ugarska gradila svoju politiku, u staroj Jugoslaviji zaoštrile su se do paroksizma ekskluzivnošću vlasti velikosrpske buržoazije. Samo da spomenem kako je u ono vrijeme u čitavoj Lici, pa i u Gospiću, bio raspušten i zabranjen 'Hrvatski sokol', a njegova imovina i prostorije predane 'Jugosla-



venskom sokolu' koji je u stvari bio profašistička velikosrpska organizacija. Zabranjivana je i zapečaćena 'Hrvatska čitaonica', a u škole su sve više dolazili režimski ljudi, koji su đaćkim društvima nastojali nametnuti režimski karakter... Sredstva u toj borbi nisu se birala.»

Za »oslobodilačku« borbu gospićkih ustaša oružje je stiglo iz Italije, uglavnom iz Zadra, a manje iz Rijeke. S posljednjom pošiljkom oružja, iz Zadra je ilegalno granicu prešlo i pet do zuba naoružanih ustaša, koji su se najprije sklonili na padinama Velebita u Lukovom Šugarju kod Leopolda Šuperine Polde, koji je bio nadaleko poznat kao krijumčar, a Pavelić ga je 1931. postavio - preko Artukovića - za budućeg logornika smiljanske općine. Napad na žandarmerijsku stanicu je izveden desetak dana poslije dolaska ustaške petorke iz Zadra, noću 6. i 7. septembra 1932. godine. U žandarmerijskoj stanici su bili kaplar Ilija Petrović i žandarm Milovan Radošević. Eksplozija podmetnute bombe je obojicu žandarma uzbunila. Otvorili su žestoku paljbu, a ustaše su se razbježale. Napad na žandarmerijsku stanicu je trebao biti - tako je barem Artuković objasnio sudionicima - signal za opći ustanak. Najavljena je puna pomoć fašističke Italije. Ali ni Italija, ni Artuković nisu mislili što su govorili. Bilo je bitno *izazvati* pažnju Evrope. A tko će poginuti, nije važno. Sam Artuković, računajući samo na propagandni efekt ustanka, prije napada na žandarmerijsku stanicu je pobjegao preko granice zajedno s osamdesetogodišnjim Markom Došenom, kod kojeg je stanovao kao zet, registriran ili ne registriran, nije važno.

Pavelićev »Ustaša« je u decembru 1932. godine pisao o onom što Artuković naziva »ustankom u Gospiću«:

»Prilikom ustaškog napada na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, pokazali su ustaše osobitu hrabrost, spremu i hladnokrvnost. Taj junački čin, u vezi s ostalim držanjem ustaša za vrijeme akcije u Lici, a posebno u vezi s hrabrim držanjem u otvorenoj borbi, zaslužio je i posebno priznanje. I s obzirom na to, ustaški Glavni stan, po zapovijedi Poglavnika, izvršio je naredbu o odlikovanjima, kojima su odlikovani Srebrnom kolajnom za hrabrost ustaški tabornici Ivan Devčić, Ante Pejković, Jakov Rukavina, Petar Šarlija i Rafael Boban. I ustaša Mile Marešić, B. V. Ninski, Jure Devčić, najzad, Matilda Devčić za hrabrost svoga sina Stjepana Devčića, poginulog u bitci kod Jadovna ...«

Neki od frankovaca - nacionalista, koji će se poslije brušanske afere naći u lepoglavskoj i sremskomitrovičkoj kaznionici, družeći se s robijašima komunistima, otkrit će da put do oljuđenog društva, do istinske slobode vodi putokazom komunističke, ne preko šovinističke nesnošljivosti, nego preko bratstva i jedinstva. Andrija Artuković će sve vrijeme života ostati daleko od takve spoznaje.

No, vratimo se Artukovićevom iskazu pred krivičnim vijećem Okružnog suda u Zagrebu, oko devete ure 16. aprila 1986. godine, pedeset i četiri godine poslije događaja kojeg je opisivao:

- Sa starim Markom Došenom, starinom u osamdesetoj, prešao sam u Italiju. Pavelića sam sreo u Veneciji.

Suvišno je dokazivati da su se sreli u Rijeci. Drugo sud želi utvrditi:

- Da li vam je Pavelić dao neku dužnost ?

Artuković se govornjivo, koliko je to moguće dosta oronulom osamdesetsedmogodišnjaku, raspričao o »ustaškoj organizaciji koja tada postoji u Evropi«. Ante Pavelić je bio šef:

- Meni je dao zaduženje da pregledam ustaške logore u Italiji. Ja mu kažem: da ih najprije pregledam, pa da onda odlučim. Pregledam logore i onda preuzmem kontrolu nad logorima u kojima su živjeli Hrvati iz ustaškog pokreta. U svakome od tih logora bilo je 15 do 20 osoba. Ja sam kontrolirao njihovu disciplinu...

Prvi je logor u Italiji osnovao Pavelić 16 mjeseci prije Artukovićevog dolaska u Italiju, preko Zadra i Rijeke. Taj logor je bio u planinskom selu Bovegno. U istoj pokrajini (Brescia) bio je i Glavni ustaški stan i ustaška štamparija u kojoj je Pavelić štampao svog »Ustašu«. Talijanska vlada je tek uoči Artukovićevog dolaska u pokrajinu Bresciu odobrila ustašama da »osnuju jedno vojnički organizirano jezgro. Budući da je u logoru bilo malo ustaša, manje od 30, dogovoreno je da ih posebni agenti vrbuju među hrvatskim radnicima u Belgiji, Njemačkoj i Francuskoj. S takvim zadatkom Evropu će obigrati 1933. i 1934. godine i Andrija Artuković. U logoru u Bovegno bili su prikupljeni i učesnici brušanskog »ustanka«. Komandant logora je bio Imočanin Miško Babić Giovanni, po svjedočenju Ante Moškova »osoba najvećeg povjerenja Ante Pavelića«. Ali kad je u Italiju došao Artuković, Pavelić mu je, uza sve povjerenja koje je imao prema Babiću, povjerio komandu nad logorom. Zbog toga je, tvrdio je s mnogo razloga i uvjerljivih podataka Ante Moškov, došlo do diobe među ustašama u Bovegno. Povrijeđen, Babić je tvrdio kako častohlepni i slavohlepni Artuković »želi zadobiti za sebe ljude kako bi ih kasnije imao uza se i mogao preuzeti vodeću ulogu, izbacivši iz sedla Pavelića«. No, ni u jednoj prilici se nije pokazalo da bi Artuković išao na podrivanje Pavelićevog ugleda među ustašama, što je, nema sumnje, Pavelić znao i cijenio. U »Odredbi br. G. 4/32« Pavelić je 26. novembra 1932. godine, nepuna tri mjeseca poslije Artukovićevog bijega iz zemlje, bivšeg advokata iz Klobuka imenovao - nazivajući ga »poglavnim pobočnikom u Glavnom Ustaškom Stanu« - za upravnog i nadzornog zapovjednika u Italiji.

Sve to nije utvrđivano u procesu Artukoviću. Sud je samo želio znati:

- Jesu li te, kako rekoste, osobe bile naoružane?

- Oružje nisu imali, a uniforma im je bila nešto između onoga što su nosili financi i žandarmerijske uniforme. Rekao bih neka čudna uniforma - a nije rekao da je sam Ante Pavelić u junu 1932. odredio kakva treba biti ustaška uniforma: »Odora je kroja i boje koja najviše odgovara revolucionarnoj svrsi te prilikama, pod kojima će ustaše u konačnom obračunu sa neprijateljem nastupati. Na kapi nalazi se sprijeda (gore) znak u obliku slova U, u kome je iznutra goruća bomba. Oprema za nošenje oružja, bombe i ionoga ubojitog materijala od dobre je kože i tako udešena da ustaša može lahko na sebi ponijeti sve potrebno: oružje i municiju, te hranu. U odlučnom času glavni će ustaški stan ustaške redove s odorom i opskrnom obskrbiti.«

- Koliko ste dugo kontrolirali te logore?

- Ostali smo u Italiji oko tri mjeseca. Tako, između dva i tri mjeseca... - zapravo, ostao je u Italiji duže, čini se sve do druge polovice 1933. godine. U martu 1933. bio je jedan od organizatora seobe ustaških logora iz provincije Brescia u provinciju Parmu, u općinu Borgoval di Taro. Obavještavajući o toj seobi, Glavni ustaški stan je 23. marta 1933. odredio da tiskara »Ustaše« i dalje ostane u Bresciji, gdje »imadu ostati tabornik Hasan Huskić, tabornik (Ljubo) Kremzir, St. Tomljanović, skladištar Marko Oštrić te na oporavku se nalazeći tabornik (Jakov) Rukavina«. Također je naređeno: »Sve oružje i streljivo, koje se nalazi u tiskarskom logoru, ima se uručiti p. p. Bukovačkom osim onoga, koje služi za ličnu upotrebu zapovjednika g. dra Artukovića i tabornika Rukavine«.

O tome Artuković ni riječ ne kaže. Sjeća se, veli, da je iz Italije otputovao u Beč. Nije utvrđivano zašto je putovao u Beč:

- Tu sam ostao oko dva mjeseca. Potom idem u Mađarsku, u Budimpeštu, i tu sam ostao tako oko tri do četiri mjeseca. Onda putujem u Berlin...

- U Mađarskoj, jeste li obišli logore ustaša?

- **Ne!**

- Jeste li u Mađarskoj obišli logore ustaša?

- Bio je jedan na granici prema Hrvatskoj, ali ja tamo nisam odlazio. O tome sam samo razgovarao s Narcisom Jeszenszkyom. On je bio tamo u logoru... - Taj Jeszenszky zvan Herbst bio je u ustaškim logorima u Italiji »vojni zapovjednik«. Artuković ga je zatekao u logoru Bovogno. U decembru 1933. godine »zapovjednik ustaških pokretnih sila u P. II i III O 3. četnik N. Jeszenszky« po »odredbi br. G 12/33« Ante Pavelića dodijeljen je Glavnom ustaškom stanu »za vojnostručnog izvjestitelja i nadzornika vojnoizobrazbene ustaške službe«.

Artuković nije ispitivan ni o Janka Pusti, gdje je bio veliki ustaški logor u Mađarskoj, ni o glavnom vojnom stručnjaku u ustaškom taboru Jeszenszkyom, nego: boravak u Berlinu, odnosno: što je radio u Njemačkoj:

- Najprije sam bio u Berlinu. Pa sam obilazio naše radnike. To su bili naši mali trgovci, torbari. A onda sam se vratio u Italiju. Sastao sam se s nekim trgovcima iz Dalmacije. Da, i s Didom Kvaternikom u Milanu.

- A s Pavelićem?

- S Pavelićem no! Nego samo s Didom...

- S kakvim ciljem?

- Ništa, eto tako. Razgovarali smo o situaciji, o tome što se govori, o tome kakvi su izvještaji o našim ljudima u Evropi.

- Da li se Kvaternik s vama sreo po zadatku Pavelića?

- Dopuštam mogućnost.

- I kud odlazite iz Italije? Ovo: da li putujete po nalogu Ante Pavelića ili samoinicijativno?

- Putujem samoinicijativno. Otišao sam u London, Engleska. I tu sam prvi put hapšen, u Engleskoj. Odveli su me na redarstvo u Londonu. Stan su mi dobro pretresli, sobu u kojoj sam živio. Na redarstvu sam *zadržan* 11 sati, a potom su me predali Francuzima. U pariškoj policiji ostao sam 24

sata. Predali su me sudu, pa sam bio u sudskom zatvoru tri mjeseca. Odatle su me prebacili u Toulon, gdje sam oslao 24 sata, a zatim su me predali beogradskom redarstvu i ukrkali na jedan manji jugoslavenski brod koji je bio usidren u luci...

Ni jednom riječi nije spomenut razlog hapšenja Andrije Artukovića u Londonu, provođenje u Pariz i Toulon, ekstradicija Kraljevini Jugoslaviji. Kraljevsko jugoslavenski policijski službenik zadužen za nadzor nad ustašama, Vladeta Milicević je u golemom dosijeu o atentatu na Aleksandra Karađorđevića ostavio i ovaj zapis star nešto više od pola stoljeća:

»Dr Artuković tvrdi da je bio u opoziciji posle 1929. godine jer mu se diktatura nije dopadala kao režim, pa je posle ličke bune pobjegao (pobegao je uistinu šest dana prije 'bune') zajedno sa Došenom Markom u Zadar. On nastaje da se brani da je imao aktivnog učešća u buni ali zato Stjepan Perić na saslušanju kaže da je ovaj bio jedan od glavnih u ovom upadu »Ustaša«. Artuković priča da je bio pušten od italijanskih vlasti da se slobodno kreće na njihovoj teritoriji i oni su zatim otišli na Rijeku, pa zatim preko Servacija Vjekoslava došli u vezu sa Dr. Pavelićem. Sa Pavelićem su se sastali u Veneciji, septembra 1932. godine u hotelu »Nacional«, misli... Zatim je prešao u Bresciju i odatle u Milano, gde je stanovao Via Paster 12. Perić pak na svome saslušanju precizira da je Dr Artuković upravljao jednim manjini logorom Pavelićevih ljudi, ili bolje reći jednom kućom, pa je optužen da je proneverio dati mu novac, što ga je dosta udaljilo od Dr Pavelića. O ovome Artuković nije govorio. Verovatno posle ovog resio je da ide za Beč, kako on kaže, da proučava biblioteke i prikuplja potreban materijal za hrvatsku historiju. Artuković priznaje da se jednom prilikom vidio u Bresciji sa Perčevićem kada je ovaj došao sa Dr Pavelićem, pa je preko ovoga dobio mađarski pasoš na ime Dr David Arnaut, rez. oficir, rođen na Rijeci, a ne kako se misli u Beču da je imao talijanski... Sa ovim pasošem došao je u Beč i uzeo stan Linke Vincajle 40. On misli da je to bilo krajem oktobra 1933. U Beču je malo ostao pa je otišao kod Marka Došena, koji se tada nekako povratio iz Bugarske i obolio od raka u crevima. On je bio u Pešti i negovao duže vremena Došena. Priznaje da le bio na suđenju Premcu u Kaposvaru (podmetao je paklene strojeve) zajedno sa Ivicom Frankom i Jurajem Francetićem... Što se Beča tiče on tvrdi da ga je sa nekim studentom Hrvatom Vilmeš upoznao Percević, Kodanić ili Vilim Pečnikar... Posle povratka iz Pešte bio je uhapšen i tek je čuo u zatvoru da je Pečnikar u stvari Vladimir Singer (to su dva lica) i da je kod njega stanovao Eugen Kvaternik, koga je znao, te kad je kod ovog nađeno oružje i eksploziv, te i strihnin, Artuković tvrdi da je od njega nađen samo pasoš i jedan revolver, te da je kažnjen zbog lažne prijave na 48 sati zatvora a zbog nošenja oružja na 6 dana zatvora. On kaže da su austrijske vlasti lako odbile traženje ekstradicije jer su videle da smo mi na žurbu i bez velikih dokaza dostavili traženje.« Milićević je iz Artukovićevog pasoša vidio »da je Artuković 25. marta preko Bruknsdorfa ušao u Austriju, kada je uhapšen, a izišao 20. maja, kada je proteran za Mađarsku... O svojoj misiji u Beču Artuković ne želi govoriti, tj. zavarava s tobožnjim učenjem jezika i posjećivanjem

biblioteka... Protjeran iz Beča, otišao je u Budimpeštu gde je proveo neko vreme i neprestano bio u društvu Gase Balenovića, mađarskog majora, Marka Došena, Ivice Franka, pukovnika Petričevića, Vj. Servacija... Poslije je odlučio da putuje u Italiju i u tu svrhu je dobio mađarski pasoš na novo, izmišljeno ime, da bi lakše prešao preko austrijskog državnog teritorija, dok je za Italiju opet upotrebljavao svoj prijašnji pasoš. Stigao je u Italiju na početku septembra, a u Milanu se sastao s Pavelićem i s njim proveo dva-tri sata u razgovoru u kavani na Piazza del Duomo. Razgovarali su »samo« o Artukovićevom putu u London i njegovim daljnjim »studijama«: o razgledavanju British Museuma i što sve treba vidjeti! Ali Artuković je imao zadatak da posjeti neke Engleze i da pokuša odanle širiti propagandu. Artuković je dodao da je u Pešti vidio kapetana Emila Lahovskog, koji je bio instruktor emigranata, ali tvrdi da nije nikada išao na pustare, te da i ne zna gde se emigranti sada nalaze... Pitan kako se sreo s Dr Pavelićem, rekao je da je ove sastanke uredio Durić Paolo, Via Bambaja 4 ili 6. Tu adresu već i mi imamo sa povjerljive strane... Na pitanje da li zna kapetana Jasenskog (Narcis Jeszenszky) odgovorio je da ga zna i da ga je viđao u Pešti januara 1934. godine... Artuković tvrdi da je u Londonu stalno boravio od 15. septembra do 18. oktobra 1934. On odbija da je uzimao učešća, pa čak da je znao o atentatu na Nj. V. Kralja. On naglašava da bi se rado vratio posle jedne amnestije, jer mu je emigracija dosadila.«

Ima mnogo u varijantama iskazivanih očitovanja Andrije Artukovića. Mnogo je pričao pred policijom. U jednoj od tih izjava ima čak tvrdnja: »Sretan sam što će Ante Pavelić odgovarati pred vašim sudom!« No, nikad se ne zna kad Artuković govori što misli. Nema sumnje: i Englezi i Francuzi su mnogo volje za izručenjem pokazali 1934. i 1935. godine. Poslije kratkog zatvora u Londonu, tri mjeseca je bio u zatvoru »La Sante« u Parizu, a sredinom januara je u zatvoru beogradskog Suda za zaštitu države. Kažu da je govorio više nego što je pitan, i tvrde da je policija bila zahvalna: na Sudu za zaštitu države, tamo gdje se komunistima »darivalo« i po nekoliko godina robije već i stoga što bi rekli neku komunističku parolu, ustaša Andrija Artuković, organizator oružanog prepada na brušansku žandarmerijsku stanicu, sudionik u organizaciji nekoliko bombaških akcija u Jugoslaviji, oslobođen je »u nedostatku dokaza«.

O svemu tome Artuković sad ne govori, mada se ne bi moglo poreći značenje toga putovanja do organizacije zločina, kojem je suđeno. U jednoj rečenici kazano je sve što se dogodilo od kraja 1934. do drugog Artukovićevog bijega u emigraciju, maja 1934, kad nije uspio da se duže od mjesec dana skrasi kod davno ocvale kćeri budućeg ustaškog predsjednika Sabora, propalog trgovca Marka Došena. U drugoj rečenici je sažet sav onaj dinamični, po mnogočemu nesvakidašnji, u nekim dimenzijama još sasvim nepojašnjeni život u Njemačkoj gdje se »družio s dr Mladenom Lorkovićem, dr Ivanom Jelićem, koji su bili pristaše ustaškog pokreta«. Tad, i pola sata kasnije, poslije prve pauze (od 9.30 do 10) optuženi je s mnogo volje iskazivao neka svoja sjećanja, a onda bi, zatečen pitanjem o nečem što bi prosudio kao element optužbe, samo prostenjao:

- Ne sjećam se!

Povremeno bi otišao korak dalje:

- Dopuštam takvu mogućnost. - A onda je, kad počinje druga runda dijaloga, u 10 sati, odjednom pokazao zaprepašujuću zaboravnost. On je mogao dugo i detaljno da priča o hapšenju u Londonu, ili o touluškoj luci, gdje ga je kraljevskojugoslavenska policija preuzela od francuske policije, ali nije mogao da se sjeti dana proglašenja »države« za koju se čak i u ovoj sudnici pokušao boriti dokazujući njenu božansku misiju. Gajski ga je, naime, nekoliko minuta poslije 10 sati pitao pamti li vrijeme nastajanja tzv. Nezavisne Države Hrvatske. A Artuković se ponaša kao da razmišlja, u dva navrata zausti da kaže, pa odustane, a onda bubne:

- Mislim da je proglašena 10. novembra!

- Vi ste se tada vratili iz Berlina?

- Došao sam poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Uključen sam u vodstvo hrvatske države. Bio sam i ministar unutrašnjih poslova, i ministar pravosuđa i bogoštovlja, i prabilježnik. Vratio sam se prije Ante Pavelića. On je došao kasnije, mislim petnaest ili dvadeset dana poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Dočekao sam ga s ostalim ministrima u Karlovcu, dokud su ga dopratili Talijani.

- A tko je vas dopratio ?

- Ne razumijem.

- Kako ste vi doputovali iz Berlina u Zagreb ?

- Avionom... Mislim, civilnim avionom, njemačkim civilnim avionom.

- Nije bilo pratnje ?

- Mislim da je u avionu bio jedan njemački časnik.

Treba tu reći nekoliko značajnih, u procesu neutvrđivanih činjenica.

Najprije: o Artukoviću u Njemačkoj. Kad je postalo jasno da su se jugoslavenski narodi 27. marta izjasnili protiv pristupanja Trojnom paktu, neovisno o tome što namjeravaju vlade, zbačena ili novouspostavljena na čelu sa Simovićem i Mačekom, Nijemci su u Berlinu povjerali Andriji Artukoviću i Branku Benzoni da organiziraju borbenu antijugoslavensku propagandu. Čak im je dana i radiostanica, koja će emitirati ustaško! nacističke programe javljajući se pod imenom Radio-stanica »Velebit«. Pomogao je Branku Benzoni u pisanju »memoranduma«, koji će 31. marta biti predan Ribbentropu. Pisali su kako je kucnuo čas, da u trenu rasula Jugoslavije (rat je tek trebao početi) »podigne hrvatski narod svoj glas i moli Velikonjernački Reich i njegova vođu A. Hitlera da ga pomognu i podrže u cilju stvaranja nezavisne države Hrvatske«. Po njihovom planu »ta bi država obuhvatala stare hrvatske pokrajine, i to Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu sa Sandžakom (Novi Pazar) i Bačku (sa Suboticom)«. U molbi su se »prisezali« da će - ne kažu: ustaše, nego - »hrvatski narod istupati odlučno protiv slobodnog zidarstva, Židovstva, međunarodnog kapitalizma i komunizma«. Šestog dana rata, kad je već Slavko Kvaternik progovorio na zagrebačkoj »krugovalnoj postaji« proglašavajući »krugovalno« Nezavisnu Državu Hrvatsku, Andrija Artuković je u specijalnom avionu

Wehrmachta poletio iz Berlina u Zagreb, 1 prije leta se znalo da mu je u predstojećoj vladi namijenjeno mjesto ministra unutrašnjih poslova.

Onog dana kad su Nijemci dovezli Artukovića u Zagreb, 11. maja, Talijani su Pavelića dovezli u Trst. Sa 218 ustaša (po dr Krizmanu bilo ih je 195) sutradan je krenuo iz Trsta u Sušak. Dido Kvaternik je u kolima sjedio do Pavelića. Kasnije će pisati: »Pavelić se vraća nakon 12 godina u Hrvatsku stvorenu u njegovom odsustvu, pa ipak čitava njegova skupina, koja je 8 godina bila izvan političkog i organizatorskog zbivanja, živi u krivom uvjerenju, da je ona tvorac NDH. Pavelić to uvjerenje čak potpomaže i pojačava, i time stvara osnovu razdora između ustaša emigranata i domovinskih ustaša, razdor za koji misli, da će ojačati njegov položaj kao vladara.« Kasno uveče 13. maja Pavelićeva grupa je stigla u Karlovac. U Dugoj Resi Pavelića su od Talijana preuzeli Nijemci. S Nijemcima je pred »poglavnika«, kojeg su njemački generali oslovljavali onim pojmom kojeg će upotrebljavati u procesu Andruja Artuković - »šef države« (Staatschef!), izišao i Slavko Kvaternik. »Staatschef« je bio smješten u kuću Ante Nikšića, budućeg velikog župana. Tu su ga 14. maja posjetili Andrija Artuković, Mladen Lorković i Jozo Dumandžić, koji je upravo bio - kao novoimenovani gradonačelnik Zagreba - objavio proglas o tome kako je »Pavelić stupio na sveto hrvatsko tlo« i kako »uz poglavnika dolazi njegova slavom ovjenčana ustaška vojska«. Ta »slavom ovjenčana« vojska i njen »poglavnik« toliko su se junačili da su se - uza sve talijanske i njemačke snage, koje su im osiguravale povratak - plašili javno ući u Zagreb. Tek u noći 14. i 15. maja, zapravo u predjutro 15. maja Pavelić je ušao u banske dvore na Markovom trgu. Mijo Bzik, Pavelićev hvalopisac, žalit će da »oduševljeno građanstvo Zagreba, koje je kroz tri dana neumorno po ulicama čekalo dolazak poglavnika i ustaša, nije našalost, zog sticaja prilika, imalo sreće pozdraviti spasitelja«. S Kvaternikom, Artukovićem, Dumandžićem i Lorkovićem Pavelić se bio sakrio iza starih zidina na Markovom trgu, da bi tu potpisao svoj prvi ukaz po kpmem je Andrija Artuković imenovan »povjerenikom za cjelokupnu javnu sigurnost i unutarnju upravu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.

- U dva navrata ste bili ministar unutrašnjih poslova. Jeste li bili samostalni u donošenju odluka?

- Jasno, bio sam samostalan - ovoga puta ponovo je bio u funkciji svoje silne i silovite taštine. Ponaša se, dok odgovara, kao da ga vrijeđa i sama pomisao da on nije bio u donošenju ministarskih odluka samostalan. Ovoga puta potpuno previđa sve one opasnosti što vrebaju iz takva priznanja.

- Donoseći samostalno odluke, kakvim ste se nazorima rukovali? Vidim da ste prethodno u više navrata izjavili da ste se rukovali »moralnim zakonima« i nekim »mojim načelima«. O čemu se radi?

To je bio momenat da staračko lice optuženog bljesne. Zaista je bio zadovoljan prilikom da ustvrdi:

- Ja sam se držao moralnih zakona. Primjenjivao sam moralna načela. A načela koja sam ja potpisivao kao ministar, ta moralna načela nisu bila protivna ustaškim zakonima.

- Ako biste nam malo objasnili kakva su to vaša moralna načela koja se ne protive ustaškim zakonima?

- To su moralni principi po principima katoličke crkve.

- Ima li razlike između vaših moralnih principa, to jest između principa ustaškog pokreta i principa katoličke crkve?

- **No!**

Milko Gajski još jednom želi da se uvjeri:

- To su, znači, ista uvjerenja, isti principi?

- Tako je, gospodine predsjedniče.

- Jeste li poznavali nekadašnjeg nadbiskupa Stepinca?

- Upoznao sam ga.

- Jeste li s njim imali veze?

- Jesam.

- Kakav je bio odnos između vas dvojice?

- Iskren odnos. Odnos punog povjerenja. Izgleda da nije bio odmah dobro primljen od šefa države. Dolazio ja k meni, kad je nešto trebao od šefa države. Povjerio bi to meni.

- Stoto?

- Pa bilo je raznih pismenih zahtjeva. Bilo je i druge korespondencije.

- I sve je to donosio k vama. Zašto?

- Ja bih to onda predao šefu države.

- Zašto to sam Stepinac nije učinio?

- To ne znam.

- Ta niste vi, valjda, bili kurir između Stepinca i Pavelića - zaigrao je Gajski na taštinu optuženog. Ali Artuković ovoga puta ne odustaje od svoje drugorazrednosti:

- Moglo bi se reći da sam bio neke vrste kurira između Pavelića i Stepinca.

Trenutak dva šute i predsjednik vijeća i optuženi. Gajski očito ispravno osjeća da će optuženi produžiti s izjavom. I to se zaista i dogodilo. Artuković, ovoga puta u složenim rečenicama, objašnjava odnose Stepinca i Pavelića, objašnjavajući pri tome i svoju ulogu. Tvrdi da nije znao sadržaj pošte koju je od Stepinca nosio Paveliću, a zatim govori o svom »uvidu u korespondenciju« iz čega je, kaže, stekao dojam da su odnosi Pavelić - Stepinac, obratno od onog što je njemu Stepinac izjavio, bili normalni. Zatim govori o odnosima drugih biskupa prema Stepincu i prema Paveliću. Dopušta, kaže, mogućnost da su biskupi odlazili kod Pavelića predajući mu različite zahtjeve. A što se tiče njega i Stepinca, mada je prethodno tvrdio da su bili vrlo bliski, čak u određenim relacijama prisni, odjednom je tu prisnost zanijekao:

- Samo sam jednom kao ministar unutrašnjih poslova pozvan na večeru kod Stepinca - očito, ovoga puta je poricao intimnost u relacijama ministra i nadbiskupa, ali mjesec dana ranije, kako je to u martu saopćeno javnosti, tvrdio je da su on i nadbiskup Stepinac bili »bliski, kao braća rođena«. To, u stvari, i nije tema. Presudno je za nas, mada ne i za ovaj

proces, jer se suštinski samo odnosi na inkriminacije iz optužnice, a ne i formalno, koliko su »braća rođena«, Andrija Artuković i Alojzije Stepinac bili u funkciji sistema uspostavljenog kao zločin. Sigurno je da su i jedan i drugi, baš kao i jedan od brojnih fratara iz Stepinčeve Svite, Ivan Guberina, tvrdili da je endehazija »najjači bedem srednje Evrope protiv boljševizma« i da je »hrvatski katolicizam dužan za mnogo što da bude zahvalan Ustaškom pokretu« tim prije »što se on svojim radom ni svojim načelima nije nigdje ogriješio o katolička načela.« Te u ratu napisane riječi fra Guberine Artuković je u dva navrata ponovio na suđenju. O Stepincu, kao i o Artukoviću, sve bitno je odavno kazano. No, dok s galerije, malo iskosa, gledamo kako sad prestarjeli »anđeo zla« u ostakljenoj kabini između dvojice stražara žustro gestikulira slaveći »svetog čovjeka« Alojzija Stepinca, pada nam na um kako je njegova preuzvišenost nadbiskup zagrebački i hrvatski metropolit dan poslije pokolja seljaka u Gudovcu kod Bjelovara, 28. aprila 1941. godine svoj svojoj pastvi i sveukupnom kleru uputio instruktivnu i zapovjedavnu »okružnicu«:

- ustvrdio je da su uslijedili najzamašniji događaji u životu hrvatskog naroda, i da su ti događaji »narod naš donijeli u susret davno sanjanom i željkovanom idealu«;

- klečao je pred bogom što mu je (i svim ustašama) omogućio da ugleda svjetlo Božje«, tako da je »i u našim žilama življe zakolala krv, da je i u našim žilama življe zakucalo srce«: bilo je to s radosti što je Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, koja uistinu nikad nije bila nezavisna, a još je manje bila država, kao što nije bila ni Hrvatska ni hrvatska;

- nitko, rekao je, nema pravo »zamjeriti, ako i mi kao duhovni pastiri dajemo svoj prinos veselju i zanosu«;

- obznanio je da ne govori »samo kao sin hrvatskog naroda, nego još više kao predstavnik svete Crkve« i upravo: »govoreći vam kao predstavnik Crkve i pastir duša molim vas i pozivam, da svim silama nastojite i ra, te oko toga, da naša Hrvatska bude Božja zemlja... da narod hrvatski bude narod Božji, odan Kristu i Crkvi«;

- obraćajući se »časnoj braći« zatražio je nedvosmisleno: »Ispunite dužnost prema mladoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« i naredio »da se u nedjelju 4. svibnja č. g. (1941) održi svečani Te Deum po svim župnim crkvama, na koji neka župni uredi pozovu mjesne vlasti i vjerni narod«.

Tu »okružnicu« Stepinac je pisao dan poslije pokolja u Gudovcu i dan poslije prvog susreta s »poglavnikom«. O tom susretu svjedoči sam Stepinac, evo iz njegovog dnevnika od 27. aprila 1941:

»...Nadbiskup mu je zaželio Božji blagoslov u radu. Poglavnik je, kad je nadbiskup svršio, odgovorio da želi u svemu ići naruku katoličkoj crkvi. Rekao je... da neće biti tolerantan prema srpskopравoslavnoj crkvi, jer to za njega nije crkva nego politička organizacija...«

Taj »sveti čovjek« je nalikovao svima onima koje je, kao naravi i akciju, određivala »ustaška prisega«. Jedna od ključnih odrednica te naravi bio je antisrpski šovinizam. Nije mogao ni zamisliti pomisao o istovjetnosti srpskog i hrvatskog naroda, čak ni o bratstvu s razlikama (27. marta 1941.

piše: »Sve u svemu, Hrvati i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol koji se nikad neće približiti osim čudom Božijim.«) a pravoslavlje je smatrao ključnim neprijateljem (»Šizma«, to jest pravoslavlje, i to piše na dan beogradskog puča, »je najveće prokletstvo Evrope«).

U funkciji ustaša, ako ne i zaklet na nož i revolver, Stepinac je - i to je podatak iz njegovog dnevnika (taj dio je zapisivao ceremonijar Cvetan) - u poruci Vatikanu »preporučio najtoplije, da do uspostave, odnosno priznanja defacto Države Hrvatske sa strane Svete Stolice dođe što prije.

Stepinčev »brat rođeni«, Artuković, četrdeset i pet godina poslije svih tih »okružnica«, pisama Vatikanu, Te Deuma za Pavelića, koji je izjavio »da želi u svemu ići naruku katoličkoj crkvi«, treba da odgovori:

- Jeste li čuli za prekrštavanje? - predsjednik vijeća, naime, zna se, misli na pokrštavanje pravoslavaca u katolike poslije uspostavljanja onoga što je po berlinsko-rimskim dogovorima nazvano Nezavisnom Državom Hrvatskom.

- Čuo sam, kaže Artuković. Dok šuti ostavlja dojam čovjeka koji traži pravi izraz. Diže obje ruke, kao da se sprema na molitvu: - Nastojalo se da se pokrštavanje provede u granicama mogućnosti. Tako je odlučio šef države. Od njega je u vezi pokrštavanja upućeno pismo na župne urede.

- Koga je trebalo pokrštavati?

- One koji nisu katoličke vjere i koji su *izrazili* želju da se pokrste.

Pismo koje je - po Artukoviću - u vezi s pokrštavanjem župnim uredima uputio Ante Pavelić, zapravo su uputili (citiramo cjelovit potpis):

Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, dr Mirko Puk

Ministarstvo unutrašnjih poslova, dr Artuković

Glavni ustaški stan, Lorković

Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu, Čurić

Iz odredbi ove četvorke bile su izuzete velike župe Krbava i Psat (Bihać) i Gora (Petrinja), gdje »veliki župani mogu u dogovorima sa ustaškim logorima i taborima izdati shodne upute za svoje područje prema mjesnim prilikama«. Već tad su, naime, (30. aprila 1941) za ta područja bili planirani genocidni manevri, i pokolji i raseljavanja. Uz uputstvo gorespomenute grupe (Puk, Artuković, Lorković i Čurić) »sveti čovjek«, kako za nj kaže Artuković, Alojzije je napisao svoje instruktivne naloge. Artuković o tome nije ispitivan. Prešlo se na drugu temu:

- Sjećate li se svoga govora u Saboru? - Taj »Hrvatski državni sabor«, uspostavljen na kontinuitetu starog zagrebačkog Austro-ugarskog Sabora, koji nije raspušten 1918. godine, po nalogu Ante Pavelića je sazvan 31. januara 1942. godina. Na zasjedanje su pozvani, kako to piše u »Hrvatskom narodu«:

»1. Živučii hrvatski narodni zastupnici posljednjeg Hrvatskog sabora od godine 1918. 2. Živučii hrvatski narodni zastupnici izabrani na izborima 1938. godine i osnivači i doživotni članovi Glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke. 3. Živučii članovi Vijeća bivše Hrvatske stranke prava izabrani 1919. 4. Doglavnici, poglavni pobočnici i povjerenici u Glavnom

ustaškom stanu Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta. Dva predstavnika njemačke narodne skupine.«

Takav Sabor, imao je 204 člana; bili su, od pozvanih, probrani svi oni koji su bili »dokaz i jamstvo, da su odani sinovi ...hrvatske ustaške narodne države«. Zasjedanje je započelo 23. februara 1942. godine. Za predsjednika je izabran odavno ostarjeli Marko Došen, prvi Artukovićev punac. U istražnom postupku poslije rata Slavko Kvaternik je izjavio da je sazivanje Sabora Paveliću »savjetovao nitko drugi nego Kasche«. Za saborskom govornicom su se izredali mnogi, pa i poglavni pobočnik ustaškog oslobodilačkog pokreta, ministar unutrašnjih poslova, Andrija Artuković.

- Sjećate li se svog govora u Saboru, optuženi?

- Jasno da se sjećam - klikće stari poglavni pobočnik opet usrećen pri pomisli da bi se u tom sjećanju mogli otkriti elementi neke veličine. Kaže: To je bio moj jedini govor. Kratak govor. Uglavnom, moje mišljenje u pogledu religioznih i moralnih načela. Govor nije bio duži od tri minute.

- Govorili ste, znači, samo o moralnim načelima?

- Tada se prvi put u Saboru čula hrvatska riječ. Ja sam naglasio svoje principijelno stanovište o moralnim načelima.

- Jeste li tada govorili o židovskom pitanju ?

- Postoji takva mogućnost.

Desetak dana kasnije, kad proces već ude u maj, u dokaznom postupku, optuženom Artukoviću će biti pročitano njegov davnašnji govor u Saboru gdje se »prvi put čula hrvatska riječ«. To je vatromet riječi kojima se iskazuje mržnja prema Židovima i komunistima čiji je pokret »dijete židovstva«. Govor, kao što i Artuković pamti, zaista nije dug, ali je u njemu rečeno sve ono što neposredno ulazi u riznicu genocidnih rješenja. Gajski nije od onih sudaca kojima bi trebalo, neovisno o razlogu, da likuju pitajući optuženog: zar su to moralna načela katoličke crkve! Kad Božidar Rumenjak pročita Artukovićev govor održan u ustaškom saboru 25. februara 1942. godine, Gajski će samo upitati:

- Imate li, optuženi Artukoviću, nešto primjetiti?

- Nemam.

No, vratimo se na 16. april 1986. godine, kad je završen dijalog o saborskom govoru o »religioznim i moralnim načelima«, to jest o sistemima istrebljivanja Židova. Tada je poveden razgovor o Mili Budaku i Mirku Puku. Mile Budak je bio jedan od stupova ustaškog pokreta, baš kao i Puk, koji je - kao što to objavljuje »Hrvatski narod« 3. juna 1941. godine - svojim govorima podsticao na progone i pokolje Srba. Obojica su 1941. godine, zajedno s Artukovićem, tvrdila: »Srba i Židova niti može biti, niti će ih biti« Za njih dvojicu, s ponosom u glasu, Artuković kaže:

- Pošteni ljudi, patrioti!

- A sjećate li se Filipa Crvenkovića? Bio je to jedan od ravnatelja RAVSIGUR a, poslije Dide Kvaternika i Ljudevita Zimpermana.

- Bio je moj tajnik. Dobar čovjek. - Taj dobri čovjek je bezbroj nevinih poslao u smrt, kao što su to činili i njegovi prethodnici a i oni poslije njega, Milutin Jurčić i (posljednji) Erich Lisak.

- A jeste li znali Ericha Lisaka, Josu Rukavinu, Vjekoslava Luburića, Ljubu Miloša, Viktora Tomića... - nabrajajući imena, Gajski svaki put dade optuženom priliku da se potsjeti, da razmisli. Ovoga puta se ni jednom nije čulo Artukovićevo muklo »no«. Znao je spomenute, i znao je, kaže, da su se držali njegovih moralnih načela.

Druga pauza, od 10.30 do 11 sati.

U 11 sati 16. aprila optuženog je počela ispitivati Ivanka Pintar Gajer, okružni javni tužilac. Njena su pitanja prethodno napisana, složena su, s više potpitanja i teško ih je pratiti. Pa kad Artuković odgovori, povremeno otvarajući mogućnosti za dijalog, Ivanka Pintar Gajer ne nalazi uvijek načina da upita ono što bi potaklo optuženog da nastavi iskaz, da se što više otkriva, da se barem unekoliko približi istini o sebi. Javni tužilac je počela ispitivanje podsjećanjem na član 11. »ustaških načela«. To je - ona to čita - onaj čuveni propis po kojemu nitko ne može odlučivati o sudbini hrvatskog naroda tko »po korijenima u krvi nije član hrvatskog naroda«.

Artuković se ne sjeća prvog stava »ustaških načela«.

- Koje nacije i koje vjere su sačinjavale stanovništvo takozvane Nezavisne Države Hrvatske ?

- Bili su to narodi katoličke, pravoslavne, židovske i turske vjere.

- Koji su bili povodi da se zabrani ćirilica ?

- O tome je bilo razgovora među ministrima.

- Niste li vi potpisali uredbu o zabrani ćirilice ?

- Dopuštam mogućnost da sam ja potpisao provedbenu naredbu.

Uz Pavelićevu »Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice«, koja je objavljena 25. aprila 1941, objavljena je i »Provedbena naredba o zabrani ćirilice«, koju je potpisao Andrija Artuković. Prvi paragraf:

»Zabranjena je svaka upotreba ćirilice na cijelom području Nezavisne Države Hrvatske. To se naročito odnosi na cijelo poslovanje svih državnih i samoupravnih tijela, na urede javnog poretka, na trgovačke i njima slične knjige i dopisivanja i na sve javne napise. Prema tome naređujem da se na cijelom području Nezavisne Države Hrvatske odmah obustavi svaka upotreba ćirilice u javnom i privatnom životu... Svi javni napisi ćirilicom imaju se neodvlačno, a najkasnije u roku od tri dana skinuti.«

- U zapisniku o ispitivanju u prethodnom postupku rekli ste: »Na ljutu ranu ljuta trava!« Što ste time podrazumijevali?

- To su općepoznate fraze, više-manje u internacionalnom pogledu.

- Je li tu frazu upotrebljavao Pavelić?

- Da vam kažem iskreno, ja se ne sjećam. On bi danas ovako, sutra onako.

- Jeste li znali za prisilno pokrštavanje Srba ?

- **NO!**

- Jeste li čuli za pokrštavanje u glinskoj crkvi?

- Nemam pojma. Ne sjećam se. - Trenutak misli: - U glinskoj crkvi? No, no!

- Niste čuli da je poklano 1200 ljudi?

- Ne sjećam se. Iskreno vam kažem, ja mislim da toga nije bilo.

- Što znate o prisilnom preseljavanju Srba s teritorije NDH?
- Ne sjećam se.
- U prethodnom postupku ste pričali o tome?
- Moguće. Ali sad se ne sjećam.

Milko Gajski je još jednom vratio razgovor na ćirilicu - na potpis Andrije Artukovića na odluci o zabrani toga pisma.

- Dopuštam mogućnost da sam to potpisao. Ali primjenu te odredbe, što se mene tiče, nisam dozvoljavao.

Opet ispituje Ivanka Pinter Gajer, ovoga puta o odnosima sa Stepincem, o njihovim razgovorima o pokrštavanju. Prilično je složeno kazano, optuženi u prvi mah nije razumio o čemu je pitan. Gajski pitanje pojednostavljuje:

- Da li je odnos Stepinca i vas bio intiman, bratski?
- To je tačno. - A onda se vratio na tužiočevo pitanje, na ono što prethodno nije mogao, ili nije htio razumjeti: -

- Siguran sam da sam sa Stepincem ragovarao o pokrštavanju. U sporazumu s njim, jer on je bio specijalista za vjerska pitanja, prepustio sam mu tu funkciju. To je sve sto posto tačno, to da sam u tom pogledu razgovarao sa Stepincem. Pošto sam ga poznavao još iz vremena kad sam bio advokat, povjerio sam sve to njemu, to u vezi s pokrštavanjem, da me odtereti. Jer ja sam bio vrlo zauzet. Znalo se dogoditi da dolazim kući iza ponoći. A za Stepinca sam bio siguran da će sve to rješavati po načelima katoličke crkve.

- Zašto je uopće bilo potrebno pokrštavanje?

- Teško je vama razumjeti kako je situacija bila teška, napeta. Teško je vama razumjeti probleme u državi koja je tek osnovana. Zato jer sam vjerovao u Stepinca kao svetog čovjeka, upućivao sam ljude k njemu. On je bio sveti čovjek, jedini koji će najbolje i najsavjesnije riješiti vjerske probleme.

- Jeste li znali za logore i lidvidacije ljudi?

- Dopuštam da je bilo takvih slučajeva. Ali tko je to provodio, i koliko je to činjeno, to ne znam.

- Jesu li nevini zatvarani?

- Dopuštam mogućnost. Ja o tome nisam odlučivao.

- Sačuvan je dekret s vašim potpisom: postavljate stražare i odobravate troškove logora »Danica«.

Jedan od branitelja, Srđa Popović, protestira: smatra i obrazlaže da se ne mogu predočavati dokazi koji nisu još izvedeni. Traži se da se optuženi o tome izjasni tek poslije izvođenja dokaza. Gajski se složio s braniteljem, ali to nije spriječilo Artukovića da odgovori:

- Dopuštam tu mogućnost - mislio je, vjerovatno na svoj potpis na dokumentu u vezi sa stražarima i snabdjevanjem-logora »Danica«. - Imao sam tri ili četiri tajnika. U njih sam imao povjerenje, pošteni su ljudi, u svakom pogledu pošteni, moralni ljudi. Vjerovao sam im, kažem, i nisam mogao čitati sve što su mi donosili na potpis.

- Je li židovsko pitanje kao problem raspravljano na sjednicama vlade?

- Naravno da je raspravljano s više strana, a gdje se što potpisivalo, nemam pojma. To pitanje postojalo je za čitavo vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske, pogotovo u početku. Ne sjećam se tko je rješavao ta pitanja. Znam samo da sam imao tajnike, bili su tajnici koji su se bavili tim pitanjima - možda nije suviše pripomenuti kako su Artukovićeви »tajnici« 1937. sudjelovali u ubistvu Krste Ljubičića.

- Jeste li vi imali neku ulogu u tome?

- No! Bili su tajnici...

U 12.30 Gajski je zaključio raspravu.

Obrana ponavlja jučerašnji prigovor na zapisnik. Osnovno: Artukoviću nije dana prilika da u »nesmetanom izlaganju« iznese svoju obranu. Nije zapravo jasno zašto ta primjedba da se ponavlja, kad nije istinita. Sam Artuković je odredio način svoje obrane. Ali kad je upitan slaže li se s primjedbama advokata Željka Olujića, rekao je da se »sto posto« slaže s njim.

**ČETVRTAK,**  
17. aprila



Već gotovo napamet znamo početak: u 8 sati počinje se puniti sudnica, u 8.20 već je zauzeto svih 128 mjesta u sudnici i pedesetak mjesta na galeriji, u 8.25 ulaze branitelji, a odmah iza njih tužioci, u 8.29 stražari uvode Artukovića, trenutak kasnije svi ustajemo: ulazi Gajski s članovima krivičnog vijeća. Najavljujući nastavak glavne rasprave, Gajski odmah proziva liječnike - vještake i daje riječ dr Karli Pospišil Završki, koju redovno predstavi samo jednim od njena dva prezimena. Klupa branitelja je potpuna; danas su u sudnici i pripravnici Silvija Degana, Željka Olujića i Srđana Popovića. Artuković bi za njih rekao: koncipijenti. Docent dr Karla Pospišil Završki je hladnokrvno, rječnikom u kojem nema ni naglasaka, a kamo li riječi razlike u odnosu na prethodne dane, prenijela ocjenu liječnika vještaka, interniste i psihijataru koji su utvrdili da u Artukovićevom »tjelesnom i psihičkom stanju danas nema kvalitativnih promjena od juče«. Rasprava, se dakle, može nastaviti. Riječ ima okružni javni tužilac Ivanka PintarGajer:

- Da li je optuženom poznato kako je u nacističkoj Njemačkoj rješavano pitanje viših i nižih rasa?

- Ne mogu na to dati točan odgovor - kaže Ar.«iković, naoko voljan da odgovori ono što znade.

- A kako je to rješavano u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ?

- Na to pitanje ja ne mogu odgovoriti.

- Sjećate li se zakonske odredbe o državnoj vladi NDH od 25. 6. 1941. godine - ona mjesece gotovo redovno određuje brojevima: - Ta odredba govori o nadležnosti pojedinih resora u vladi. U njoj je izričito stavljeno u nadležnost ministarstva unutrašnjih poslova pitanje rasne politike.

Artuković se, dakako, ne sjeća. A morao bi se sjetiti, jer su ustaše među svojim prvim »zakonskim odredbama« donijeli zakone kojima dopuštaju da Židovi, Srbi i Cigani mogu biti kao zečevi u vrijeme lovne sezone ubijeni a da za to nitko ne odgovara. Među tim zakonima je bilo i takvih koji nisu samo dopuštali takva ubojstva, nego su ih i nalagali. Već 30. aprila 1941. godine na izričiti prijedlog ministra poslova Andrije Artukovića donesen je Zakon o rasnoj pripadnosti. U zakonskoj odredbi o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda zabranjen je brak arijevca sa Židovkom, a desi li se brak arijevke i Židova, bio bi to »zločin oskrvnuća rase«. Onaj koji je četiri godine nazivah ministrom u Hrvatskoj, koja je imala attribute od okupatora darovane »nezavisnosti« i »državnosti« (Čuveni dr Ivo

Politeo, najveći među zagrebačkim advokatima, na procesu Alojziju Stepincu, kojemu je bio branitelj, rekao je da »Nezavisna Država Hrvatska nije bila kojemu je bio branitelj, rekao je da »Nezavisna Država Hrvatska nije bila država... jer su to područje držali i vojnički zaposjeli Nijemci i Talijani, jer su svi okupatori za sve vrijeme rata to područje držali stvarno okupiranim i preko tek formalne ustaške vlade kao svog eksponenta vršili faktično svoju okupatorsku volju i vlast«) taj Andrija Artuković, kojemu je Ante Pavelić 13. oktobra 1941. dao najviše ustaško zvanje i čin - pukovništvo, a o trećoj godišnjici proglašenja NDH dao mu orden nekog »velereda« »u znak priznanja za savjestan i revnostan rad za učvršćenje NDH kao državni prabilježnik, ministar unutrašnjih poslova i ministar pravosuđa i bogoštovlja«, potpisao je 26. juna 1941. godine »Nalog« da se »ima kroz tri dana donošati u svim novinama na prvoj strani i objavljivati putem Radio-postaje kroz tri dana u jutro, u podne i na večer«, a također »proglasiti po duhovnim pastirima«:

»...Budući da Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otešćavaju obskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se protiv njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom. Istodobno pozivam sve osobe, koje su se do uspostave Nezavisne Države Hrvatske ogriješile o hrvatske narodne probitke bilo glasajući za nehrvatske strane, bilo svojim prisustvom u nehrvatskim ili protuhrvatskim društvima, bilo svojim sudjelovanjem u korupciji... jednom riječi sve osobe, čija je prošlost nehrvatska, protuhrvatska, ili društveno nečasna, a koje su se pokušale gurati ili su se čak ugurale u državne službe, u ustaške organizacije ili u postrojbe ustaške vojnice, ili čak u Hrvatsko domobranstvo, da se u roku od osam dana same povuku i odstrane, jer će inače nakon izminuća toga roka biti prisilno i na bolan način odstranjene te podvrgnute odgovarajućem postupku...«

Tek što je bio izišao iz specijalnog njemačkog aviona, 11. aprila 1941. godine, Artuković je njemačke novinare uvjeravao ljubeći pištolj da će »uskoro riješi židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada«. Iz Artukovićevog ministarstva je 30. jula 1941. godine odaslano upustvo »velikim župama - svima, redarstvenim ravnateljstvima: Zagreb, Banja Luka, Sarajevo«:

»U interesu javne sigurnosti imadu se svi Židovi (pokršteni ili ne) i Srbi (prešli na katolicizam ili ne) zatvoreni pod sumnjom radi komunizma, a protiv kojih inače ne predleži nikakav dokazni materijal, da bi se mogli staviti pred prijeki sud, odpremiti u sabirni logor Župskog redarstvenog ravnateljstva Gospić.«

Možda je optuženog trebalo upitati: zna li da je u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu do 1941. bilo oko 25.000 Židova, i zna li da ih je u ustaškim ili njemačkim logorima stradalo oko 20.000!

A branitelj Srđa Popović, koji je očito u podjeli »resora« među braniteljima dobio zadatak da se, kad ustreba, suprotstavlja pitanjima tužbe, prigovara citiranju zakonske odredbe od 25. juna 1941. godine. Bit će, kaže,

vremena u dokaznom postupku. Gajski ovoga puta prigovor branitelja nije prihvatio. Sam pita optuženog je li razumio pitanje javnog tužioca?

- No!

- A znate li, ta bili ste ministar unutrašnjih poslova, o progonima Židova za vrijeme rata?

- O tome je bilo govora.

- Možete li odgovoriti detaljnije?

- Ne želim. Ja ne znam.

- A o progonima Cigana što znadete?

- Ja mislim, bilo je nešto govora. Ja se detaljnije toga ne sjećam.

Na prijedlog okružnog javnog tužioca, predsjednik krivičnog vijeća je optuženom pročitao njegov iskaz u prethodnom postupku u istrazi, od 3. marta 1986: »sasvim neznatno« se, kaže u tom iskazu Artuković, raspravljalo o istrebljenju Cigana. Naime, on kaže da je bilo »neznatnog istrebljenja«.

Ostaje li optuženi kod te izjave? - pita Gajski.

- Ostajem kod ranije izjave da je bilo neznatnog istrebljivanja Cigana.

Možda je čitaoca neophodno potsjetiti na nekoliko dokuLifenata.

Najprije »nadopuna zapovijedi o postupku s Ciganima« od 20. maja 1942. godine: svim »zapovjedništvima oružničkih pukovnija«:

»Molimo naslovno zapovjedništvo narediti svima područnim oružničkim postajama, da prikupe sve Cigane na svome području, te da ih u sporazumu sa mjerodavnom kotarskom oblasti prepratite u Jasenovac.«

Drugi dokumenat je dopis kotarske oblasti Županja, 5. juna 1942:

»Sa područja ovoga kotara prikupljeni su svi cigani, te su kratkim putem prepraćeni Zapovjedniku Sabirnih logora Jasenovac. Prema dosad stiglim podacima cigani su prepraćeni u 83 vagona... Prema dosad stiglim obavijestima do danas u občini Vrbanja od 500 cigana umakao je samo jedan, a u Bošnjacima od 418 cigana, umakao je također samo jedan ciganin. U občini Drenovci za vrijeme kupljenja cigana nestala su četiri odrasla cigana, ali su isti danas uhićeni... Naknadno prikupljeni cigani bit će prepraćeni u Jasenovac.«

Treći dokumenat potiče iz Karlovca: izvještaj pozornika na željezničkoj stanici, 5. jun 1942:

»..U 16 sati proputovale je kroz Karlovac 9 vagona cigana koji su prosljeđeni put za Zagreb - Jasenovac...«

Da bi se prikriilo ono što se događa s tim »uhićenim« Ciganima, i sa svima drugima koji su bili u Jasenovcu, prilazi logoru su bili najstorže čuvani. Jasenovac je bio mračna tajna. General ustaštva Vladimir Kren, zapovjednik zračnih snaga, 6. juna je naredio:

»Letenje iznad Jasenovca zabranjuje se. U buduće, svaki zrakoplov, čiji bi itinerer obzirom na zadatak i cilj putovanja vodio preko ili pored Jasenovca, imade to mjesto obići na daljini od najmanje 10 kilometara.«

Budući da optuženi tvrdi kako »dopušta mogućnost« da je »bilo neznatnog istrebljivanja Cigana«, možda - i to ga pita Okružni javni tužilac - nije čuo niti za logor Jasenovac? Priznaje odmah:

- Čuo sam - stenje optuženi, kao da su za to njegovo čuvenje krivi

ovi koji ga sad ispituju. A možda mu se moglo pročitati, jer sam odavno ne može čitati, poneki ulomak iz sjećanja Mladena Ivekovića, koji je u svom ratnom dnevniku zapisao, odmah poslije puštanja iz logora (bio je u jesen 1942. zamijenjen) kako »nema pera koje bi bilo u stanju opisati strahote i užasnu atmosferu Jasenovca« ili ono o Ciganima, koji su (»Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevali u Jasenovac«) »dolazili na klanje. Ubijalo se dnevno na vagone takove cigančadi kovrčavih glava i krupnih crnih očiju«.

A za logor Stara Gradiška, da li je čuo optuženi?

- Toga se ne sjećam - i nema potrebe, prije nego progovore svjedoci, da ga itko potsjeća kako je upravo po naređenju Artukovićevog ministarstva krajem 1941. godine stara robijašnica pretvorena u koncentracioni logor. U starom dijelu robijašnice bili su s početka smješteni samo Židovi i Srbi. U podrumima su bila stravična mučilišta. Logor je imao i katoličku crkvu, gdje su vršena pokrštavanja pravoslavaca. Na drugoj strani ulaza u muški logor bila je Kula, gdje su zatvarane žene.

Zna li optuženi za Jadovno, na Velebitu, gdje su ubijani ljudi, žene i djeca iz logora Gospić, gdje je masovno prikupljanje počelo u julu 1941. godine da bi, zbog talijanske okupacije demilitarizirane zone 15. augusta 1941. godine logor bio »likvidiran« 21. augusta. Optuženi nastoji ostaviti utisak kao da razmišlja. Ali uzaludna su razmišljanja kad su uspomene opasne, pa je normalno da kaže:

- No, ne sjećam se.
- Logor Slano? Na Pagu!
- Nisam siguran, ali mislim da sam nešto čuo o Pagu.
- Tko je bio zapovjednik logora Slano na Pagu?
- Nemam pojma.

Pitan je i o tome koliko se sjeća, odnosno da li se ikako sjeća logora u Jastrebarskom, Lobor-gradu i Đakovu. Svaki put isti odgovor: »no!«

- Zašto' su osnivani svi ti logori?

- Ne znam koji je razlog. Ali nije od objesti. Vama je teško razumjeti kako su to bila teška vremena, teška ratna situacija.

- Zna li da su u logore upućivani Srbi, Židovi, Romi, Hrvati antifašisti i komunisti? Zna li da su u logore upućivani i starci i djeca?

Srđa Popović ponovo žustro intervenira:

- Druže predsjedniče, u pitanju je sadržan odgovor.

Gajski naoko prihvata primjedbu, a onda se osobno obraća optuženom: da li je razumio pitanje. »Nisam«, kaže Artuković. A zna li za slanje u logore djece i staraca?

- Ja ne znam za to. Duboko je uzdahnuo: - Nije mi to poznato.

Branitelj Popović još jednom protestira.

Tužilac postavlja pitanja unekoliko izmijenjena:

- Jeste li ikada čuli za plinske komore?

- No! Sad prvi put u životu.

- Što se radilo s imovinom onih koji su poslani u logore?

- Nemam pojma.

- Jeste li vi kao ministar unutrašnjih poslova rješavali pitanja imovine osoba koje su bile upućivane u logore?

- Dopuštam mogućnost. Ali ja se toga ne sjećam. Ja nisam u onoj situaciji, cijelog dana zaposlen, od jutra do jutra na poslu, kad su na mojim leđima bile druge dužnosti, mogao biti u toku svih događaja u ministarstvu.

Zatim je uslijedilo izravno pitanje:

- Jeste li kao ministar unutrašnjih poslova znali ili ste sudjelovali u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u likvidacijama ljudi?

Ni jedno dotadašnje pitanje nije toliko uzrujalo okrivljenog. Gestikulira rukama, okreće se lijevo i desno, dva puta jarosno viče:

- Nikad!

A onda se žali predsjedniku krivičnog vijeća što javni tužilac opetovano kaže za hrvatsku državu da je bila »takozvana« država? Maše desnom rukom ispruženog kažiprsta:

- Nezavisna Država Hrvatska je postojala juristički, stvarno i internacionalno. Nije to takozvana, nego stvarna država - a pravnik je i mogao bi znati da međunarodno pravo ne priznaje ni jednu državnu tvorevinu stvorenu u uvjetima okupacije. Državni sekretar SAD je prije nego što će SAD ući u rat izričito naglašavao da »SAD priznaju samo Jugoslaviju!«

Pušten da iskaže jarost, Artuković se brzo smirio. Ali uzбудilo ga je ponovo novo pitanje Ivanke Pintar Gajer:

- Jeste li čuli da bi netko drugi sudjelovao u likvidaciji ljudi?

Nisam čuo. Ne na takav način. To je izmišljeno. Za sve to teško se želi optužiti hrvatska država i moja malenkost.

- Jeste li čuli za strijeljanja u Zagrebu?

- Ne znam. Ne vjerujem da je bilo strijeljanja u Zagrebu.

- A kraj Zagreba, na primjer, u Maksimiru?

Srđan Popović ponovo intervenira:

- Molim da' se ovo pitanje odbaci zbog sugestibilnosti?

- A što optuženi zna o rasnom političkom povjerenstvu?

- Toga se ne sjećam.

- Zna li da su Srbi i Židovi preseljavani iz jednog u drugi dio grada, znate li da su morali nositi oznake, znate li da je njihovo kretanje po Zagrebu bilo ograničeno?

- No, i ne razumijem pitanje.

Milko Gajski, silnom strpljivošću defektologa tumači smisao pitanja, a optuženi Artuković na to gotovo bolno stenje:

- Gospodine predsjedniče, u današnje vrijeme naprosto je nemoguće razumjeti situaciju 1941. godine. S protivne strane bilo je poduzeto sve moguće i nemoguće da se minira hrvatska država. Pa smo i mi morali učiniti sve moguće i nemoguće da se hrvatska država sačuva. Vlada, a posebno moja malenkost, poduzela je sve da se spriječe napadi. Ponavljam: jaka su bila nastojanja da se uništi hrvatska država.

Ivanka Pintar Gajer ispituje o prijekim sudovima: što o tome znade optuženi Artuković?

- Znam da su postojali. Ali da me shvatite, moram vam objasniti:

ako su ikad morali postojati, to je bilo to vrijeme. To je trebalo hrvatskoj državi da se spriječi njezino rušenje.

Poslije kratkog razmišljanja, uz silne gestikulacije, naglašava: - Morali su postojati da se ne istrebi hrvatska država.

- Nije sasvim jasno kome su sudili ti prijeki sudovi?

- Svima onima koji su pogriješili pred zakonom.

- Sudilo se i Hrvatima?

- Sigurno. I oni su bili optuživani.

- Kao ministar unutrašnjih poslova, a kasnije kao ministar pravosuđa i bogoštovlja, posebno kao jurist, jeste li znali kakve su kazne izricane i kakva je procedura bila u njihovu izvršavanju?

- Počinio su kažnjavani prema važećim propisima.

- Znate li da je smrtna kazna bila jedina moguća kazna i da je izvršavana u pravilu tri sata nakon izricanja presude?

- Ne sjećam se.

Teška pitanja su sve zamorila. Mada se činilo da je u čitavoj dvorani najmanje kosnut težinom pitanja optuženi, ipak je dana polsatna pauza prvenstveno zbog njega, zbog njegovih godina. Točno u 10 sati ispitivanje je nastavljeno. Javni tužilac nastavlja ispitivanje: želi znati što optuženi zna o odmazdama zbog komunističkih napada?

- Sjećam se samo toga da su u tome smislu donesene neke zakonske odredbe i da su te odredbe izvršavane.

- Što je uvjetovalo učestale odmazde?

- Ne sjećam se. Svaki slučaj je morao biti specificiran.

Ne samo da je od uspostavljanja NDH bilo odmazda, nego je bilo i masovnih bezrazložnih ubojstava. U Zagrebu su za odmazdu zbog toga što je Stipe Ugaraković s grupom drugova ubio ustaškog agenta Ljudevita Tiljaka »kao idejni začetnici« ubijeni, iz kerestinečkog logora izvučeni, Božidar Adžija, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Zvonimir Rihtman, Ivo Kuhn...

- Jeste li znali tko je Himmler?

- Nemam pojma. To ime prvi put čujem!

Da je bilo mogućnosti, sudnica bi se vjerojatno grohotom nasmijala. Ali nije bilo smijeha. Nije bilo ni žamora. Svi prisutni zatomljuju svaki osjećaj. Pomno se prati svaka riječ optuženog. Nema ni najtišeg komentara.

Ivanka Pintar Gajer, zatečena poričućim odgovorom optuženog u odnosu na ikakvo znanje o Himmleru, čita prethodno pripremljeno pitanje:

- Jeste li se susretali s Himlerom?

- **No!**

- A kad je Himmler bio u Zagrebu, jeste li prisustvovali primanju kod Ante Pavelića u čast Himmlera?

- Nikada! - ljuti se optuženi, kao da mu je netko montirao ulogu Himmlera u njegovom životu. Čudno je da je poricao svaku vezu s Heinrichom Himmlerom, koji je bio u Trećem Reichu ono što je on bio u endehaziji. U Zagrebu se Himmler pojavio u vezi konačnog Hitlerovog uvjerenja da se ustaški režim potpuno kompromitirao. Nije bilo nikog

drugog koga bi Hitler doveo »na vlast« umjesto Pavelića i Artukovića, pa je Hitler u martu 1943. godine dao posebna uputstva »radi saniranja situacije u NDH« podržavajući i dalje ustaše. Išlo se na daljnja ovlaštenja Nijemaca. Vrlo značajna uloga je tada povjerena jedinicama SS, koje su bile pod neposrednom komandom Himmlera, mada operativno u sastavu Wehrmachta. Vojna vlast je već bila predana njemačkom generalu Liitersu. Hitlerov poslanik u Zagrebu, sin pomaranskog seljaka, izdanak i general hitlerovskih jurišnih odreda (Sturm-Abteilungen general) Siegfried Kasche, kojeg će Artukovicevi branioci proglasiti plemićem, »ustaša«, po uvjerenju najupućenijih, »veći i od samog Pavelića«, u takvoj je situaciji pisao ministru Ribbentropu (»prilično neugodno stanje za ustaše«) da vlada NDH »još može samo priželjkivati i tužiti se, ali više ne može odlučivati«. SS u svim domenama odlučujuću ulogu u NDH preuzima dolaskom Reichsführera SS Himmlera u Zagrebu. Najavljujući dolazak, Reichsführer SS je zatražio od Kaschea da »upita poglavnika hoće li 5. maja biti u Zagrebu i hoće li mu biti moguće da na kratak razgovor primi Reichsführera«. Prijem je utanačen za 13 sati 5. maja. Dva sata ranije Himmler je doputovao. Na prijemu kod Pavelića - podatak je iz radiograma poslanika SA generala Kaschea - bili su, uz Andriju Artukovića. Mile Budak, Mladen Lorković, Vilko Begić, Ivan Perčević Odavna... Kache: »Poglavnik je uručio Himmleru velered Zvonimirove krune kojim je već bio odlikovan prošle godine, a zatim je uslijedio razgovor u kojem se s obje strane isticala uzajamna pomoć i utvrđivala jednodušnost. Sat kasnije bio je ručak kod mene u većem krugu. Ručku su prisustvovali samo Nijemci, a kasnije, kod crne kave, pridružili su nam se Budak, Artuković, Lorković, Begić, Perčević i Čuš...«

Sve je to Andrija Artuković zaboravio.

Kad se spomene ime Reichsführera SS, on sliježe ramenima: staračko lice je u grimasi čuđenja. Nikad on nije čuo za takvo lice!

Ivanka Pintar Gajer je zamolila sud da predoči sudu dokumente iz kojih se nedvosmisleno vidi da je Himmler posjetio Zagreb 1943, godine, da je u njegovu čast poglavnik NDH organizirao prijem i da je optuženi prisustvovao tome prijemu, kao i dodjeli ustaškog odlikovanja »Orden velereda kralja Zvonimira s hrastovim grančicama«. Taj orden je šefu gestapoa uručio Pavelić. Uz dokumente sudu su predočene i tri fotografije: Atuković u društvu Himmlera i Ante Pavelića. Dok sud pregledava te dokumente, opredjelivši se da ih primi i pored protesta obrane, koja smatra da će za to biti vrijeme u dokaznom postupku, optuženi smireno sjedi sklopljenih ruku. Žmirka i rasklapa ruke tek kad mu se ponovo obrati Ivanka Pintar Gajer:

- Koliko je u takozvanoj NDH vrijedio ljudski život?

Optuženi širi ruke, nijem.

- Koliko je tada ljudski život vrijedio lično za vas?

- Ne znam. Ne mogu na to pitanje odgovoriti.

Tada je ispitivanje nastavio zamjenik okružnog javnog tužioca, mladi Ante Nobilo. Očito dobro pripremljen, znalčki, domišljato i umješno, kao da iz njega govori golemo iskustvo, ispituje optuženog o »Pavelićevom

tjelesnom sdrugu«, to jest o vojnoj formaciji PTS (Artuković će u nekoliko navrata reći: »garda šefa države«) o zadacima toga PTS i o organizaciji osobne pratnje Ante Pavelića. Čini se da optuženi ovoga puta ništa ne krije. Opširno opisuje PTS i njegove zadatke, detaljno nabraja izgled i opremu Pavelićeve pratnje prilikom različitih putovanja...

- Je li Ante Pavelić bio ikada na Kordunu i u Vrginmostu 1941. godine?

- Nemam pojma.

- Zna li gdje je Kordun?

Optuženi strahuje i od pomena imena toga područja. Razmišlja, ili želi ostaviti dojam da razmišlja, nastoji da se sjeti... Svatko zna da nije, unatoč izbjivanja četrdeset godina iz Jugoslavije, mogao zaboraviti gdje su Kordun i Karlovac, Vrginmost, Topusko i Petrova gora. Ipak, kad odgovori, odgovorit će magleno:

- Mislim da je Kordun između Dalmacije i Hrvatske, u pravcu Fiume - time je, zapravo, rekao da je zaboravio i gdje je Lika, područje njegovog odvetnikovanja i prvog ustaškog nastupanja.

- Sastav stanovništva?

- Miješano stanovništvo. Hrvati, pravoslavci, većinom Hrvati - kaže bivši ministar. Nije značajno navesti podatke o tome, i to za onaj dio Korduna o kojem je voden višestruki dijalog u glavnoj raspravi. Podaci su prema popisu stanovništva 31. marta 1931. godine, kad je kotar Vrginmost imao 37.820 stanovnika:

općina	Hrvati	Srbi	ostali	Ukupno
Bović	353	4675	-	5028
Čemrnica	69	3936	2	4007
Lasinja	3500	5331	-	8831
Topusko	3539	7464	3	11006
Vrginmost	110	8831	7	8948

- Da li je netko s Korduna u bilo kakvoj prilici kod vas intervenirao? Ako jeste, zbog čega?

- Dopuštam mogućnost. Problemi su bili vrlo veliki. Situacija je bila teška. Ljudi su intervenirali radi raznih potreština. A mora da su brinuli i zbog osobne sigurnosti, jer na tom terenu su vođene borbe.

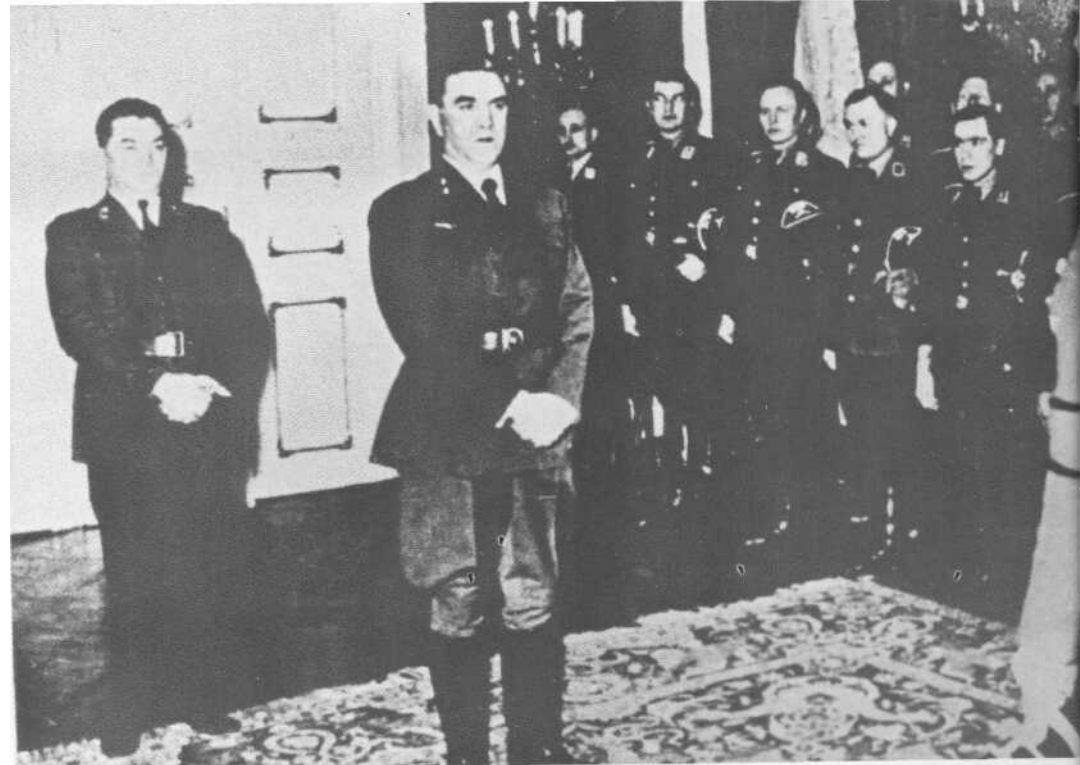
- Tko se borio?

- Ustaše su se borile.

- Protiv koga su se ustaše borile?

- Protiv naroda.

Tužilac ga pušta da razmisli. Je li svjestan istine koju je priznao? Nema sumnje, zna šta je rekao. Ali ne kaže da nije bilo tako, samo dojašnjava: - Ugrožavale su nas borbe na pojedinim mjestima, pa su ustaše morali da uspostave red.



Artuković i Pavelić pozdravljaju SS oficire

Pavelić i kler u znaku naci-fašizma





Artuković ulazi u sudnicu uoči dokaznog postupka. Na najdonjoj slici: prvi svjedok, Ruža Rubčić



Nobilo je potom optuženog ispitivao o relacijama s ustaškim bojnicima Oreškovićem i Ivanom Devčićem Pivcom. Artuković nije porekao da ih znade, ali nije se potrudio ni da ih uključi, kao što je bilo, u ljude koji su mu bili bliski. Kratko kaže da su bili u »poglavnikovo) gardi«. Kraticu UNS ne zna objasniti, ali zna da je Ustaška nadzorna služba policijska služba endehazije, i ne poriče da je bila sastavni dio njegovog ministarstva. Poriče da je UNS imala ingerencije nad logorima, jer prethodno je priznao da je UNS bila u sastavu njegovog ministarstva. Prizna li da je nadgledala logore, morat će priznati da je to i sam činio. Kad govori o njenom osnivanju, poziva se na »šefa države«.

Zatim se zamjenik javnog tužioca Ante Nobilo vratio pitanju koje smo početka očekivali: ako bi optuženi mogao objasniti što je povazan radio, budući da tvrdi da je vazdan bio zauzet. Artuković se sprve usčudio pitanju, a onda gestikulira, mršti se, pa se osmjehuje, pokušava uvjeriti kako je bio ličnost presudnog značaja, ali potpuno beznačajan u uspostavljanju zločinačkog sistema. Otud njegova srdžba: kad ne može da smogne snage da žrtvuje taštinu, niti pak nalazi hrabrosti da žrtvuje smišljenu samoobranu priznavajući da je zaista bio ključna ličnost unutrašnjeg sistema Nezavisne Države Hrvatske. Radio je, kaže, »sve od alfe do omega«, jer »sve je trebalo organizirati«, a sve je samo on »znao organizirati«, mada su i drugi, njegovi kolege i njegovi potčinjeni, »svi na istaknutoj moralnoj visini«, također sve činili da bi ono što se proglasilo državom moglo funkcionirati »po zakonima božje države«:

- Za mene je bilo kardinalno pitanje ministarstvo unutrašnjih poslova. Moja malenkost je morala riješiti i uspostaviti cjelovitu organizaciju unutrašnjih poslova. Kasnije sam organizirao i njegove pojedine urede - tu UNS posebno nije naglašena; nije bilo ni pitanja o tome. Artuković ostaje kod uopštavanja: - Brinuo sam o činovnicima i personalnim uredima. Brinuo sam i o zgradama, o prostorijama. A stalno sam primao delegacije. Davao sam upute i razne instrukcije. Netko je morao voditi brigu o ugroženom narodu.

- Tko je ugrožavao narod ?

- Partizani. To su sve organizirali komunisti. To su bili svi oni koji su nastojali uništiti državu.

- Vi ste, znači intervenirali?

Čini se kao da Artuković u prvi mah ne shvaća pitanje. A onda počinje ljuto mahati desnom rukom:

- Zvao sam vojsku da pomogne!

Tišinu je shvatio kao potrebu da objasni:

- Vojska je imala povjerenje u mene. Moje su naredbe, hvala bogu, maksimalno izvršavane. Moje je ime nešto značilo - blažen osmijeh samozadovoljstva mreška se po borama staračkog lica. Uzdiše potom, kao da samog sebe žali: - Uz to, morao sam raditi od ranog jutra do kasnog mraka.

Nema preciznih pitanja: kad je Artuković »zvao vojsku«, kakav je bio sastav te vojske, je li i on išao u pohode s tom vojskom...

Artuković je, govoreći o osobnoj intervenciji i o tome kako je »zvao

vojsku da pomogne«, po svoj prilici mislio da će mu biti predočeni dokumenti o ustaškoj delegaciji iz kordunaškog mjesta Lasinje, koja je tražila pomoć, budući da su se narodnooslobodilački odredi Korduna i Banije bili toliko razmahali da su već prelazili u Pokuplje. U ustaškim redovima je došlo do panike i uzbune poslije prodora odreda Štipan 8. decembra 1941. godine u Pisarovinu, tridesetak kilometara nadomak Zagreba. Rade Bulat je pisao kako je »i ta akcija pomogla da u, redovima hrvatskog naroda Pokuplja sve više ljudi počne spoznavati istinu o NOB, uviđajući da se zajedno s kordunaškim partizanima bore i Hrvati komunisti i drugi patrioti«. Tada je lasinjska delegacija otišla kod Pavelića i Artukovića. Osim toga, Artukovićevo ministarstvo je imalo hrpu izvješaja lasinjske oružničke stanice. Komandir te stanice, Petar Nikolić, dobro je shvatio da »oslobodilački pokret na području kotara Vrginmosta ima duboko korijenje u narodu«. Evo jednog izvješaja tog oružničkog (žandarmerijskog) komandira:

»Svi jednako misle: oni koji su kod kuće u kolijevci, na polju, kod rada i oni u šumi s puškom u ruci, svi su raspoloženi protuhrvatski...«  
Trebao je samo reći: protuustaški.

U dogovoru s Artukovicem, u Lasinje su poslani Maks Luburić, Juco Rukavina i Dido Kvaternik. Potom je odlučeno da ustaške redove svojim prisustvom ohrabre Pavelić i Artuković. U ofenzivi protiv partizana Petrove gore posljednje dekade decembra 1941. godine je učestvovalo više od 4000 ustaša, domobrana i oružnika:

Pavelićev tjelesni sdrug (PTS),  
Ustaška vojna škola iz Zagreba,  
Domobranska dočasnička škola iz Zagreba,  
Dvije satnije ustaša Juce Rukavine i Maksa Luburića,  
Oružnički odjel iz Sremske Mitrovice,  
Deseta ustaška bojna,  
Brzi sklop sa 8 tenkova,  
Topnički sklop sa 2 topa i 2 minobacača,  
Dijelovi Prvog domobranskog sbara iz Siska,  
Oružnici s područja Pokuplja, iz Lasinje i Bučice,  
Lasinjske ustaše na čelu s Jurom Topolnjakom...

Naredbu je potpisao Ante Pavelić. »Kamen na kamenu ne može ostati!« Izvršenje naređenja je kontrolirao u pratnji generala Giovannija Baliste Oxilia, šefa talijanske vojne misije u Zagrebu. Novine su - posebno pomno je akcija praćena od zagrebačkog »Katoličkog lista« - pisale je da »poglavnik na Kordunu proboravio u srijedu 31. prosinca 1941«:

»Poglavnik je pri dolasku na ovo područje dočekao bojnik Poglavnike tjelesne bojne Ante Moškov, zapovjednik odjela, kojima je povjerena dužnost da osiguraju ovo područje i da ga očiste od četničko-boljševičkih bandi...«

Na udaru ustaške vojske našao se 4. bataljon Kordunaškog odreda i goloruki narod. Jedinice 4. bataljona su pružile žestok otpor. U Zagrebu je spočetka izgledalo da sve ide po dogovoru a onda je i Pavelića i Artukovića

uzdrmala jedna vijest koju je iz Lasinje primilo Artukovićevo ministarstvo: bila je to depeša o porazu jedne satnije Poglavnike tjelesne bojne:

»...Pokusni oružnik Busina Mato, vratio se lakše povrijeđen i izjavljuje, da su bili napadnuti sa strojnom puškom od strane četnika i vidio kako su nestali oružnici pali, ali uslijed malobrojnosti, a nadmoćnosti četnika preostali zdravi članovi obhodnje, morali su se povući do naše jače postrojbe...«

Na simpoziju o Petrovoj gori 1969. godine je ustvrđeno:

»Ova, do tada neviđena pljačka, paljenje sela i ubijanje traju za čitavo vrijeme ustaške ofanzive od 21. decembra do polovice januara... Pavelić je sa svojom pratnjom došao do Bovića, odakle je promatrao pustoš: spaljena i opljačkana sela i oblake dima onih koja su još gorjela. Obilazio je »postrojbe ustaša« i podizao im moral.

Sela: Prkos, Dugo Selo, Štipan, Sjeničak, Ostrožin, Trepča, Čermušnica, Bović, Kirin, Pješčanica, Kozarac, Podgorje i druga sva su zemljom i opljačkana. Ukupno oko dvije tisuće spaljenih i opljačkanih domova. Ali to nije sve. Žrtvama, popaljenim i pljačkanim selima treba pribrojati i one ogromne patnje i natčovječanska stradanja 15.000 stanovnika koji su ostali bez krova nad glavom...«

Smrt je počela harati u selu Prkos. Tu je uhvaćeno 478 stanovnika. U prodoru dalje od Prkosa prema Boviću ustaše su uhvatile još gotovo hiljadu starijih ljudi, žena i djece. Na području općine Lasinja uhvatili su nekoliko stotina Roma. Narod iz Prkosa je odveden u Lasinje i zatvoren u stari krajiški magazin, a zatim pobijen u šumi Brezje. Uhvaćeni u Banskom Kovačevcu ubijeni su u šumi Bukova gora. Veći broj ljudi i žena s djecom spaljen je u drvenoj kući Dure Kljajića u Dugom Selu, i to 31. decembra, kad tuda prolazi Pavelić s pratnjom. Istog dana su nevini ubijani u Rakovom Potoku i Hasan Brijegu. - Oko 100 žena s djecom iz Kozarca, Trstenice i Bukovice ubijeno je u šumi Kozarac; 26 žena i djece iz tih sela ubijeno je u Ratkovića strani kod Čemernice.

- Tvrdite da je NDH bila izraz volje hrvatskog naroda. Kako onda objašnjavate činjenicu da je Dalmacija ustupljena Talijanima?

- Bili smo dovedeni »fait accompli«.

- Molim?

- To je bila stvar šefa države i on nas je doveo pred svršenu činjenicu. Šef je organizirao ustaški pokret. Mora da je još u to vrijeme tako dogovorio s Talijanima.

- I vama je bilo sve to sasvim svejedno?

- Nije mi bilo svejedno. Mi smo bili stavljeni pred gotov čin. Ništa se nije dalo promjeniti. Nismo se mogli boriti protiv Talijana jer nismo imali ni revolvera, ni topova; ni municije nismo imali. Talijani su pak htjeli utvrditi svoj položaj.

Nodilo i dalje inzistira da optuženi objasni kakva je to država koja ustupa drugoj državi svoj organski dio. Artuković se vrpolti, kao da ga pitanje iznenađuje. Ponovo gestikulira, kao da bi se za nešto čvrsto htio rrvatiti, nalik ljudima koji su ostali bez daha. Onda objašnjava:

- Rekao sam vam kakve su bile činjenice. *Fait accompli!* To je bila okupacija, oni su imali svoju vojsku, htjeli su veliku Italiju duž obje obale Jadrana.

- Jesu li Talijani bili vaši saveznici?
- Bili su nam saveznici.
- Kako to onda da su vam oteli dio Hrvatske?
- Uzeli su što su htjeli.
- Jeste li za svoj predani rad u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj primili kakvo odlikovanje od Ante Pavelića?
- Nisam. Nikad!

Tada je riječ dobila Tanja Petovar, koja zajedno sa Slobodanom Perovićem zastupa porodicu od ustaša ubijenog dr Jevrema Vidića Ješe. Vraćala se na mladost optuženog: vrijeme studija, advokatskog pripravnništva, advokature...

- A bilježnik, notar jeste li to bili?
- Nikad!
- Politički, kojoj organizaciji ste pripadali?
- Bio sam najprije u Hrvatskoj pučkoj stranci, a potom u Stranci prava.

Sve su te izjave sažete, jedva na rubu osnovne informacije. Ali nitko ne traži pojašnjenja, pa ni Tanja Petovar. Žao nam je što tada u sudnici nije bilo Slobodana Perovića, koji je pokazao izuzetnu visprenost, umješnost i prodornost, koja je graničila sa istražiteljskom znatiželjom.

Konačno, Andrija Artuković je počeo da se sjeća. Barem je takav dojam ostavio do prve pauze. O svakom pitanju je imao mišljenje, na svako pitanje je mogao sa zavidnim mnoštvom detalja odgovarati. Ušao je, praćen stražarima i medicinskom sestrom, u sudnicu u novom sivom odijelu. Bijela košulja, bez kravate. Crne mokasine, sive čarape. Življe hoda nego prvih dana suđenja. Svakome je uvjerljivo znalačko tvrđenje doc. dr Karle Pospišil Završki da u optuženikovom tjelesnom i psihičkom zdravlju nije ustanovljeno takvih promjena koje bi ga onemogućile da sudjeluje u raspravi.

Riječ ima obrana.

Prvi optuženog ispituje advokat Željko Olujić. Deset godina je mlađi od Srde Popovića, a pet od Silvija Degena, rođen 1949. godine; vitak je i elegantno odjeven, smiren, malo umorna izgleda. Kažu da je sposoban odvjetnik. Čini se da će to u ovom procesu teško dokazati. No, pustimo ga da pita:

- Recite mi, doktore Artukoviću, kakva je politička situacija bila u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i kasnije u Kraljevini Jugoslaviji? Molio bih vas da se vratimo u vrijeme kad ste se vi počeli baviti politikom.

- Bila je srednja situacija. Stanje je bilo osrednje. Negdje mirno, u nekim krajevima napeto. Sve je ovisilo o tome kako se u kojem kraju režim postavljao prema narodu.

- Što je vas motiviralo da se politički angažirate?

- Dobro sam znao povijest. Povijest je odredila moje političko angažiranje.

- Je li u Kraljevini bilo riješeno nacionalno pitanje?

- Postojalo je nacionalno pitanje. Bilo je mnogo problema u vezi s nacionalnim pitanjem. Tu morate uzeti u obzir i Austro-Ugarsku. Poslije propasti Austro-Ugarske situacija nije bila potpuno jasna. Situacija je bila maglovita. A kasnije su ti problemi sve više dolazili do izražaja.

- Kako je bilo riješeno nacionalno pitanje?

- Dosta nepromišljeno.

- Kako nepromišljeno?

- Pobjednici su izgubili *raison d'être*. Pobjednici su izgubili razum i smisao za realnost.

- Kako ste se po svojim političkim stavovima odnosili prema Kraljevini?

- Onda sam bio mlad. Ali za kratko vrijeme sam postao vrlo zreo, vrlo svjestan. Otvorio sam oči i uši. Brzo sam ustanovio svu tragediju nove države.



- Tragediju čega? - uključio se u razgovor Milko Gajski.
- Tragediju nove države kao takve.
- Od čega je nastala riječ ustaša - opet ispituje Olujić.
- Termin ustaša je još iz srednjeg vijeka. Kad osoba, pojedinac, kad jedna provincija ili jedan narod ustaju protiv nepravde. To je ustaša, to su ustaše. Onaj koji ustaje u obranu svojih osobnih ili nacionalnih interesa, to je ustaša.

Možda se pri tome sjetio Pavelićevog teksta:

»Hrvatski ustaša nije i ne može biti blagi i mirni posmatrač... On mora biti krut i nemilosrdan, bez milosti i pardona, jer je njegova dužnost, da gvoždem, vatrom i krvlju skрати muke hrvatskoga naroda... Ustaška je dužnost vraćati milo za drago. Nu ne jednakom mjerom. Ustaše, zapamtite, ustaški se plaća: za zub - glavu, za glavu - deset glava! Tako veli ustaško evanđelje!«

Ustaški principi su, kaže i ponavlja Artuković, istovjetni s principima Katoličke Crkve.

Milku Gajskom sav taj razgovor Olujić - Artuković nalikuje na suviše razvlačenje. Ali neće, iskazujući time i umijeće da vodi raspravu, i sposobnost da se suspregne, presjeći ispitivanje. Gotovo očinski blag širi ruke:

- Ne bi li bilo bolje da se držimo inkriminacija iz optužnice?

Jedva dopuštajući da pokaže uvrijeđenost, Željko Olujić, tridesetdevetogodišnjak, rođen godinu dana prije nego što je njegov klijent uselio u SAD, sve vrijeme uočljivo nervozan, valjda zbog saznanja da je ovo proces u kojem se polažu najrazličitiji ispiti, objasnio je »drugom predsjedniku« da su sva ta pitanja potrebna jer »želimo osvijetliti ličnost optuženog, njegove političke interese i angažiranja«. Konačno, kaže, sve je to neophodno jer se »ipak radi o teškom krivičnom djelu za koje je Artuković optužen«. I prije nego što je Gajski odobrio nastavak dijaloga (a čulo se kako gotovo kao za sebe kaže: »Pa rasvjetljavajte!«) Olujić pita:

- Koji je bio glavni cilj, ustaškog pokreta?

Artuković oprezno smišlja što će kazati. I ne bez elemenata zanimljivosti, ali i ne bez elementa nepreciznosti, iznosi povijesne činjenice o posvjedočenoj hrabrosti hrvatskog naroda, o hrvatskom narodu kao »predziđu kršćanstva«. Možda ga je trebalo upitati koliko je znao djelo Vladimira Nazora, odnosno je li znao da je Vladimir Nazor, najuglednije pjesničko ime hrvatskog naroda, bježeći iz »nezavisne« Hrvatske, koja se prostirala »od mitnice do mitnice«, a i tu čuvana od njemačkih vojnika i gestapovaca, na slobodnom teritoriju Hrvatske, u prvom susretu s partizanskom omladinom u Slunju izjavio: »Narodnooslobodilački rat je prvi rat u našoj bogatoj povijesti u kojem se hrvatski narod bori za sebe, za svoje interese, u bratstvu, i jedinstvu udružen s ostalim bratskim narodima...«

Nije pitan o tome, nego:

- Kojim sredstvima se služio ustaški pokret?
- Za opstanak hrvatske države ustaša je mogao upotrebiti sva

dozvoljena i nedozvoljena sredstva. Za obranu hrvatskog naroda ustaša je mogao uraditi sve dozvoljeno i nedozvoljeno.

- Šta podrazumijevate pod dozvoljenim i nedozvoljenim sredstvima?
- opet se javio sudac Gajski: - Možda biste htjeli precizirati?

- Dozvoljenim sredstvima znači voditi borbu kulturnim načinom. A nedozvoljena sredstva, to je po starom pravu: Vim enim vi defendere omnes leges omniaque iura permittunt - citirao j rimskog pravnika Paulusa. - Zatim prevodi: - Silu silom izbiti svi zakoni dozvoljavaju!

Milko Gajski nije latinštinu pobijao latinštinom; a imao je protiv Paulusove sentence jednu stariju normu rimskog prava: Vim facere insonti lex pudorque vetant; nanositi silu nedužnome zabranjuju i zakon i poštenje!

Drugo kaže Gajski:

- Po tom vašem sistemu: da li pod tim sredstvima »dozvoljenim i nedozvoljenim« podrazumijevate logore, likvidacije ljudi, hapšenja, rasno pitanje, ubijanje Židova, Cigana, Srba, Hrvata antifašista i svih koji su se protivili ustašama?

Baš kad je Artuković počeo odgovarati, sudnica se uzbuđeno trgnula: prasnula je i između redova pala jedna od pedesetak žarulja. Predsjednik vijeća na to nije ni trepnuo, čak ni glavu ne okreće prema prasku, kao da je odmah shavatio o čemu se radi. Nitko prasak ne komentira. Artuković je jedva vidljivo okrenuo glavu u smjeru praska, ali to ga nije omelo u izlaganju:

- Teško je to reći - kaže, a nije jasno je li teško reći istinu o kojoj pita predsjednik krivičnog vijeća, ili je teško dati cjelovit odgovor. Na licu optuženog silne bore se organiziraju u osmijeh kojemu je naprosto nemoguće odrediti značenje. Govori o vlasti: - Mora se voditi računa da se na akciju odgovori reakcijom. Silom silu izbijati svi zakoni dozvoljavaju! Ponavljam da sam se striktno držao te odredbe iz rimskog prava...

Artuković voli da naglašava principe ustaškog pokreta i slavu nesalomljivog hrvatstva. On je u nekoliko navrata gotovo doslovno ponovio Pavelićeve tekstove stare gotovo šest decenija, a da pri tome nije uopće bio svjestan da citira. Ono što Artuković sad tvrdi, Pavelić je pisao 1929:

- »Premda Hrvati po svojoj stoljetnoj tradiciji poznaju samo borbu sa zakonitim sredstvima, ipak neće oni u času, kad im se ta sredstva oduzmu, uzmaknuti pred drugim sredstvima, jer se sada radi o njihovom narodnom opstanku i slobodi.«

Drugi Pavelićev tekst, 1932. godina:

- »Nož, revolver, bomba i pakeleni stroj... to su argumenti, koji su jedini kadri osvjedočiti Evropu, da i Hrvati imaju pravo na slobodu, na život... Nož, revolver, strojna puška i pakleni stroj, to su zvona, koja će navijestiti osvit zore i uskrsnuće nezavisne hrvatske države.«

Olujić ispituje: tema je vanjske politike. Artukovićeve ingerencije. Optuženi tvrdi da do 1941. nije imao udjela u vanjskoj politici.

- Tko je vanjsku politiku vodio do 1941. godine? - nije precizno pitano, ali je očito da advokat misli na »vanjsku politiku« ustaškog pokreta.

- Bilo je više ljudi.

- Tko je bio posebno aktivan - ponovo se javio Gajski.

- Bili su oni od Stranke prava. Starčevićanci.  
- S kim je Stranka bila povezana u pogledu vanjske politike? - i to pita Gajski.

- Stranka prava je djelovala još za vrijeme Austro-Ugarske monarhije, a kasnije se naglo razvijala.

- Kako je ustaški pokret vodio vanjsku politiku?

- Ustaški pokret nije postojao dok nije stvorena nova država.

- A od 1941. godine tko je vodio vanjsku politiku?

Artuković ponovo govori o genezi ustaškog pokreta, ali dosta smušeno, bez jasnih odrednica. Uglavnom, jasno kaže da je vanjsku politiku vodio i određivao »šef države« Ante Pavelić:

- On je sebe smatrao diktatorom. Kao što je Louis Quatorze za sebe govorio: L'eta c'est mois! Tako je i Ante Pavelić govorio: ja sam Hrvatska. On je sve odlučivao o vanjskoj politici. Ja u tome nisam sudjelovao.

Mada poriče učešće u vođenju inozemnih poslova endehazije, Artuković je i na tim poslovima radio. Čak je ponekad zamjenjivao prvog Pavelićevog ministra vanjskih poslova Mladena Lorkovića, a 26. augusta 1941. godine je u Zagrebu vodio delegaciju NDH u pregovorima s talijanskim predstavnicima (general Vittorio Ambrosio, markiz Giustianini, general Oxilia i general Ettore Blasio) o tome kako i kad da talijanska vojska ponovo okupira tzv. demilitariziranu zonu. Upravo Artuković je dva dana kasnije s »vojskovođom i doglavnikom« Slavkom Kvaternikom i »glavarom Glavnog Stožera« general-poručnikom Augustom Marićem potpisao tekst u kojem se kaže:

»Prema ugovoru sa saveznicom Italijom o pojačanju operativne sigurnosti u graničnom pojasu u Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i Hercegovini sve čete Hrvatskog Domobranstva podređene su u operativnom pogledu od 1. rujna 1941. godine zapovjedniku II. talijanske armate u Karlovcu...«

Tako: Pavelić Italiji daje Dalmaciju, a Artuković talijansku vojsku uvodi i u one dijelove Hrvatske, koji su bili dio »Nezavisne«.

O Artukovićevom sudioništvu u pregovorima oko reokupacije velikog dijela hrvatskog teritorija na procesu se nije govorilo. Olujčić je pokušao da nizom pitanja »osvijetli cjelovitost ličnosti optuženog«:

- Tko je bio glavni ideolog ustaškog pokreta?

Artuković je izvalio jednu od mnogobrojnih ustaških laži:

- Ante Starčević! - Tišina u dvorani je, čini se, optuženog zasmetala, pa objašnjava: - Tako ja mislim.

- Kakva su sredstva borbe bila predviđena u ustaškom programu?

- Upotrijebiti svu silu, i dozvoljenu i nedozvoljenu, da se sačuva hrvatska država. Nije bilo sredstava koja su se isključivala.

r Jeste li pristupili ustaškom pokretu iz principa ili po nuždi?

- Iz principa, jer je bila takva nužda. Nije me nitko prisilio da pristupim ustaškom pokretu.

- Jeste li imali učešća u ustupanju Dalmacije Italiji?

- Gospodine predsjedniče, nisam.

Trenutak kasnije objašnjava da su to bili poslovi »šefa države«, i ponavlja da je »šef države« smatrao da je on poistovjećen s Hrvatskom. Olujčić je želio znati koliko se Pavelić konzultirao s optuženim odlučujući da dijelove Dalmacije preda Italijanima?

Muklo se smije:

- Ma nije on nikoga pitao za savjet! Kao suveren, on je sebe smatrao diktatorom. Kao Louis Quatorze!

Zatim je poveden dijalog o Ustaškoj nadzornoj službi. Čim se povede takav razgovor, optuženi načuli uši, sav ustrepće od pažnje, a pri tome *zažmiri*. On i inače jedva da vidi, pa kad *zažmiri*, to ne čini kao što bi činio čovjek koji može da osmatra ljude oko sebe. Što je pitanje zanimljivije, to se optuženi više smiri. Žmiri u takvim prilikama, i zine. To je ružna slika. Slika čovjeka na odru, ali optuženi nije ni na odru, ni u snu, što pokazuje jedva zamjetnim kretanjem ruku i nogu. Govoreći o UNS, rekao je nešto što mora da je teško ranilo njegovu bolesnu sujetu: »Ja sam bio samo činovnik. Ja sam bio običan činovnik!« Ali trenutak kasnije je pokušao da spasi davno poništeni značaj:

- U onom dijelu gdje je odlučivalo ministarstvo unutrašnjih poslova ja sam bio samostalan. Ali UNS nije bio u mojoj ingerenciji. Šef UNS-e je referirao direktno poglavniku.

- Tko je bio šef UNS-e?

- Eugen Kvaternik Dido. On je, koliko znam, podnosio šefu države dnevne ili nedjeljne izvještaje. Ne znam kad. Nikad meni nije rekao što referira. I nikad nisam bio kod Ante Pavelića zajedno s Didom Kvaternikom.

- Poslije malog razmišljanja: - Nikad me Dido nije pitao za savjet.

- Vi ste mu bili pretpostavljeni, jeste li mu naređivali?

- Mogao sam mu narediti, ali nisam.

- Je li postojalo i ravnateljstvo za javni red i sigurnost?

- Postojalo je. S tim je Dido rukovodio. Samo jedan dio redarstva, koji se odnosio na čisto policijske odnose, bio je u mojim kompetencijama. Uglavnom upravne stvari.

- A što je spadalo pod Didu Kvaternika? - pitao je Gajski.

- Ono što su oni mislili.

- Tko je bio na čelu RAVSIGURA?

- Bio je dr Crvenković. Bio je pod mojim nadzorom. I to je ono što se tiče upravnih pitanja. Ostalo je bilo pod nadzorom UNS-e.

- Da razjasnimo - inzistira Gajski: - Je li to bilo neko političko odjelenje?

- Ukoliko su Dido Kvaternik i Ante Pavelić imali neki specijalni dogovor, to je vrlo elastično pitanje. Oni su mogli zahvatiti i ono što je spadalo pod ustaško redarstvo.

- Znači li to - nastavlja Gajski da se igra taštinom optuženog - da su oni, Pavelić i Kvaternik, razgovarali bez vas?

- Ja sam za vrijeme čitavog trajanja NDH samo jednom, samo jedan jedini put bio na večeri kod »šefa države«.

- Zašto vas je onda držao ?  
- Moje ime je nešto značilo i nije bilo lako preći preko toga.  
- Da li su bile ograničene kompetencije ministra unutrašnjih poslova?

- Dakako da nisu bile ograničene. Ali Ante Pavelić je kao i Luj XIV smatrao da je on država.

- Da li ste i vi mogli biti država ?  
- Ja sam bio činovnik, samo činovnik.  
- Jesu li vaše kompetencije u odnosu na UNS-u bile ograničene ? - nastavio je ispitivati Željko Olujić.

- Mene Dido Kvaternik nije ometao u radu, a ja nisam ometao njega.  
- Da li ste ga mogli ometati u radu ?

- **Ne!**  
- Da li ste mu mogli izdati naredbu? - opet pita Gajski.  
- Mogao sam mu izdati naredbu. To se zna da sam mogao.

Gajski i dalje ispituje:  
- Jeste li se bojali Dide Kvaternika?

- Ne, kaže srdito. A onda ponovi: - Nijesam! - Ima u tome »nijesam« i čuđenja: - Ali, gospodine predsjedniče, ne znam da li ste upućeni: šef vojske bio je otac Dide Kvaternika.

- Da li ste se bojali Slavka Kvaternika, vašeg vojskovođe ?  
- No, no. Nikada! To je bio jedan kulturni čovjek...

Taj »jedan kulturni čovjek«, Slavko Kvaternik, osuđen poslije rata zbog sudionništva u ratnim zločinima, šireći principe svoje kulture, nije jednom potpisao naredbe za zločine. Tako Slavko Kvaternik 22. augusta 1941. zapovjedniku Ličkog zdruga generalu Lukiću »zapovijeda« »postupak sa pučanstvom«:

»Tko je u borbi bio, muško ili žensko, sa puškom u ruci, ima se smaknuti.

Jataci imaju se predati priekom sudu na istragu...

U svakom selu ima se stvoriti jedan odgovoran odbor seljana za red i mir, te za pronalazak odmetnika 'crvene vojske'...

Ono selo koje bi se ponovo diglo ili ponovo dozvolilo svojim ljudima četnikovanje, a ne budu javili da su otišli, imade se od vlasti propisno sa zemljom sravniti...

Svaki saobraćaj između sela je zabranjen i tko nema dozvolu vojnih i ustaških vlasti, a bude izvan sela pronađen sa namjerom da ide u drugo selo, imade se također staviti pred prijeki sud ...Svako davanje oružja pučanstvu zabranjujem...«

Nema razloga da itko kaže optuženom Artukoviću kakav je uistinu bio čovjek, koliko je bio čovjek, taj »jedan kulturni čovjek« Slavko Kvaternik.

U ranojutarnjem dijelu glavne rasprave, nešto iza 9 sati, predsjednik krivičnog vijeća Milko Gajski je škrtorijeko, ali odlučno upozorio advokata Željka Olujića: optuženi Artuković je i za Olujića optuženi, i nema pravo odvjetnik da ga oslovljava pojmovima »gospodine« i »doktore Artukoviću«:

- Za vas, kao i za mene, on je optuženi Artuković, a ne nekakav gospodin!

Kad je u 10 sati uveden u sudnicu, poslije polsatne pauze, »nekakav gospodin« je zatražio dopuštenje od predsjednika krivičnog vijeća da mu se obrati pitanjem. Trenutak kasnije čitava sudnica je bila uzbuđena. Najmanje uzbuđenje je pokazivao Milko Gajski, mada je ono što je uslijedilo trebalo njega posebno iznenaditi. No, ostao je dojam da je on sve to očekivao. Dakle, u 10 sati Andriji Artukoviću je bilo dopušteno da pita predsjednika vijeća:

- Gospodine predsjedniče - ustreptao je, gotovo jecaju nalik glas Andrije Artukovića: - Čujem da je moj sin ovdje?

Gajski je odmah odgovorio da je to tačno, i ne samo da je sin optuženog u sudnici, nego da je u Zagreb stigla i njegova kćer. »Fala«, tiho kaže Artuković pokušavajući da ustane, a onda mu se otme glasan jecaj:

- Najljepša fala, gospodine predsjedniče!

Činilo se da će time nesporez u vezi Artukovićeva sina biti zaključen, pa je Željko Olujić, uočljivo nervozan, nastavio ispitivanje prekinuto u 9.30 sati: htio je čuti optuženog što misli o fašizmu (»Za mene je to bila negacija slobode«, odgovorio je Artuković) i o nacizmu (»Ista stvar!«). A kad je Olujić rekao da više nema pitanja, obratio mu se Artuković:

- Jeste li razgovarali sa mojim sinom - ovoga puta je osamdesetogodišnji optuženik ostavljao dojam jadnog, nemoćnog, izgubljenog starca, čija su pitanja nalikovala vapajima. Nema suza u očima, ali glas mu je kao jecaj. Umjesto Olujića, razgovor je s optuženim nastavio predsjednik krivičnog vijeća. Kaže da je Radoslav Artuković, tridesetogodišnji sin optuženog Artukovića, američki državljanin, pravnik po zanimanju, već dva dana ovdje:

- Ja sam odmah po njegovu dolasku odobrio da se može sastati s vama. Zašto on to nije učinio, ne znamo. Vjerovatno je imao posla, pa kad ga obavi, posjetit će vas. I vašoj kćeri ćemo odobriti da vas posjeti.

Artuković ponovo zahvaljuje, usčuđen:

- Kako to da nije došao k meni ?

- Možda vas nije htio ometati dok dajete obranu - smiruje optuženog predsjednik krivičnog vijeća. Optuženi traži da mu se javi branitelj Olujić, jer glas Srde Popovića, koji je bio ustao da nastavi ispitivanje, nije prepoznao. Kad se Olujić javio, Artuković je ponovno zajecao:

- Zašto mi niste javili za sina?

- Pa rekao sam vam prekjučer.

- Što vam je rekao ? Hoću da znam je li ovdje ?

- Tu je, rekao sam vam - opet se javlja Gajski.

- Može li se dići? - moli optuženi, kao da će moći da ga vidi ako ustane. I Olujiću je jasno da obnevidjele oči Andrije Artukovića ne mogu vidjeti Radoslava Artukovića koji sjedi 6-7 metara dalje, u šestom redu desne strane sudnice, sjedalo 81, ali Olujić ipak pita:

- Vidite li sina, ustao je?

Jasno da ga Artuković ne vidi. Moli:

- Može li mi prići ?

I to je dopušteno. Kad je Radoslav Artuković prišao nepuna dva metra do oca, optuženi ga je prepoznao. Nije im dopušteno da se dodirima pozdrave. Zbog ove »potpuno nepotrebne scene«, predsjednik krivičnog vijeća je ukorio branitelje:

- To je od vas nehuman postupak! Izričito sam vas obavezao da obavijestite optuženog o dolasku sina. Jeste li to učinili? - Degen šuti, a Olujić i Popović uglas viču:

- Privilegirano pitanje! - što znači da nisu dužni odgovori.

Trenutak kasnije ono što je predsjednik krivičnog vijeća nazvao »potpuno nepotrebnom scenom« i zbog čega je - što neće ući u zapisnik - dao advokatima rđavu ocjenu iz humanosti, svima u sudnici otkriva namjere trojice advokata i optuženikovog sina: izazvati vrhunac krize kod optuženog, poigrati se do one crte koja je iza pojma nepristojnost osjećajima optuženog, dovesti ga u ekstazu, prikazati ga dementnim, to jest bezumnim i mahnitim, barem u kategoriji dementia senilis. Da branitelji nisu od prvog očitovanja u sudnici ukazivali na staračko, senilno ludilo optuženog, možda bi u izazvanoj situaciji, kad je sinovljevo javljanje u sudnici izazvalo, ili barem moglo izazvati ekstazu i ekstatično izbezumljenje, opravdalo njihovo inzistiranje na dementitetu. A onako, ostao je dojam da je predsjednik krivičnog vijeća namjeru branitelja i optuženikovog sina, namjeru u kojoj optuženi i nije mogao biti saučesnik, otkrio, ili barem mogućnost da se »potpuno nepotrebna scena« priredi naslutio.

Imponiralo je s koliko superiornog dostojanstva i ljudskosti, u svim relacijama nadmoćan, predsjednik vijeća ostaje zbiljski gazda u sudnici, a pri tome kadar da u svakoj nijansi svog istupanja poštedi osjećaje, ako se radi o osjećajima a ne o glumištu, optuženog. Predsjednik nije ni pokušao da naprasno prekine scenu: pustio je branitelje da do mile volje dokazuju nesposobnost i senilnu neprisebnost optuženog, u čemu će im optuženi barem donekle pomagati, što se nije dogodilo ni prije, ni poslije toga dana. Dok je još optuženi, ponovno u optuženičkoj stolici, muklo jecao i pomno smotanom bijelom maramicom brisao oči vjerovatno s dojmom da naviru suze kojih nema, javio se branitelj Silvije Degan: traži da se zapisnički konstatira kako optuženi Artuković kojeg je Željko Olujić ispitivao od 8.35 do 9.30 sati, nije znao da li je takav advokat uopće u sudnici. To je prvi element u pokušaju dokazivanja staračkog ludila, odnosno u ovom slučaju u pokušaju dokazivanja optuženikovog nesnalaženja u vremenu i prostoru. Druga karika u lancu toga dokazivanja bio je zahtjev da se zapisnički ustvrdi kako je optuženi, obraćajući se predsjedniku vijeća, bio okrenut udesno, prema zvučniku, a ne prema predsjedniku - mada je upravo takvo ponašanje optuženog normalno, budući da on ne vidi dalje od dva metra, pa stoga »gleda« prema glasu - i kako nije znao ime i prezime svog trećeg branitelja, beogradskog advokata Srde Popovića. Značajan element tog spleta dokaza

trebala je biti i tvrdnja optuženog kako nije znao da mu je sin u Zagrebu, mada je Olujić - ne inzistirajući kasnije da taj podatak bude ponovljen - u jednom trenutku, kao slučajno, izjavio da je to rekao optuženom još u srijedu.

Sve je to bilo dramatično samo za naivne.

Predsjednik vijeća je morao slutiti da se takvo nešto sprema, jer je u dva navrata odobravao sinu optuženog da posjeti optuženog, a sin to ipak nije učinio, mada je upravo zbog susreta s ocem prevalio ogroman put.

Tužba je takvo nešto mogla slutiti, jer uopće nije reagirala, po svoj prilici u uvjerenju da se tako smišljena obrana sama obara.

Sin optuženog, Radoslav Artuković, mogao bi imati opravdanje, ako zaista njegov otac nije obaviješten da mu je sin u Zagrebu. Ako to ocu, optuženom Artukoviću, nije javljeno, onda je mogao računati s najkobnijom posljedicom: ne s oblikom ludila, nego s jedinim ljudskim doživljajem koje nema iskustva - s očevom smrću. Zar mu je bliskija očeva smrt nego presuda? Možda je računao na mogućnost da se kasnije kaže kako je »komunistički sud u nehumanom postupku ubio ludog starca.«

Obrana je činila ono što je bila linija njenog branjenja optuženog Artukovića od početka. Više od ocjene predsjednika sudskog vijeća ne treba reći: »Niste humano postupili!«

Sa znanjem o svoj težini takve ocjene, Srđa Popović je poslije Degenovih intervencija u odnosu na zapisnik pokušao objasniti kako su »mislili da optuženom ne treba dati da vidi sina, jer bi to moglo utjecati na njega«. Odmah zatim predlaže petnaestominutnu pauzu: neka liječnici vještaci pregledaju optuženog, neka s njim razgovaraju, neka ustanove kako je susret sa sinom silno potresao Artukovića...

Tada se dogodilo nešto što zaista nismo očekivali: javila se docent dr Karla Pospišil Završki. Ostao je dojam da je i ona očekivala braniteljski izazov dramatičnog susreta oca i sina i da je, vjerovatno u konzultiranju s ostalim liječnicima vještacima, ocijenila da se ništa izuzetno ne može dogoditi. No, to je samo naš dojam. A dr Karla Završki Pospišil je ustvrdila:

- Trebalo bi pokušati s nastavkom postupka, te ako dođe do emocionalnih momenata koji bi to onemogućili, tek tada treba učiniti ovo što predlažu branitelji, to jest prihvatiti prekid rasprave, razgovarati s optuženim i potom referirati.

Predsjednik krivičnog vijeća je prihvatio prijedlog obrane s jednom izmjenom: dao je pauzu od pola sata.

Tako je »potpuno nepotrebna scena« trajala 27 minuta.

U li sati ponovo su svi na svojim mjestima. Milko Gajski odmah daje riječ liječnicima vještacima. Njihov stav i ovoga puta prenosi docent dr Karla Završki Pospišil:

- Liječnici vještaci psihijatri motrili su reakcije optuženog za vrijeme susreta sa sinom u dvorani, a potom za vrijeme prekida rasprave su promatrali psihičko stanje optuženog. Liječnik vještak internista je za vrijeme prekida kontrolirao fizičke reakcije optuženog, odnosno aktualno

tjelesno stanje zdravlja. U tjelesnom i psihičkom statusu optuženog susret sa sinom, prema sudu liječnika vještaka interniste i psihijataru nije doveo do promjene u njegovu cjelokupnom stanju koje bi omelo njegovo sudjelovanje u nastavku rasprave... - Još kaže kako emocionalna reakcija optuženog, što su zamijetili svi u dvorani, nema patognomično značenje: naprosto normalna reakcija oca zatečenog u specifičnim uvjetima.

Budući da manevar obrane nije uspio, valjalo je nastaviti s ispitivanjem. Prethodno je kao ispitivač prijavljen Popović, ali sad on odustaje i, ostavljajući dojam da nešto smjera, prepušta svoju ulogu Silviju Degenu. Narednih pola sata ispitivanja će u čitavom procesu biti iznimka: jedino razdoblje u kojem će optuženi trenutak biti lucidno priseban, a trenutak sulud, izgubljen i u vremenu i prostoru. Liječnici vještaci tome njegovom gubljenju i vraćanju u izgubljeno vrijeme nisu pridavali posebno značenje. Vjerojatno s pravom. Obrana je pak sve na tome gradila.

Silvije Degen je htio znati gdje je sve optuženi bio poslije bijega iz Zagreba, gdje je sve bio zatvaran (optuženi je, naime, rekao da je »išao iz zatvora u zatvor«). Neka od tih pitanja nisu ušla u zapisnik: nije dopustio predsjednik vijeća.

- Jeste li u SAD živjeli s djecom ?  
- Živio sam sve dok nisam na ulici ugrabljen i strpan u avion, pa zatvoren. Bio sam hermetički zatvoren. Bio sam mučen.

- Tko vas je mučio ?
- Oni koji su me zatvorili.
- Kad ste ugrabljeni na ulici u Americi?
- Ne znam točno.
- Zna li gdje ste sada ?
- Kraj Zagreba.
- U kojoj zemlji?
- U Americi!
- Koja je godina ?
- 1983. ili možda 1984.
- Koliko imate godina ?
- Imam 87 godina.

Predsjednik vijeća je htio biti siguran u očitovano nesnalaženje optuženog u vremenu i prostoru. Ponovio je pitanje o Zagrebu: gdje je Zagreb ?

- U Hrvatskoj... Tu sam u zatvoru.
- Vi ste pred sudom. Zna li koji je to sud ?
- Pred sudom koji je nadležan za ovaj sektor.
- Koji sektor?
- Ovaj dio zemlje...
- Koji je to dio zemlje ?
- U Americi.
- Najprije ste jasno rekli da znadete da ste u zatvoru kraj Zagreba, da znadete da je Zagreb u Hrvatskoj. A šta je sada s Amerikom? - opet je intervenirao predsjednik krivičnog vijeća.

- Radije ne bih odgovorio.

Degen se u nekoliko navrata optuženom obraćao kao »gospodinu Artukoviću« i »doktoru Artukoviću«. Gajski je takav način prethodno odbio Željku Olujiću; Degen ne prigovara.

- Da li, doktore Artukoviću, znadete da vam sudi jugoslavenski sud ?
- Dopuštam mogućnost.
- Možete li čitati?
- Ne mogu čitati ni pisati,
- Zašto?
- Jer sam mučen.
- Tko vas je mučio ? Od koga ste mučeni ?
- U engleskom zatvoru. Mučile su me osobe namještene u engleskom zatvoru.

- Zna li njihova imena ?  
- U početku nisam znao. Kasnije sam saznao. Ta osoba koja me je mučila bila je Milovan Dilas.

- Nakon sloma NDH, jeste li se sastajali s nekim iz vlade NDH ?
- **No, no!**
- A jeste li dolazili s nekim u kontakt ?
- Apsolutno nisam kroz čitavo ovo vrijeme u Engleskoj i Americi.
- A poslije ?
- Poslije nisam ni stigao u Ameriku.
- Zna li je H Pavelić živ, jeste li bili s njim u telefonskom kontaktu ?

Gajski upozorava branitelja da ne pita nesuvislo. Na unekoliko izmjenjeno pitanje optuženi je odgovorio da ne zna je li Ante Pavelić živ. Pitan, rekao je da su otprilike istih godina. Zatim je upitan o optužnici: zna li za što je optužen ?

- Optužen sam za sve što je na ovom svijetu!
- Je li vam pročitana optužnica ?
- Ne sjećam se - odgovorio je sporo, razmišljajući.
- A neke tačke optužnice, da li se sjećate?
- Znam samo da je sve to neka fantazija. Sva ta optužnica nema ničeg istinitog, osim moga imena i prezimena.
- Zna li svoje ime i prezime? - opet se javio Gajski.
- Andrija Artuković.
- Kako se zdravstveno osjećate ?
- Hvala bogu, osjećam se dosta dobro.

To je bilo posljednje pitanje u jednodnevnoj raspravi. Bilo je 11.30 sati. Branitelji se šćućurili oko Degena, šapću. Žustro govore. Trebalo je da se rasprava nastavi i da ispituje Srđa Popović. On izjavljuje da je pripremio »pitanja za oko dva sata razgovora«, pa bi volio da se taj dijalog obavi bez prekida, sutradan. Silvije Degen predlaže - pozivajući se na dob i zdravstveno stanje optuženog - da se izvrši dopunsko psihološko-psihijatrijsko vještačenje, te dopunsko diferencijalno i dijagnostičko vještačenje duševnih gerijatrijskih normalnosti i nenormalnosti »s obzirom na nesnalaženje u vremenu i prostoru«. *Zatražio* je stručan i interdisciplinarni nalaz i najkompe-

tentnije mišljenje o zdravstvenom stanju, »što je bitno za vođenje procesa«. Da ne bi bilo kazano kako obrana traži sve načine da proces razvlači, Degen je predložio da se ispitivanje optuženog obavi preko subote i nedjelje, »kako se daljnji tok glavne rasprave ne bi zaustavljao«. Tek što je predsjednik vijeća ustvrdio da se »prijedlog prima na znanje«, Srđa Popović je primijetio:

- Po mom mišljenju nije potrebno neko posebno stručno znanje da se utvrdi stanje optuženog, pa ponavljam svoj prijedlog da se postupak obustavi s obzirom na mogućnosti koje daje član 143 ZKP.

**DOKAZNI  
POSTUPAK**

## PONEDJELJAK,

### 21. aprila

Poslije snijega i kiša, konačno su zaredali lijepi dani. Ni Artuković nije mogao zatamniti proljetno nebo.

Sudnica se počela puniti u 8, kao i obično. U šestom redu zdesna jutros je dvoje Artukovića, Nada, s prezimenom američkog suca, koji je donio presudu o ekstradiciji, i dvije godine stariji joj brat, Radoslav, koji se četvrti put pojavljuje u sudnici.

U 8.30 uveden je optuženi, a odmah potom, dok svi ustaju, ulazi sud. Gajski nosi debeli žuti fascikl. Brzo lista. Najprije daje riječ doc. dr Karli Pospišil Završki, a odmah potom, kad je utvrđeno da je optuženi sposoban da bude sudionik procesa, riječ dobiva javna tužba. Novinari će pisati da će taj ponedjeljak biti zapamćen »po sjajnoj eksplikaciji zastupnika optužbe Ivanke Pintar Gajer, koja se energično usprotivila nedopustivim manevrima obrane«. Prijedlog obrane o nadvještačenju u smatra suvišnim, i dokazuje to s mnogo uvjerljivosti.

Sud je odbio sve prijedloge obrane. Superioran u načinu, ne samo stoga što sjedi na superiornom mjestu, hladno kaže: »Nema zakonske osnove za udovoljenja zahtjeva obrane.«

Silvije Degen iznosi nove prijedloge. Ima prigovora i na zapisnik od 18. aprila. Potom govori odvjetnik Olujić; pozivajući se na 250. i 251. član Zakona o kaznenom postupku, inzistira na pribavljanju mišljenja vještaka (supervještaka) iz Ljubljane. U nekoliko navrata dugo i uporno nabranje Željka Olujića Gajski sječe. Olujić se zainatio:

- Molim, zabranite mi onda da govorim!
- Dobro, kaže Gajski: ne dozvoljavam, bilo je dosta!

Javna tužba smatra, ovoga puta ne bez razloga, da »obrana ima za cilj samo da odugovlači postupak«. Dok Gajerica govori, branioci, Olujić i Degen, žustro šapću. Popović se objema rukama naslonio na klupu, odnatrag, pa se mršti, dajući različitim grimasama do znanja da je »obrana naprosto onemogućena«. Posebno se oneraspoloženo mršti, kao uvrijeđena djevojčica, kad zastupnik privatne tužbe, beogradski advokat Slobodan Perović, jednostavno ustvrdi:

- Zahtjev za supervještačenje je u ovoj fazi suđenja suvišan. Ne vidim razloga. To je u svakom slučaju sad preuranjeno tražiti.

Gajski hladno odbija prijedlog obrane.

Ivanka Pintar Gajer, izazvana inzistiranjem obrane na senilnosti optuženog, zapravo na staračkoj demenciji optuženog i na njegovom sljepilu, predlaže da se optuženog ispituje isključivo preko predsjednika krivičnog vijeća. Gajski i to odbija: finese njemu ne smetaju. Popović s mnogo suvišnih grimasa i gestikulacija svojim karakterističnim glasom s napuklim r izjavljuje:

- Nećemo dalje ispitivati optuženog, jer smatramo da ne možemo dobiti suvisle odgovore.

Tada, smo shvatili da se Popović pomalo šalio najavljujući dvosatni dijalog s optuženim Artukovićem.

Čini se da je Gajski i to očekivao. Igra se s naočalama:

- Optuženi Artukoviću, imate li još nešto reći u svoju obranu?
- Artuković premješta nogu s noge, govori sveno:
- Teško se izjasniti kad vidim kud to sve ide!
- Imate li drugih primjedbi?
- Za sada nemam.

Poslije prve pauze postaje jasno da je odustajanje obrane od ispitivanja optuženog poremetilo plan rada suda. Svjedoci, naime, nisu bili pozvani. Zbog toga se od 9.25 do 11 sati čekalo da počne dokazni postupak ispitivanjem prvog od 58 najavljenih svjedoka. Tokom procesa, kad javna tužba ocjeni da je optužba dokazana, odustat će od 32 najavljena svjedoka i od čitanja 43 iskaza svjedoka koji su u međuvremenu umrli ili teško obolili.



Ruža Rubčić

Prvi svjedok je bila prof. **Ruža Rubčić**, godište 1912, supruga poznatog revolucionera Nine Rubčića. Opširno, s mnogo dramatičnih detalja ispričala je kako je mučena u zagrebačkim ustaškim zatvorima i kako je u logoru Stara Gradiška bila svjedok najstrašnijih umiranja ljudi, žena i sitne djece. Spominjala je i kako su ustaše mučile heroine Nadu Dimić i manje čuvenu Ivku Kljaić Seku, koja je uoči streljanja nekim tajanstvenim kanalima ilegale doturila drugovima na slobodi pismo za zaručnika, budućeg partizanskog generala Srđana Brujića:

»Danas idem u smrt i pruža mi se prilika da ti se javim. Drži se dobro, budi hrabar. Na mene se nemoj ljutiti, sve mi oprost i kao i svi drugovi. Kad se sjetiš mene napiši kartu mojoj seki, to će za nju biti utjeha.

Mnogo mnogo pozdravi drugove, nek mi oprost ako sam koga uvrijedila. Mnogo te pozdravlja i čvrsto grli tvoja Seka. Pozdravi sve.«

Inače, iskaz profesorice Rubčić nije po sadržaju nepoznat. Ona je svoja sjećanja objavila. No, neposredno kazana riječ je posebne težine. Naročito kad iznosi sjećanje na kozaračke žene kojima su ustaše u Staroj Gradiški otimali djecu. »Samo Dante je mogao takav pakao opisati!« S nekim drugim logorašicama imala je zadatak da neko vrijeme dežura kod te djece mlađe od 4 godine. »Djeca leže na podu. Nabacani jedni na druge. Gomila jadne, bespomoćne, pregladnjele djece. Mili dijete po djetetu, pužu u krug živi po mrtvima. Lica u izmetu. Ponekom ispalo crijevo, visi čitav metar crijeva, a po njemu muhe...«

I poslije podnevne pauze je nastavljeno ispitivanje Ruže Rubčić. Inteligentno lice umorne starice je u bolnoj grimasi. Teška njena sjećanja su je zamorila. Ali hoće da odgovara na sva pitanja. Pri tome ni jednom nije pogledala prema optuženom, kao da se boji osobne reakcije, kad ugleda Andriju Artukovića.

U 12.45 ispitivati je počeo mladi Nobile. U čitavom procesu on će se rijetko javljati, ali svaki put s izuzetno korisnim pitanjima i intervencijama. Reklo bi se da je posve zaokupljen, gotovo danonoćno, ovim procesom. A neki koji ga dobro znadu tvrde da je zaista mnogo angažiran, da mnogo uči, ali da je istovremeno angažiran i na izdavanju svoje knjige o borilačkom sportu »tek wan do«. S mnogo uvidavnosti, da ne povrijedi stare, nikad do kraja zarasle rane, želio je čuti od profesorice Rubčić sudbinu kozaračke djece u logoru Stara Gradiška:

- Dosta te djece je u nekim logorskim sobama pobijeno cijanom. Pomrla djeca kao cjepanice bila su nabacana jedno na drugo. Vidjela sam kako jedno dijete bacaju o zid: mozak mu se rasuo uokolo... - Trenutak šuti. Potreban joj je predah: - Dvadesetak desetogodišnjaka su odvojili, sašili su im male ustaške uniforme. Luburić likuje: to su, veli, moji janjičari...

Na kraju ispitivanja, Gajski je želio čuti Artukovića: i kao poslije svakog svjedoka, pitat će ga najprije da li je razumio iskaz svjedoka, a zatim:

- Imate li kakvu primjedbu ili pitanje?
- No, poriče Artuković, i ponavlja nešto glasnije: - No!

## UTORAK, 22. aprila

Doc. dr Karla Pospišil Završki daje uobičajenu ocjenu liječnika vještaka, interniste i psihijataru. Nema promjena. Riječi kazane juče ponovljene su jutros, kao i svih narednih jutara dok suđenje traje. Predsjednik krivičnog vijeća, najavljujući nastavak dokaznog postupka, najavljuje pet svjedoka, a odmah poziva Franju Truhara. To je osamdesetpetogodišnjak, penzioner iz Sremske Mitroviče. Sam ne može hodati; u Zagreb je stigao u invalidskim kolicima, a u sudnicu, do fotelje pripremljene za svjedoke, dovode ga muškarac i žena. U prvi mah je u sudnici prostrujalo: eto kako su jadnog čovjeka iscrpili logori! Ali, zapravo, Franjo Truhar nikad nije bio u logorima, nikad logoraš. Kad je uspostavljena endehazija, najprije mu je povjerena dužnost šefa kvislinške policije u Zemunu, a potom u Sremskoj Mitrovici.

Predsjednik krivičnog vijeća je krajnje teško, često i neuspješno, uspostavljao kontakt sa svjedokom Truharom. Potpuno fizički oronuo, tako da mu je glava svakog trenutka nekontrolirano padala na grudi, nejak da uspostavi harmoniju u funkcioniranju dijelova svog staračkog tijela, oglušio i uveliko obnevidio, svjedok je ostao samo u jednom uporan:

- Ostajem kod moje ranije izjave!



Kolikogod izgledao nesposoban za svjedočenje, taj oronuli starac, po mogućnostima i izgledu mnogo, mnogo stariji od Artukovića, mada uistinu dvije godine mlađi, Franjo Truhar je imao žarku želju da se pojavi pred velikim krivičnim vijećem. Sam je inzistirao da dođe, možda u uvjerenju da će ipak moći više kazati. Kad mu je prvi put pala teška ćelava glava na grudi, kao da je vrat bez pršljenova, starac je prostenjao: on pamti istragu i traži da sud uvaži njegove iskaze i u istrazi od prije trideset i više godina. Kasnije će, svaki put kad ne bude u tom tijelu snage da se pribere i odgovori cjelovito, onako kako je svjedok, očito još neokrnjene svijesti, želio, gotovo vapajno tražiti da se uzme u obzir prethodni postupak.



Franjo Truhar

I pored upornog prizivanja na prethodni postupak i davne izjave pred istražiteljima sremskomitrovičkog Okružnog suda, Milko Gajski je pokušao da nešto sazna u dijalogu. Ali samo u dva-tri navrata svjedok je uspevao reći nekoliko povezanih rečenica. Prvi put kad je odgovarao na pitanje o odlascima u Zagreb: rekao je da je odlazio kod Andrije Artukovića, i da su razgovarali o advokatu dr Jesi Vidiću, i da ga je Vidićeva žena molila da ide kod Artukovića...

Artuković malo pognute glave pomno sluša.

Dvoje Artukovića u sudnici, kćer i sin, sve vrijeme nešto zapisuju, povremeno šapću, nerijetko se osmijehuju. Koliko je njima jasno, može li im uopće biti jasno ovo o čemu se govori? Misle li oni zaista ono što će Radoslav Artuković nekom prilikom izjaviti: kako je sve to montirano, i kako je njihov otac nevin. Ili misli, što će reći nekim novinarima za vrijeme pauze: »Nije moj otac mogao ubijati. Ja znam da on nije mogao ubijati. Ali mogle su ubijati njegove zapovijesti!«

Poslije polusatnog, ne uvijek potpuno suvislog, dijaloga sa svjedokom, Milko Gajski mu je predočio - čitanjem - njegove iskaze od 25. juna 1952. i 12. jula 1952. Prvi iskaz je dan pred sucem Okružnog suda Zagreb:

Okupacija ga je, kaže, posvjedočivši autentičnost izjave i potpisom, zatekla u Zagrebu. Kao stari Artukovićev znanac, iz Mostara, gdje je Artuković dvadesetih godina služio vojsku, a Truhar bio aktivni oficir, dobio je mjesto u Artukovićevom aparatu: postavljen je za šefa policije u Zemunu. Nijemci su tamo tražili od njega da progoni i ubija Srbe. »Ja se nisam složio s njihovim zahtjevima, pa sam smijenjen... Cijeli moj slučaj i

nesuglasice sam iznio Artukoviću. 'Trebao si klati i ubijati Srbe i bez toga da to od tebe traže Nijemci!' - predbacio mi je Artuković. Ipak, postavio me je za šefa policije u Sremskoj Mitrovici, 1. juna 1941. Kazao mi je: 'Kolji sve Srbe odreda, kao i Židove i Cigane, samo pazi, nemoj glupo raditi kao oni u Slavonskom Brodu...' Bio mi je taj slučaj poznat: tamo je baš po Artukovićevom nalogu, jedan ustaša izvršio strašan pokolj nad Srbima, sve leševe je bacio u Savu, što je čak i Nijemce razljutilo, pa su ga smijenili i zatvorili, ali ga je Artuković u Zagrebu oslobodio i poslao ga natrag da nastavi istrebljivati Srbe... Kad sam ja preuzeo u Sremskoj Mitrovici dužnost šefa policije, uništenje Srba bilo je u punom toku. Tim progonima i pokoljima je rukovodio dotadašnji šef policije Ferdo Knez, veliki ustaša... Dao mi je do znanja da i ja moram biti nemilosredan u istrebljivanju Srba, a pričao mi je i o mnogobrojnim pokoljima u kojima je osobno sudjelovao. Pri tome se pozivao na lično naređenje ministra unutrašnjih poslova... Artuković mu je naredio da ni jednom Srbinu ne smije izdati propusnicu za Srbiju, već da ga jednostavno treba ubiti. Također mi je rekao kako mu je Artuković naredio da pojedine osobe treba zatvoriti. Tako je bio zatvoren i Ješo Vidić, bivši narodni poslanik, pa je na zahtjev Artukovića otpremljen u logor 'Danica'. Meni je došla njegova žena Olga Vidić s molbom na Artukovića: nudila je 150 jutara zemlje ako dozvoli njenom mužu da iseli u Srbiju. Osobno sam ovu molbu odnio Artukoviću, a on mi je odgovorio: '...Ja ću ga ubiti i uzeti ne 150 jutara, nego svih 300!' Kasnije je sam Artuković izdao naredbu da se Ješo Vidić ubije, što je i učinjeno, a sva zemlja je oduzeta i dana ustaši Stjepanu Vineku...« Svjedok je još govorio o Artukovićevim okružnicama u vezi s progonom i istrebljenjem Srba, Židova i Cigana, o masovnim pokrštavanjima, o tome kako su ustaše ponekad pravili iznimke i spašavali one imućnije, i kako je sve to »u smrti izjednačio« Viktor Tomić 1942. godine. »Njega, toga Tomića, po tom poslu je poslao upravo Artuković. Ubio je na desetke hiljada Srba, Židova i Cigana na području Srema...«

Taj Viktor Tomić, dopukovnik ustaški 1942. godine, prije rata s Božidarom Cerovskim član ilegalne terorističke organizacije koju su 'ontrolirale ustaše, pod rukovodstvom zloznane gestapovske špijunke dr / ienke Smrekar, bio je organizator masovnog »čišćenja« Srema i od 26. augu ta do 11. septembra 1942: tada je ubijeno, odnosno uvedeno u spisak nestalih, oko 6000 lica, a u logore ih je odvedeno oko 10.000. Akcija je prekinuta na intervenciju Nijemaca. I za njihov ukus Tomićevi zločini su prevršavali mjeru. Baš Tomića, zajedno s Luburićem, Antom Moškovom i Erichom Lisakom, imao je na umu njemački opunomoćeni general u Zagrebu von Glaise-Horstenau, kad je u jednoj depeši pisao:

»Ustaški pokret je počinjenim greškama, zločinima i pojavama korupcije toliko kompromitiran da bi državna egzekutiva (domobranstvo i redarstvo) morala biti od njega odijeljena, čak uz napuštanje svake vanjske povezanosti...«

O tome, spominjući ista ona imena koja je u svojoj depeši navodio njemački general, u istrazi je 1951. govorio svjedok Truhar:

»...Poznato mi je da je Artuković odlikovao najveće ustaške zločince koji su se istakli u ubojstvima Srba, Židova i Cigana, uz ostale i Viktora Tomića, kojeg je postavio za šefa policije u župi Gora i koji je, sve u dogovoru s Artukovićem, pobio oko 25.000 nedužnih ...Također je za slična djela odlikovao i Maksa Lubrića, najvećeg ustaškog koljača..." i Cvitana Zovka, koji je bio ustaški stožernik u Mostaru, zatim poznatog zločinca iz Jasenovca Ljubu Miloša, te Josipa Majica, šefa policijskog odjela UNS...«

Kad je svjedok »dan« obrani, Srđa Popović će pokušati uspostaviti dijalog s njim, ali to uglavnom nije bilo moguće. Zatim je pokušao zbuniti, i inače zbunjenog svjedoka, navodeći još jednu njegovu izjavu, i to prvu, danu u sremskomitrovičkom sreskom sudu. Činit će se da je starac upao u zamku, a uistinu pokazalo se - poslije čitanja i te treće, to jest prve izjave - da je mreža bila od trula prediva. Nema, naime, osim u sažimanju, razlike u tri iskaza svjedoka Truhara. Upravo to je silno *izazvalo* i razbjesnilo optuženog, koji - kad ga Gajski pita da li je razumio iskaze i što ima reći - najprije srdito više kako ništa ne može reći, a onda odmahuje rukom:

- Sve same laži i izmišljotine!

- Sjećate li se Franje Truhara? Jeste li ga poznavali?

- Ja mislim da je bio kod mene. Mislim, ali nisam siguran.

Uto je dana pauza i Artuković je odveden ne odajući koliko ga je potresla istina Franje Truhara. Tek u sudskom zatvoru, tamo gdje ga drže u pauzama, pokazao je sav svoj bijes. Bio se »gospodin ministar« toliko razgoropadio da je odbio da poslije polasatnog predaha iziđe u sudsku vijećnicu. Tek poslije razgovora s liječnicima pribrao se i shvatio da o njemu ne ovisi izlazak pred sud. Tako je, zbog Artukovićeve inadžijske srdžbe, rasprava nastavljena tek poslije sat i šest minuta pauze, u 10.40 sati. Tada je svjedočila osamdesetčetvorogodišnja Jelena Rašković.



Jelena Rašković

Jelena Rašković je penzionerka iz Sremske Mitrovice, supruga advokata Laže Raškovića, kojeg su ustaše uhapsile i zatvorile u koprivnički logor »Danica« u proljeće 1941. godine. »Uhvatili su ga u berbernici i odveli«, govori starica o davnim danima:

- Kad sam mu govorila, mom Laži, da bježimo preko Save, rekao je da nama nitko ništa neće: nikome mi ništa ružno nismo učinili... A utrpali su ih u vagone kao stoku. Dušan Popović se objesio. Imao je, jadan, tri djevojčice...

Dugo, s mnogo drame u načinu iskazivanja davnašnje tragike, govori Jelena Rašković o tome kako je tražila puteve do slobode muža. Budući da je prije rata njen muž u nekoliko navrata branio u političkim procesima dr Marka Lamešića, novoimenovanog velikog župana velike župe Prigorje (Zagreb), Jelena Rašković je i od njega *zatražila* pomoć. Zahvaljujući Lamešićevoj intervenciji njen muž je kao Crnogorac pušten iz »Danice«... U Zagrebu je Jelena Rašković srela Olgu Vidić i savjetovala joj da i ona ode kod Lamešića...

- Pokojni Ješa Vidić je bio pravi Sremac, veseljak, dobar čovjek, a zaljubljen u svoju ženu preko glave. Žena mu je, znate, bila 17 godina mlađa od njega. Onda kad sam ja spasila moga Lazu, Olga je posljednji put vidila dr Jesu...



Simo Tomović

Živahno priča okretna starica. Povremeno popravlja naočale, koje joj padaju prema vrhu nosa. Češće se zagledava prema optuženom, kojeg stakleni zid njegove optuženičke kabine i jedan stražar odjeljuju od fotelje za svjedoke. O Artukoviću je ona malo, ali značajno govorila: samo to da je u Sremskoj Mitrovici održao govor u kojem je, najavljujući novi val antisrpskih progona, izjavio kako su ustaše »crne Cigane sve pobili, a sad je red da pobijemo bijele Cigane«. Nije se sjećala da bi joj Olga Vidić govorila o svojim molbama Artukoviću, niti ono kako je pola imanja nudila »gospodinu ministru«.

Od trećeg svjedoka 22. aprila, sedamdesetšestogodišnjeg nastavnika u penziji Sime Tomovića saznalo se više o poslovima i karakteru dr Ješe Vidića, nego o njegovom neposrednom saznanju kako je dr Vidića osobno - neovisno o razlozima - progonio Andrija Artuković. Istina, znao je da je supruga jednog od najbogatijih ljudi u Sremu, Olga Vidić, za svog uhapšenog muža »nudila ustašama 150 jutara zemlje, a odgovorili su joj da će i ne pitajući je uzeti svih 300 jutara«.

Svjedočio je i nećak dr Ješe Vidića, Srboljub **Mirković**. Malo je mogao reći, ali dobro je pamtio:

- Sestra moje mame, tetka Olga Vidić, pričala nam je kako je bila u Zagrebu, pamtim da je rekla kako je bila primljena ili kod Pavelića, ili "kod Artukovića, i kako im je nudila pola imanja...

- Što je onda bilo s tim imanjem?



Srboљjub Mirković

- Ustaše su sve uzele. Kao povjerenik nad tim imanjem bio je postavljen ustaša Stjepan Vinek.

Optuženi Artuković nije iskazao želju da išta razjašnjava u odnosu na svjedočanstva Jelene Rašković, Sime Tomovića ili Srboљjuba Mirkovića.

### **SREDA, 23. aprila**

Nastavljena je glavna rasprava saslušavanjem svjedoka. Prije nego što će u 8.34 ući prvi od njih, Ivo Senjanović, doc. dr Karla Pospisil Završki je u ime liječnika vještaka dala zdravstvenu ocjenu o optuženom: nije bilo promjena u njegovom tjelesnom ni psihičkom zdravlju. **Ivo Senjanović** je šezdesetdevetogodišnjak, Splitsanin, čuveni radnički borac, URS-ov sindikalac, kao sindikalni rukovodilac od vlade Cvetković - Maček, to jest po nalogu zagrebačkog bana dr Ivan Šubašića uhapšen 15. februara 1941. godine, a potom zajedno sa svim drugim političkim zatočenicima u Lepoglavi predan Nijemcima i ustašama. Čitava njihova grupa je jula 1941. prevezena u Gospić:

- Punih dvadeset dana, koliko smo zadržani u Gospiću, iz dijela zatvora gdje su bili utamničeni Srbi čuo sam strašna zapomaganja i bolne vriskove. Ustaše su na prevaru pohvatali Srbe seljake i uglavnom ih sve pobili. Sa sigurnošću mogu reći da ih je u vrijeme dok sam ja bio zatvoren u Gospiću, dnevno odvođeno na stratište na Velebitu, u Jadovno, 800 do 850... - Radi cjelovitije istine, da citiramo što su o pokoljima Srba pisali Nijemci, konkretnije: »njemačko poslanstvo, referat za narodnost«, Zagreb 21. februara 1942:



Ivo Senjanović

»...Juče sam imao priliku da o tome pitanju razgovaram s njemačkim generalom u Zagrebu (Edmund Glaise von Horstenau). On mi je dao

slijedeće obavještenje: Procjene o broju ubijenih Srba u Hrvatskoj idu od 200.000 do 700.000. On, general, želio bi, najprije, da brojku od 300.000 smatra tačnom. Članovi hrvatske vlade saopćili su generalu da je u toku ustanka i borbi i proganjanja, koja su u vezi s tim, izgubilo život 250.000 Hrvata i 200.000 Srba. General smatra da je broj Hrvata visok, a broj Srba smatra suviše malim. Stvarno tačno ustanovljenje vjerovatno se uopće nikada neće moći pogoditi.«

Pet mjeseci prije ovog izvještaja, u jednom pismu od 2. septembra 1941. godine, pisano je - što nalazimo u zborniku o dokumentima jasenovačkog logora (u knjizi pukovnika Antuna Miletića) - kako ustaše Srbe u NDH »ubijaju, kolju, muče i proganjaju načinom, koji nije poznavala do sada istorija ni našeg ni drugih naroda. Prema iskazima njemačkih upućenih krugova, kao najmjerodavnijih, ubijeno je od aprila do danas 300.000 Srba u NDH a oko 50.000 nalazi se u raznim poznatim logorima i zatvorima...«

Svjedok Ivo Senjanović nije o tome govorio. Sjećao se krvavog zatvoreničkog puta Lepoglava - Gospić - Koprivnica (»Danica«) - Zagreb - Jasenovac - Stara Gradiška. Najprije, Jasenovac:

- ...Grupa Židova, strašno! Sve sami živi kosturi, aveti. Jedva se drže na nogama... A vidio sam i ustaše kako noževima bodu Srbe. Vidio sam kako je ustaša krvavo mučio, a onda dotukao jednog jadrana, koji se vratio u baraku s grobišta...

Svjedočenje o Staroj Gradiškoj:

- Harao je pjegavi tifus i dizenterija. Mi bez ikakve liječničke pomoći... Jedna grupa zatočenika bila je danima mučena glađu, a zatim su im ustaše dale tešku hranu vjerujući da će svi navaliti na jelo i naglo pomrijeti. Međutim, zatočenici nisu bili tako ludi. Hranu su pažljivo uzimali i živjeli su još 40 dana, a onda su počeli umirati u jezivim mukama. Njihova užasna zapomaganja su me progonila duže od petnaest godina poslije rata...

Dok je Senjanović potsjećao na stravične doživljaje u logorima na Savi, Artukovićeva glava se oslonila na fotelj. Optuženi zinuo, žmiri. Gotovo svaki put kad se govorilo o ustaškim zločinima zauzimao je istu pozu: ili je zaista bio uspavan stravama iz logora, koje je osnivao i usmjeravao, ili je simulirao; a možda se tako najbolje koncentrirao. Njegov branilac Srđa Popović, dakako, inzistira na senilnosti: traži od predsjednika vijeća da se unese\* u zapisnik: »Optuženi je tri puta zaspao...« Milko Gajski, potpuno nadmoćan u sudnici, i ne samo po autoritetu stolice koja mu je dodjeljena, nego i po izuzetno bogatom pravničkom znanju, krajnje odlučan da ne poremeti pravilnost i zakonitost krivičnog postupka u kojem svatko od sudionika, s više ili manje uočljivosti i uvjerljivosti navlači vodu na svoj mlin, »Unijet ćemo«, kaže, misleći na podatak o spavanju i zapisniku, ali prije nego što će i riječ izdiktirati želi čuti onoga za kojeg je utvrđeno da spava:

- Optuženi Artukoviću, čujete li vi mene ?

On, Gajski, zaista ima stalni kontakt s optuženim. Ostat će dojam, možda sve do završne riječi branilaca, da s optuženim nitko u procesu nije imao takav kontakt. Pri tome ne računamo odnose liječnika i Artukovića, ili

stražara, medicinske sestre i Artukovica. U pauzama, oni su se i šalili. Pa i kamera fotoreportera je u nekoliko navrata uhvatila detalje Artukovićeve grohotnog smijeha. Ali vratimo se u sudnicu. Spava li Artuković, čuje li Gajskog?

- Čujem vas, gospodine predsjedniče - optuženi i dalje drži glavu naslonjenu potiljkom na rub fotelje. Ali više ne žmiri.

- A jeste li čuli svjedoka?

- Da je bio zatvoren u Gospiću, ovo o logorima...

Bilo je to dovoljno da se utvrdi kako Andrija Artuković budno prati proces. U nekoliko navrata kasnije na ponovljeni zahtjev branilaca da se unese u zapisnik podatak o optuženikovom snu, sam bi se javljao:

- Ne, ne, ne spavam ja!

Bio je Artuković potpuno svjestan vremena i prostora i onda kad je »ministravao«, smišljajući oblike i načine zločina, i onda kad je o tome načinu slušao. Poslije Senjanovića, o tome je govorio zagrebački zlatar Željko Salzberger, sin Hrvatice i Židova. Sjećao se, dakako, progona Židova, sjećao se kako su morali nositi žute trake s Davidovom zvijezdom i, kasnije, pločice s uklesanim »Ž«. Njegovo svjedočenje će biti značajno za dokazivanje onog dijela optužnice gdje javni tužilac kaže da je Artuković naredio da se u kamione utrpaju Židovi i da se njih nekoliko stotina ubije kod logora Kerestinec.



Željko Salzberger

Treći svjedok 23. aprila bio je sedamdesetpetogodišnji **Egon Berger**. Svjedočio je trideset minuta, od 10. 31 do 11 sati: najprije o obilježavanju



Egon Berger

Židova, zatim o zabrani Židovima i Srbima da uđu u sjeverne dijelove Zagreba, pa o hapšenjima, pljački i ubojstvima:

- Moja braća, Hugo i Leon, odvedeni su u Jadovno, a šogorica sa kćerkom u Jastrebarsko... Stotinjak djece je iz Jaske odvedeno u Liku i tamo bačeno u bezdanu jamu... Mene hapse 9. septembra 1941. s još nekoliko stotina Židova. Ubrzo smo odvedeni u Jasenovac. Logor je još bio u osnivanju: u dvije barake natrpani Srbi, u jednu Židovi... Tko nije mogao raditi, bio je zatučen... Malo nas je preživjelo. U decembru su dovedene velike grupe ljudi iz Okučana, Rajića, Medare, Draganića i drugih sela. Nismo vjerovali da je tamo itko živ mogao ostati... Mi koji smo mogli hodati, kopali smo u smrznutoj zemlji rake. Odvojeni za ubijanje, dovedeni su na rub tih raka i ubijani maljem u glavu. Pamtim 26. decembar 1941. Toga su dana iz Stare Gradiške dovedeni moj otac i brat Leon. Pred na smrt iscrpljenu kolonu izišli su Miloš, Luburić, fra Majstorović, Šakić; cinično pitaju ima li nekoga tko se žali na postupak? Jave se trojica, gostioničar iz Nove Gradiške i braća Šenhajt. Kažu da su isprebijani. Izveli su ih ispred kolone: fra Majstorović tu, pred svima, zakolje gostioničara, a Šakić braću Šenhajt... Krajem januara 1942. dolazi iz Zagreba inž Dominik Piccili. Projektira krematorij u bivšim ložištima ciglane. Tu su najprije zapaljene žene s djecom iz Đakova. Tek kad se logorom počeo širiti užasni smrad zapaljenih ljudi, svi su shvatili što se događa u ciglani... U ljeto 1942. u logor su dovedene tisuće seljaka s Kozare. Za njih je iskopano četrdeset raka. Poslije njih u logor 'Tri će' dovedeni su Cigani... A kad je palo Sarajevo, u aprilu 1945, Luburić je u Jasenovac dotjerao masu domobrana; većina je pobijena...

Od 186 logoraša s kojima je Berger bio u proljeće 1945. godine u »kožari« i s kojima je išao u proboj iz logora, samo su sedmorica preživjela. Svih je u Jasenovcu krenulo u proboj iz logora oko 2000; 93 su se spasila.

Obrana ni tužioci nemaju pitanja.

A što ima reći optuženi Artuković?

- Sve ovo sam prvi put čuo u životu. Sad prvi put!

Stjepan Bratelj, koji je svjedočio poslije Bergera, mogao bi bio, da je to traženo, svjedočenjem dokazivati kako je sve ovo, ne po Bergeru, nego iz raporta raznih Miloša, optuženi ne mogao čuti, nego da je i zaista čuo bezbroj puta. Osamdesetšestogodišnji Bratelj je, naime, bio u Artukovićevom ministarstvu upravni referent. Imao je kancelariju blizu kancelarije ministra Artukovića. Otud uvjerljivost kad kaže:



Stjepan Bratelj

- Pred njegovom sam kancelarijom vidio mnoge stranke. Tu je dolazio banjalučki veliki župan Gutić, a viđao sam i Tolja, njega je bilo lako

zapamtiti. Imao je uniformu drugačiju od ostalih ustaša. Pričalo se kako je taj stožernik Tolj dolazio kod Artukovića zbog toga jer su ga drugi optuživali da je pretjerao u revnosti »čisteći« Srbe...

Da bi se znalo tko je Viktor Gutič, evo o njemu jedan njemački izvještaj poslan iz Banja Luke 17. augusta 1941. godine (dr Krizman je tu depešu prvi objavio):

»U banjalučkom kotaru položaj je bitno neutješniji od onoga u Sarajevu.. Dok je u Sarajevu potpuno histeričan ustaški zapovjednik J. Francetić tjerao ljudima strah u kosti, ustaški zapovjednik V. Gutič bjesnio je tjednima u Banjoj Luci, gotovo neprekidno pijan. Taj Gutič poznat je po ranijem jednom govoru u kojem je izjavio da nijedan Srbin neće napustiti živ područje Banja Luke. Čini se da uistinu nastoji da svoju izjavu i ostvari. Broj smrtnih osuda koje je potpisao je zastrašujuće visok...«

Slični su izvještaji i o Miji Tolju, ustaškom stožerniku. Upravo stoga Gajski je želio da mu Bratelj kaže: tko je postavljao stožernike? Zna li to svjedok?

- Dakako da znam. Artuković ih je postavljao kao ministar. Zapravo, to je bio posao personalnog odjela, kojemu je nadređen Artuković.

- Kakav je bio odnos Pavelića i optuženog?

- To se dobro znalo. Evidentna činjenica. Artuković je bio desna ruka Ante Pavelića.

Dio iskaza svjedoka Bratelja je potvrđivao optužnicu o pokolju Židova, a zatim je - poslije sudije Božidara Rumenjaka, koji je već bio oslobođen svake treme, sve učestalije u prilici da pokaže kako je po znanju i umijeću izuzetno sposoban, i javnog tužioca Ivanke Pintar Gajer (»Artuković je bio autoritativan i svi su ga slušali!«, rekao je na njihova pitanja svjedok) - mladi, uvijek vješti, kadar da se i u krajnje složenim prilika snađe,

Anto Nobilo »preuzeo svjedoka«:

- Bili ste činovnik. Malo viši činovnik. Jeste li kao činovnik u ministarstvu unutrašnjih poslova čuli za logore?

- ,To je bila notorna stvar.

- Za koje ste vi logore čuli?

Svjedok nabraja. Pri tome će, u dijalogu s Nobilom, reći da su se stranke »naravno, žalile osobno ministru«. Nije zaboravio Artukovićeve ratne funkcije, ali je optuženog unaprijedio uvjeren da je i on bio jedan od doglavnika. No, pokazat će se da pri tome ne misli na doglavnički čin, nego na činjenicu da je »bio prvi do poglavnika«.

Branitelj Srđa Popović je na svoja pitanja čuo da je optuženi znao kako u logorima ubijaju i žene i djecu, jer se o tome govorilo među činovnicima. Ivanka Pintar Gajer se uključila u razgovor: zašto o tome šapat, zašto ne javni razgovor?

- Tko bi i riječ o tome rekao glasno, sutradan bi ga nestalo!

U vezi s jednim pitanjem branitelja Silvija Degena, svjedok je rekao da su Kvaternik i Artuković, zapravo UNS i ministarstvo unutrašnjih poslova, »imali jednaku vlast«.

Andrija Artuković je svjedočenje svog bivšeg službenika pažljivo

slušao, mada gotovo sve vrijeme nepokretan. Na pitanje Gajskoga, odgovara da je sve razumio i da je svjedok »uglavnom dobro rekao«.

- Što je dobro rekao?

- Uglavnom na sva vaša pitanja on je odgovorio dosta pristojno.

Poslije druge pauze, u 12.30 svjedočio je **Blaž** Mesarić, sin Stjepana, 76 godina, penzioner, uoči rata i 1941. godine jedan od organizatora i rukovodilaca zagrebačke komunističke ilegale. U detaljnom iskazu o tome kako je uhapšen i mučen (»...Odveli su me u neku sobicu, spleli lancima ruke i noge, u usta mi natrpali sol, i ostavili me tako ni živa ni mrtva...«) izjavio je da je u mučionici vidio Viktora Tomića, Ericha Lisaka, a i Andriju Artukovića.



Blaž Mesarić

Dok je Mesarić svjedočio, optuženi Artuković se objema rukama opire o naslon fotelje; on bi da povede dijalog, mada je predsjednik vijeća ispitivanje zaključio. U načinu krajnje dobrodušan, s uočljivim razumijevanjem za godine, trošni sluh i istanjeni razbor optuženoga, koji sve vrijeme procesa iznenađuje dokazima o mentalnoj sposobnosti i snalaženju u ovom i prošlom vremenu, kao i u prostoru, predsjednik krivičnog vijeća rukom daje znak optuženom neka samo sjedi, pa i kaže:

^ Samo vi sjedite, optuženi- pa Artuković, tek neznatno dignut, ali ne i uspravljen, traži dopuštenje da se obrati svjedoku. Dakako, dopušteno mu je. Tek tad je Artuković ponovo u svoj vazdanjoj pozi: noga preko noge, glava naslonjena na fotelju, ruke na grudima prekrštene:

- Ja mislim - ovoga puta ne kaže »moja malenkost« - da komunisti mogu o meni imati dobro mišljenje. Molim optuženog - tako je on rekao za Mesarića: optuženi, a ne svjedok! - da kaže: kakav sam ja bio prema komunistima? Neka se ne boji, neka slobodno odgovori!

Nije zapravo u svim relacijama jasno kako se moglo dogoditi da optuženi svjedoka nazove optuženim, i - ako je to lapsus što je onda optuženi mislio, na što je mislio, kad je svjedoku rekao da »slobodno, bez straha« odgovori. Blaže Mesarić je bio zapanjen. I čitava dvorana je iznenađena. U ovoj običnoj stišanoj sudnici, zalelujuo je lahor nejasnog žamora. Trenutak kasnije sve je utihlo; svjedok se snašao, zagledan u optuženog kroz staklo, govori pritajujući uzbuđenje koje ga sve snažnije obuzima:

- Što mislim o optuženom? Ono što mislim o Viktoru Tomiću koji me je mučio. To je bio najstrašniji zločinac. Viktor Tomić je bio nož Ante

Pavelića i Andrije Artukovića. Nije imao ni trunke duše. A Andrija Artuković s njim upravlja. To znači da je Viktor Tomić osoba iznimnog povjerenja Andrije Artukovića... - kako teče odgovor, riječi su svjedokove sve žešće, sve više je nespokojna u načinu. Možda se u davno mučenom tijelu javljaju refleksi na pretrpljene bolove, možda su svjedoka potsvjesno zaboljeli tabani na kojima, kako je to prethodno rekao, »nema tkiva, sve je zderao Viktor Tomić po naređenju Andrije Artukovića«.

U dva navrata obrana je intervenirala: svjedoci, po njihovoj prosudi, nisu imali nikakve veze s navedenim inkriminacijama. Gajerica i Nodilo su prvi takav prosvjed prešutjeli, a kad su branioci po drugi put zatražili da se to unese u zapisnik, Anto Nobilo je žustro reagirao:

- Mi svjedoka i ne zovemo u vezi s inkriminacijom o kojoj govori obrana. Upozoravam branitelje da u sudskom podnesku valja čitati, i to pažljivo, sve a ne samo prvu stranicu!

Zbunjena, obrana više nije imala primjedbi.

Uz sve kazano, valja zapisati i jednu izjavu optuženoga: kad je govoreno o stravičnim zbivanjima u logorima, o neprestanim progonima i pokoljima, duboko je uzdahnuo:

- Ne možete vi to shvatiti. Ne možete vi shvatiti, gospodine predsjedniče, kako je nama bilo. Bog vam je dao blagodat, pa iz ove države vi to ne možete shvatiti...

#### ČETVRTAK,

24. aprila

Deveti je dan suđenja. U »stanju psihičkog i tjelesnog zdravlja optuženog Andrije Artukovića nema kvalitativnih promjena...« U sudnici, uvijek u istom redu i sjedalu, njegov je sin. Kćer Nada je, kažu, jučer otputovala. Pored Radoslava Artukovića je Stanko Artuković i njegova žena, brat i snaha optuženog.

Prvi je devetog dana procesa svjedočio čovjek čije ime u dokumentu zavedeno pod brojem »k. 300.f.I, zbirka NDH« u Arhivu za historiju radničkog pokreta Hrvatske: obavještenje zagrebačke ustaške redarstvene oblasti »zapovjedništvu logora Jasenovac« od 28. maja 1942. godine:

»Savezno sa nalogom Glavnog pobočništva Zapovjedništva Ustaške Nadzorne Službe u Zagrebu. Taj broj 27485/42 od 26. V t. go. prepraćuju se naslovu u sabirni i radni logor slijedeći cigani iz okolice grada Zagreba:

- 1) Nikolić Tomo, 58 godina star, iz Zagreba, oženjen, prepraćuje se sa jednim kolima i dva konja;
- 2) Nikolić Stjepan, 24 godine star, iz Remeta, oženjen;
- 3) Nikolić Branko, 16 godina star, iz Remeta, neoženjen;
- 4) Nikolić Đuro, 48 godina star, iz Stenjeveca, oženjen;
- 5) Nikolić Mijo, 37 godina star, iz Vrapca, oženjen;
- 6) Nikolić Marko, 16 godina star, iz Samobora, neoženjen;
- 7) Nikolić Milan...«

I tako redom, još 44 Nikolića, i s njima Šajnovići, Kovačevići,

Malekovići, Lakatoši i Štefanovići... Zapovijednik sabirnih logora je 29. maja potvrdio »prijem naprijed naznačenih... u logore ovog Zapovjedništva«.



Stjepan Nikolić

U tom spisku svjedok u procesu Artukoviću, Stjepan Nikolić, godište 1905, zaveden je pod rednim brojem 14. Upućen je u Jasenovac »s jednim kolima i jednim konjem«:

- Rekli su nam ustaše da ćemo u Jasenovcu dobiti kuću - govori dosta nejasno kajkavštinom: - Nikad više nisam vidio ni ženu ni djecu. Sve su ubili. Ustaše! - Dok to govori jecajući plače, a onda se zagleda u optuženog Artukovića. Trenutak kasnije je ispričao kako su u Jasenovcu ubijali Cigane, razdvojivši prethodno žene i djecu od muškaraca: - One sa svezanim rukama, one bi samo čekićem po glavi. Pa u jamu. Kad je jama bila dopola puna onako ubijenih ljudi, pospu zemljom i vapnom. Krv je curila iz jame, a zemlja se nadizala od onih koji su pod zemljom još bili živi... - tiho plače stari Rom.

S još dvojicom, Stjepan Nikolić je nekako uspio da preko Save pobjegne.

Artuković poslije svjedočenja širi ruke:

- Sve to prvi put čujem!

Potom je svjedočio Radovan Trivunčić, rođen u Jasenovcu 1925. godine. Nevisok, a krupan čovjek, snažan, iznijet će zbir potresnih svjedočenja: i ono što je osobno doživio (»Iz moje porodice ustaše su ubile dvadeset



Radovan Trivunčić

i dvoje...«) i ono što je, istražujući o logoru Jasenovac, našao u raznim dokumentima (Radio sam na tome poslu 20 godina, zavirio sam u veliki broj masovnih grobnica, vidio sam svega i svačega: i tijela bez glave, i sjekirom isječenu djecu...«) a onda je u jednom trenu, svakako sa znanjem da je Radoslav Artuković u sudnici, zapitao Gajskog:

- Mogu li reći, družo predsjedniče, mogu li upitati sina optuženog Artukovića: hoće li da ode u Jasenovac, da mu ja pokažem grobnice, da bude moj gost u Jasenovcu...

Dakako, to nije pitanje za Gajskog.

O grobnicama je rekao da su, uglavnom, duboke do 2.20 metara, a dužina i širina je različita. Na jednom kubnom metru prostora, uglavnom oko 22 kostura. Na desnoj obali Save, rajon Gradina, »do sada je iskopano više od 360.000 kostura, a hrvatska strana obale još je nedovoljno istražena«. Rekao je da se »rake s kosturima prostiru na dužini od oko 60 kilometara«. A mnogi leševi su bacani u Savu, i Sava ih je odnosila, posebno u vrijeme poplava. »One koji su spaljeni u ciglani nikad nitko neće prebrojati...«

SS brigade-führer i general major SS trupa Ernst Fick u pismu Himmleru 16. marta 1944. godine javlja:

»1. Partijske trupe - ustaše su nastrojene katolički, nedisciplinirane su, sa slabom obukom, u pogledu borbenosti djelomično nepouzidane, a poznate su i po tome što su oko 600.000 - 700.000 drugačije (politički) nastrojnih odveli u koncentracione logore i zaklali na balkanski način...«

Nobilo je želio da se utvrdi ukupna površina logora.

- To je 210 kvadratnih kilometara.

Pitan o dokumentima, elokventni Trivunčić, koji je samo povremeno, i to nakratko, dopuštao da provru osjećaji, potsjeća na dokument od 27. aprila 1942. godine. To je dopis iz Glavnog stana poglavnika: glavnom stožeru domobranstva, glavnom stožeru ustaške vojnice, ministarstvu unutrašnjih poslova (osobno gospodinu Artukoviću) i vrhovnom o užničkom zapovjedništvu:

»Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe - Glavno pobočništvo sa V. T. Br. 139/42. izvijestilo je, da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničeni broj zatočenika. Obzirom na to, umoljava se svim svojim područnim ustanovama izdati nalog, da se sve komuniste do kojih se dođe prigodom čišćenja izvjesnog područja u kojem se vrši oružana djelatnost odpreme u sabirni logor Jasenovac.«

Pitanje je imala i obrana. Očito, pokušala je dobiti odgovor da na pregledanim dokumentima nema Artukovićevog imena, pa čak da nema ni njegovog ministarstva unutrašnjih poslova. Trivunčić je drugačije posvjedočio.

Artukoviću je sve to nepoznato. On nema pojma o svemu tome. Baš tako kaže, pa veli zbog toga nema ni pitanja.

Treći je 24. aprila svjedočio **Ivan Buntak**, godište 1928, iz Zlatar Bistrice. Njega i njegovog bratića iz Zagreba, rvača u sportskom društvu »Srp«, ustaše su zatvorile zbog bratićeve legitimacije na kojoj je bio ucrtan srp. Ustaše su tražile i čekić, pa su obojicu zatvorili:

- Pet su me dana držali u zatvoru. Dugo kao pet godina života. Uhapsili su me u ponedjeljak (proljeće 1944) a u četvrtak je u Zlatar Bisticu došao Pavelićev sin, ustaški poručnik Vlado. Za dečke u zatvoru je rekao: »Vodi ih u Jakovlje, svakog na jedan stup!«

Zahvaljujući sretnim okolnostima, spasili su se i Buntak i njegov bratić iz Zagreba.



Ivan Buntak

Svjedok je pričao i o jednoj ustaškoj smotri u Zlatar Bistrici, u decembru 1943. Na neku livadu ustaše dovukli topove. Dijelili su svojim ljudima noževe na preklop. Na smotru su došli Pavelić, sin mu Vlado i ministar Artuković. Ustaše su pucale iz jednog topa. Prva granata je eksplodirala i raznijela top. Pavelić i Artuković »brzo su se pokupili i nestali«. Ali nisu zaboravili prije odlaska narediti da se streljaju zarobljeni saveznički avijatičari:

- Tamo smo kopali poslije rata i našli smo šest leševa. Ni pedelj zemlje nije bio na njima...

Gajski se u taj mah obraća Artukoviću:

- Svjedok tvrdi da ste s Pavelićem i njegovim sinom bili u Zlatar Bistrici. Je li to istina?

- To nije istina. To je laž.

- Imate li drugih primjedbi?

- Nemam. Jer ja ne znam ovo što je ovaj govorio.

Svjedok **Alijo Gec** (Hrastilnica, Sisak, 1919) je bio od ustanka u organiziranom narodnooslobodilačkom pokretu. Ustaše su ga uhapsile u februaru 1942. godine. Iz Siska je odveden u logor Jasenovac. Kao i svi koji su prošli kroz pakao Jasenovca, sretni da ostanu živi, dramatično svjedoči o tome paklu. Sistem ubijanja i mučenja. Neljudsko, zvjersko u ljudskom obličju. Strava! Kasnije će reći kako je imao priliku da vidi dokumente u



Mijo Gec

»sjajnom filmu Lordana Zafranovića o Jasenovcu«, ali kako »čak ni to nije sva istina o onoj strahoti«. Bespomoćni, jadni, ljudskom odmetu na volju i nevolju prepušteni čovjek. Što može jadni čovjek:

- Stojiš u redu, a oni dolaze. Biraju koga će toga dana ubiti. Gledaju, kažu: što se kesiš, van, što se kriješ iza tuđih leđa, pa i toga van, što si neobrijan, van, što si tako štrkljast, pa i njega, što si malen, van... Eto, tako proberu, a ne znaš zašto su tebe toga puta preskočili...

Govori o vagonima ubijenih.

Nema broja ubijenima!

A iskaz je njegov imao i neposrednu optužbu protiv Artukovića: dolazio je, smatra svjedok, u komisiji da vidi stanje u logoru...

O toj komisiji, zapravo o tim komisijama, bit će razgovora (i već ga je bilo) i s drugim svjedocima, nekadašnjim zatočenicima Jasenovac. Prva takva komisija je bila u Jasenovcu 22. februara 1942. godine. Iz izvještaja njemačkog poslanstva iz Zagreba znamo da su na inicijativu Artukovića »za razgledanje bili pozvani i prisustvovali su predstavnici štampe Italije, Rumunije, Mađarske, Njemačke, zatim sekretar papske nuncije, sekretar nadbiskupa Stepinca, kao i predstavnik Feldkomandature major Knehe«. Komisija je ocijenila, i prevarena, jer nije pošteno ni pregledala logor, i sklona da bude prevarena, jer je bila u funkciji ustašluka, da »koncentracioni logor u svom sadašnjem stanju daje u potpunosti besprijekoran i dobar utisak... Zatočnici su obilježeni crvenim, zelenim, plavim i žutim trakama na rukavima...«

U izvještaju njemačkog poslanstva piše da je tada u logoru bilo hiljadu ljudi,« od toga otprilike 75% Židovi, ostatak otpada na Židove, Srbe i komuniste«. Međutim, svjedok kaže da je broj zatočenika uoči dolaska komisije bio mnogo, mnogo veći, ali: izvršeno je »čišćenje«. Dok o tome priča, u lice Mije Zeca šiknula krv, oči mu se zamutile, ruke u ne sasvim kontroliranim gestama.

- Mi smo morali spaliti dokumente, a oni su palili ljude. A da su pobili masu žena, znao sam po tome što nam je jednog dana rečeno da palimo žensku obuću. Osam dana smo palili žensku obuću. Svi bolesniji i iznureniji su likvidirani. Sve to da bi komisija zatekla sve u redu...

Logoraši su za komisiju koja je Jasenovac obišla u jesen 1942. morali pripremiti čak i priredbu. Izvedena je Tijardoviceva »Mala Floramv«.

Predsjednik Gajski se poslije dijaloga predstavnika tužbe i obrane sa svjedokom obratio, uobičajeno, Artukoviću: koliko je on znao o onome što svjedok govori. Artuković valja riječ po riječ:

- To se, valjda, hotimično htjelo mene uvesti u taj problem. Gospodine predsjedniče, ja nikad, pogotovo ne kao ministar unutrašnjih poslova, nisam bio u Jasenovcu.

- A za komisiju, jeste li čuli?

- Nešto sam čuo.

- Gdje ste čuli?

- U Zagrebu se znalo da je komisija Crvenog križa pregledala logor.

- Tko je bio u komisiji?

- Predstavnici Crvenog križa. I iz raznih zemalja...

- A koga je delegiralo ministarstvo unutrašnjih poslova?

- Nemam pojma!

Optuženi Artuković je rekao da »nema pojma« ni o pokolju u glinskoj crkvi o čemu je, poslije podnevne pauze, u 12.30 govorio sedamdesetgodišnji Ljuban Jednak iz Grđana kod Gline:

»...U Topuskom, umiješam se među one koji su već dobili batina... Pred noć, eto ih po nas. Uguraju nas u vagone, po 160 ljudi u svaki vagon. Kažu nam da se ide u Gospić. Nema zraka u vagonu, ljudi se guše... Pred zoru, dovezli su nas u Glinu. Kolona po dva, i da slučajno nisi pogledao u



Ljubomir Jednak

stranu! Trojicu ubiše odmah tu, u vagonu. Više od 1200 ljudi natjeraju u crkvu. Manje ljudi, oko 500 ili 600, stjeraju u zgradu glinskog suda. Oko 10 sati eto ti nekoliko ustaša k nama u crkvu. Majke nam psuju i kralja Petra. Viču: osamnaeste ste vi osuđeni na smrt, a ovo sad je samo izvršenje presude! Pa pitaju koji je među nama Pero Miljević. Čovjek im se javi. Pitaju ga zna li što o četnicima, a on ne zna, pa kaže da ne zna. A je li četnik? Nije, veli. Ni čuo nije, kaže, za četnike. Onda dvojica odrežu štrik od crkvenog zvona i prebiju ga. Pa odoše. Oko podne evo ih opet. Naređuju: ustani! Onda neki Mileković i Stevo Kreštalica, znao sam ga, činovnik, imao je cvikere, počnu da popisuju: kao koji bi od nas htjeli na rad u Gospić. Malo su popisivali, pa i otišli. Eto ti ih popodne: neka popisani za Liku dadu novac, jer u Lici im novac ne treba. Neki daju, neki šute. Pred noć pozovu ljude koji bi radi sebe morali van, nužda tjera ljude. Koliko ih se javilo, toliko ih je i batine dobilo, sve kundacima po leđima. Kad pade noć, opet traže Peru Miljevića. Svi šute, a oni onda rafalima iznad nas. Pa nas natjeraju da palimo svijeće, a svijeće teško dokučiti, visoko su, pa nam se ustaše smiju, vele: gle Srbe, ni svijeću ne mogu dokučiti! Kad su donijeli lampuše na štapovima, opet traže Peru Miljevića. Tad ga pred svima nama zakolju. Bio je tu i neki lugar iz Katinovca, Stojan Bajić. I njega ispituju o četnicima. Natjerali su ga da metne glavu na stočić i onda mu kamom malo zarezali grkljan, krv mu curi iz grkljana, onako čovjek ni zaklan ni nezaklan, a tjeraju ga da pjeva. Pjevaj, viču, majku ti srpsku, pa mu još malo zarezuju grkljan... Tako je, sve kao od šale, počelo klanje. Klali su i odnosili zaklane. Oni koji su ostali još živi, morali su da se do gola svuku. Na meni neka maja, neću da je svučem. Krv je lila po crkvenom podu. Kolju i dalje, Svukli ljude, pa mlate i kolju. Vidim, trojica se sakrila iza oltara. Ja se sakrijem iza nekog ormarića. Tako tu ostasmo nezaklani. A zaklani su nabacivani jedan preko drugog. Gomila mrtvih tjelesa. Ja ti onda među mrtve. Osjetio sam odjednom strasnu potrebu da živim, da preživim, da sve to opišem, i osjetio



sam da ću preživjeti, strašno sam se osjećao, ali sam znao da ću preživjeti. Pokraj mene otkriju još jednoga živoga među mrtvima. Ustaše su mu tad svijećom spalili oči. Druge oko mene bodu bajonetima. Mene je zapala samo batina u glavu. Onda nas počnu nositi u kamione. Čujem kako netko podvikuje: pripazite da koji nije živ, jer onda vi nećete živjeti u Glini! Krv iz kamiona curi, kao da je kantom lijevaš. Ja pazim da kakvim znakom ne odam život. Trojica ustaša sjede na nama, na leševima i meni. Puše. A kod Novog Sela već su bile iskopane tri jame. Tu nas, tijelo po tijelo, grabeći evo ovako - i pokazuje kako su ga uhvatili - za noge i ruke, pobačaju u te jame...

Poslije kratkog dijaloga tužbe i svjedoka, Srđa Popović je tiho, s mnogo dramatičnosti u glasu izjavio da je »ovo najpotresnije« od svega što je u svojoj advokatskoj praksi čuo, a onda se obratio predsjedniku krivičnog vijeća:

- Molim da se u zapisnik uvede da je svjedok i pored svega toga ipak dva puta zaspao!

Predsjednik vijeća se drži svojih uobičajenih pitanja Artukoviću: je li čuo i razumio, a kad je dobio odgovore da jeste, prenio mu je upozorenje branioca Popovića, i pitanje:

- Jeste li zaspali?

- Nisam, no!

- A što imate reći na iskaz svjedoka?

- Sve su to laži, apsolutno sve. Prvi put u životu to čujem. Nikad nisam bio u životu... - odmahnuo je rukom, valjda s nakanom da kaže kako nikad nije bio u Glini.

## **PETAK, 25. aprila**

Poslije uobičajene procedure, u 8.33 počela je svjedočiti šezdesetdvo-godišnja **Mara Vejnović Smiljanić**. Išla je na bitno u opširnoj priči punoj iskaza o čovjeku i zločinu. Kontrolira svaku svoju kretnju i smiruje se, ne bez uočljivih napora. Sve vrijeme njene će ruke ostati prekrštene na



Mara Vejnović Smiljanić

grudima, a oči će kružiti uokolo, češće na staklenoj kabini gdje je uobičajeno miran sjedio Andrija Artuković. Mara Vejnović je rekla najosnovnije

podatke o svojoj porodici, o braći u partizanima, o hapšenjima i o logoru Stara Gradiška:

- Ne zna se što je tu bilo strasnije. Vidjela sam u ljeto 1942. godine kako izmučene žene umiru od žeđi. U logorskom dvorištu tjelesa su se naprosto raspadala. Krv je natapala raspucanu, suhu zemlju.

Gajski je pitao o ženama s Kozare i njihovoj djeci.

- Dio djece je odvojen od majki. Stariju djecu su obukli u ustaške uniforme. Vrban i Bevanda su se cerekali: to su, pokazivali su na otetu djecu, naši janjičari! Djeca su preko noći pjevala partizanske pjesme, pa su ustaše to »janjičarsko« odjeljenje rastjerali... Manju djecu su strpali u logorske sobe, po 50 dječice na jednom mjestu. Tri-četiri časne sestre u svojim uniformama išle su s kistom u ruci od djeteta do djeteta i svakom bi djetetu premazivale usta. Navodno, da dijete utoli silnu žeđ. Nakon nekoliko sati sva ta djeca su vapila: boli, jao, umirem... I sva ta djeca su u strašnim mukama umirala. Tako je to trajalo danima. Onda bi ih bacali u jame. Znalo se desiti da među njima još netko daje znakove života... Na drugom mjestu oko 500 djece nabacano je jedno na drugo, na gomilu. Došao je jedan ustaša koji je trebao dati znak za puštanje plina. Jedno djeteta, ni godinu dana, ležalo je na ulazu. Ustaša mu je stao na jednu nogu, drugu zgrabio rukom. Tako je dijete rasčerečio. Psuje mu pri tome komunističku majku i cereka se. Onda su pustili plin...

Optuženi Artuković nema primjedbi:

- Nikad za to nisam čuo!

Nedvojbeno je da ulaže silan napor da sebe spasi. Još u istažnom postupku, on će reći - što će i pred TV kamerama ponoviti - *pereat mudus, fiat iustitia* (neka se izvrši pravda, pa makar propao svijet), u samoljubivosti uvjeren, neovisno o tome što ima petoro nasljednika, da će sve propasti, propadne li on osobno. Nitko mu nije rekao da se traži »fiat iustitia« ne da bi svijet propao, nego da bi svijet bio oljuđeniji. Strah od kazne prožima čitavo biće Andrije Artukovića. Strah mu blokira misli, pritjesnio ga je i mori, to je očito. Mi smo vidjeli njegovu reakciju kad mu je priveden sin i nismo uočili suze, ne poričući jecaje, ali u trenu kad je shvatio da njegovi odvjetnici, s više ili manje, elokvencije i pravničke vještine dokazuju neosnovanost optužnice, on je zaista zaplakao, ovoga puta sretan:

- Spasili ste me, hvala!

Nema sumnje, u nekoliko navrata pokušao je da se oholo uzvisi uzvisujući ono što je bilo ustašluk, ali preko svega toga brzo bi prelazio čim dolazi u pitanje njegov opstanak. On, toliko naoko zainteresiran da uzvisi pokret Ante Pavelića, bez da trepne okom odriče se pripadništva tome pokretu čim shvati da bi ga to moglo dovesti do kazne. Kukavički uzmiče u nesjećanje, u možebitnost, i brzo, uglavnom nespretno, mada ne i sasvim senilno, poriče da je onaj značaj kojim bi da se predstavi i podiči. Kao i svi dvolični karakteri, posebno kad se nađu u tako teškom procjepu, i Andrija Artuković nastoji da se predstavi u taštoj imaginaciji o sebi, a odmah potom, dok još nije ni dojasnio elemente veličine »moje malenkosti«, čim ga Gajski ili tužioc, a nekad i njegovi vlastiti advokati, dovedu u nepriliku da prizna

sudionništvo u zločinu, ili barem u organizaciji zločina, sve poriče, poričući i samoga sebe, zaista i izgledom i po onome što jedan govori.

Drugi je 25. aprila svjedočio **Mile Dobrić**. Sad je to pedesetdevetogodišnjak, poljoprivrednik iz Prkosa. U vremenu o kojem se očitovao, dakle u decembru 1942. godine, bio je seoski sluga u selu Lasinji. Ispitivan je u vezi 1. a) točke iz optužnice. Pamti ustašku ofenzivu na kotar Vrginmost decembra 1941, pamti da su u Lasinju došli »visoki funkcioneri«: »po lijepim uniformama« razlikovali su se od ostale vojske, pamti tenkove i



Mile Dobrić

luksuzna kola, a pamti, dakako, i pomor uhvaćenih ljudi, žena i djece u šumi Brezje kod Lasinje:

- Čula se strašna krika ljudi iz Dugog Sela i Štipana. To mjesto je oko 800 metara udaljeno od Lasinje. Nema tu što da mi netko kaže, odmah je bilo jasno: kolju jadne ljude...

- Koga su klali?

- Uhvaćene Srbe. A i Cigane su ubijali.

Ubijali su više dana, i na više mjesta. Ali, tvrdio je svjedok, što je i u historiografiji utvrđeno, najviše ljudi je ubijeno u Brezju. Željko Olujić je u unakrsnom ispitivanju svjedoka pokušao poreći istinitost jednog drugog svjedočenja kojeg ćemo čuti 30. aprila: da nitko među »visokim funkcionerima, koji su bili lijepo obučeni« nije bio na motorbiciklu.

Artuković je poslije svjedokovog izjašnjenja (vođen je dijalog i sa obranom i sa tužiocem Nobilem) ponovo ustvrdio kako »baš nikad« nije bio »na tom području s Antom Pavelićem«.

U 10.25 sati, poslije prve pauze, svjedočio je **Franjo Vuksan**, Dobrićev vršnjak i drug iz 1941. godine, različit od njega po tome što je govorio smireno, a Dobrić je bio krajnje nervozan, znojio se i sve vrijeme gužvao maramicu u rukama. Osim toga Dobrić je mršav i žustar, a Vuksan



Franjo Vuksan

težak, čak predebeo, i trom. I on kao i Dobrić svjedoči o pokolju u šumi Brezje i o dolasku »visokih dostojanstvenika, među kojima je bio i Artuković« na područje kotara Vrginmost decembra 1941. godine.

Na pitanje o ubijenima, rekao je da su to bili stanovnici srpskih sela:

- Stariji ljudi. I žene. A bilo je i mnogo djece. Odveli su ih noću u Brezje i pobili. Njihovu stoku su otjerali prema Zagrebu.

O ustaškim zločinima izvršenim u decembru 1941. godine u nekim kordunaškim selima svjedočio je i šezdesetsedmogodišnji **Đuro Kljaić** iz



Đuro Kljaić

vrginmoščanskog Dugog Sela. Najpotresniji dio njegovog iskaza je doživljaj dječaka Milorada Minića:

- Prilikom pokolja kod Lasinje, mali Milorad je bio zadnji na redu. Na pet mjesta su mu proboli vrat. A, eto, ne ubiše ga. Kad su se razišli, mali se digao iz jame, izvukao se između leševa, sav krvav od svoje i tuđe krvi...

Gajski je pitao o razlozima odmazde.

- Pričalo se da su partizani na Petrovoj gori smazali četvu ustaša. I pričalo se da je ovaj ovdje - pokazuje na Andriju Artukovića, nesklon da mu kaže ime - došao s ustašama, s tenkovima, da se sveti...

- Zna li nešto o napadu na Kirin?

- Pavelić i Artuković su došli u Kirin da osokole ustaše. Sam Pavelić je prvi pucao iz topa na Kirin. Mislim da je to bilo na samu novu 1942. godinu.

Odmah potom Gajski se obraća Artukoviću, koji kaže da »jeste, pažljivo« slušao svjedoka, a na upit o primjedbama tvrdi:

- Nisam nikad bio tamo, pa i nemam primjedbi.

Svjedok moli da se unese u zapisnik i ovo:

- Kod nas je sve temeljito popaljeno, sve opljačkano, svi uhvaćeni su uglavnom ubijeni. Moj brat je bio u logoru Jasenovac. Srećom, spasio se. Pričao mi je ovo: kada bi ovaj ovdje, optuženi, dolazio u Jasenovac, ustaše bi brusile noževe i sjekire, jer se njemu u čast likvidiralo po pet-šest hiljada ljudi!

## PONEDJELJAK,

28. aprila

Poslije dvodnevog predaha, svi sudionici rasprave izgledaju svježije, čak i optuženi, samo Milko Gajski ima tamne podočnjake. »Ovdje je njemu

najteže«, kažu obavješteni, koji znadu da je predsjednik krivičnog vijeća prebolio dva infarkta. Odmah poslije očitovanja liječnika vještaka (dakako, optuženi je i ovoga puta bio potpuno sposoban za sudioništvo u procesu) svjedočio je **Dragutin Stare**, rođen 1912. u Čapljini, krupan čovjek, pomalo zaboravan i zbunjiv, možda zbog godina. Kaže da je bio »perovodni vježbenik« banovine Hrvatske, a u ljeto 1941. da mu je Artuković dao dekret kojim ga postavlja za kotarskog predstojnika u Pisarovini. Svjedok pri tome originalni dokument predaje predsjedniku vijeća. Osim dekreta, u ljeto 1941. godine je, kaže, dobio i nekoliko okružnica koje je potpisivao Artuković: o pokrštavanju pravoslavaca, o oduzimanju oružja... Sjećao se i napada partizana na Pisarovinu 1941. godine. Poslije toga je uslijedila ustaška ofanziva:



Dragutin Stare

- Na badnjak 1941. godine došao je u Pisarovinu Ante Pavelić u društvu visokih ustaških i talijanskih oficira... Kad smo razgledali žandarmarijsku stanicu, na kojoj su se vidjeli tragovi borbe, Pavelić je rekao da će biti trostruko osvećena... Zaista, osveta je bila strašna. Popaljena su mnoga pravoslavna sela. Znam da je bilo dosta ubijenih. Bilo je mnogo pljačke... Tadašnji ustaški tabornik u Pisarovini Bogoljub Krčelić mi je poslije toga rekao da mu se zgadio ustaški pokret, i potpuno se pasivizirao...

Anto Nobilo je zatražio od svjedoka da se izjasni u vezi jedne svoje prethodne izjave u kojoj je tvrdio kako je Pisarovinu, na putu prema Vrginmostu, decembra 1941. posjetio Andrija Artuković:

- Danas ste rekli Pavelićevo ime...
- Bio je Pavelić. Ako sam rekao Artuković, nisam točno rekao.

Gajski je htio da se precizno utvrdi:

- Tko je bio u pratnji Ante Pavelića?
- Bio je Lisak. Bilo je mnogo glavešina.
- A optuženi, je li i on bio?
- Ne sjećam se. Došli su u limuzinama...

Optuženi Artuković je imao jednu primjedbu; baš tako i kaže: »jedna primjedba«:

- Ono što je prije bio rekao da sam tamo bio. Apsolutna laž!

Potom je svjedočio **Marko Aitarac**, Salamunov sin, godište 1912, rođen u Tuzli, okupacijom zatečen u Zagrebu gdje su ustaše organizirale za njim pravu hajku. Pobjegao je u Tuzlu i tamo je uhapšen. Uhapšena je sva

njegova porodica u raznim mjestima Bosne: iz te porodice ubijeno ih je od ustaša 140. Strahovito se doima priča o ubojstvu porodice Aitarac, kao i ona o »klanju i ubijanju 120 Srba na mostu u Brčkom krajem 1941. godine«. Svjedok je znao velikog župana Ragiba Čapljića. Taj mu je obećao da će u Zagrebu, kod Artukovića, intervenirati za njegovog brata Santu. No, ako je



Marko Aitarac

i intervenirao - bilo je uzaludno. O tome je, poslije svjedočenja Marka Aitarca, ispitivan i optuženi, koji je porekao da znade Čapljića. Nitko nije uočio potrebu da mu se nekim od brojnih dokumenata dokaže kako su se dobro poznavali.

Poslije Aitarca, svjedočio je **Jovan Živković** dobro držeći šezdesetpetogodišnjak, koji bi lako mogao sakriti i čitavih desetak godina, ali ne i nervozu što je njegovom iskazu davalo određenu dramatiku, mada su činjenice bile - upravo zbog te nervoze - ponekad nejasno predočavane. Otac mu je bio fijakerist u Vukovaru. Ustaše su ga ubile, a Jovan je prognan u Jasenovac 22. juna 1942. godine. U njegovoj dramatičnoj priči o tragedijama pojedinaca i porodica, o Jasenovcu kao ozakonjenom mučilištu, za proces je najznačajnije to što je svjedok Živković sa mnogo uvjerljivosti tvrdio kako je »mojim vlastitim očima« vidio Andriju Artukovića u logoru Jasenovac. Artuković, naime, uporno poriče da je ikad bio u Jasenovcu. Živković pak dokazuje:



Jovan Živković

- Ja sam optuženog u Jasenovcu vidio dva puta. Baš ja sam ga vidio. A bio je još jednom. Tad ga ja lično nisam vidio...

**Filip Barbarić** kovač iz Hercegovine, Donja Dragičina, rođen 1912, svjedočio je ravno 117 sekundi. Njegov iskaz:

- Ustaša, Šimun Buntić, satnik u Čerinu, gdje sam ja bio načelnik

općine, rekao mi je da je bio u Zagrebu kod ministra Artukovića. Artuković ga je pitao koliko je Srba ubio. Kad je Buntić rekao da nije nijednog ubio, Artuković je podviknuo: neka mu drugi put ne dolazi pred oči, ako ne ubije barem dvjesta Srba!



Filip Barbarić

Milko Gajski na to pita optuženog da li je čuo i razumio što svjedok kaže. Artuković se vrti, sporo govori:

- Nisam čuo. Inače sve čujem, ali sad nisam čuo.

To je moguće. Filip Barbarić se dosta teško *izražava*. Zbog toga Gajski ponavlja iskaz svjedoka, pa optuženi kaže:

- To je laž. Apsolutna laž!

- A jeste li poznavali satnika Šimuna Buntića ?

- Znam to ime. Ali kako da znam da je ista osoba onaj Buntić kojeg sam ja poznavao, i taj o kojemu govori svjedok...



Josip Korošec

Posljednji je 28. aprila svjedočio **Josip Korošec**, sedamdesetsedmogodišnjak iz Siska, nekadašnji sindikalni funkcioner, od ustaša uhapšen 1941. godine. Iznio je mnoge primjere ustaških zločina u logoru Jasenovac, a dao je i podatke o dolasku inspekcija i komisije Crvenog križa.

## UTORAK, 29. aprila

Fijakerist posljednjeg austrougarskog bana u Zagrebu, grofa Mihaljevića, u čijem dvorcu, u Kerestincu, je bio jedan od ustaških logora, sedamdesetogodišnji **Slavko Galic**, u svom je svjedočenju ustvrdio da su u



Slavko Galic

logoru bili pripadnici svih nacija i da su, uglavnom, ubijani u Rakovom Potoku. »Trajalo je to čitavu 1941. godinu. Zapravo, dovodili su ih i ubijali sve do jula 1942. godine. Ubijali su ih zvjerski, bez milosti, noću i danju. I narod je bio ogorčen...«

Galic se dobro sjećao proboja 111 komunista iz logora 14. jula 1941. godine, ali je bio precizan:

- Logor je postojao i poslije toga!

Branitelj Željko Olujić je spletom pitanja pokušao najprije zbuniti svjedoka pitanjima o Kerestincu (kao: zna li gdje je dvorac, koliko je daleko od Samobora, kako je građen, koliko je u dvorac moglo stati zatočenika...) a onda o vremenu kad je logor zatvoren. Svjedok je uvjeren da su u Kerestinec zatvorenici dovođeni i ubijani do jula 1942. godine.

Artuković nije imao nikakvih pitanja. Smireno je slušao, ali kad je u 9 sati počeo svjedočiti **Bajro Avdić**, spopala ga je silna nervoza i sve do 13.40 sati, kad konačno završi sa svjedočenjem Avdić, neće moći da se smiri i da prestane da se vrti, kao da ga napada roj buha. Dok je Avdić svjedočio, optuženi Artuković se naprosto izobličio. Čini se da ni jedno svjedočenje nije tako djelovalo na optuženog.



Bajro Avdić

Bajro Avdić je šezdesetjednogodišnjak, autoprijevoznik iz Trebinja. Snažan, žustrih kretnji, pomalo naprasit. Nosio je (do prve pauze) crveni džemper i crvenu kravatu, sivo odijelo ; prosjeda kosa se istanjila. Rat ga je zatekao u mašinskoj podoficirskoj školi u Tivtu, odnosno na podmornici »Nebojša«. Kasnije ga je neki Nino Radić, ustaški logornik, upisao u ustaše, pa je iz Trebinja došao u Zagreb u motoriziranu bojnu pod komandom bojnika Oreškovića. Na jednomjesečnom kursu pokazao se kao najbolji vozač. Samouvjeren, hvalisavo i oholo tvrdi:

- Ne samo da sam bio najbolji vozač, nego sam bio hrabar, discipliniran i sve sam mogao. Zbog toga što sam bio takav izabran sam za motoriziranu pratnju i poslan na Markov trg. To je bilo sredinom oktobra 1941. godine. Dobio sam čin dovoznika. Uvijek smo morali biti spremni za pokret. Uglavnom, pratimo poglavnik, i to najčešće do Šestina. A pratili Artukovića smo pratili na Krešimirov trg. Tamo je, na trgu, bilo po mojoj procjeni 500 do 600 Židova i Srba. Nisam siguran u brojku. Nisam ih brojio. Gospodin Artuković je naredio da ih sve tovarimo u kamione. Bili su svezani, svi. Potrpamo ih u 30 kamiona. Mislim: 30. A moguće je da ih je bilo i više. Nisam brojio, kažem otprilike. Tu smo grupu otpratili iza Savskog mosta. Pratio ih je i jedan kamion pun ustaša. Mi smo se onda vratili, prateći gospodina Artukovića, a oni su otišli, valjda prema Jasenovcu. Onda je na Krešimirovu trgu u kamione natovarena druga grupa Srba i Židova. Njih smo otpratili za Kerestinec. Nisu svi mogli stati u dvorac, toliko mnogo ih je bilo. Gospodin Artuković je naredio da moramo jedan dio odvojiti i da ih se likvidira. Bilo je tu i žena, i djece, a i partizana. Nije bilo proturanja. Tu je bila neka satnija, mislim podoficirska škola. Uzeli mitraljeze i kosi po narodu. Nešto je pregaženo tenkovima. Mi motorbiciklisti iz pratnje Andrije Artukovića sve to smo sa strane gledali. Poslije smo svratili u Podsused. Tamo je Artuković naredio komandantu podoficirske škole Zvonku Pezelju da pokopa ubijene. Zatim: ima ovaj slučaj. Krajem 1941. godine stradala je jedna naša satnija na Kordunu. Tamo se narod pobunio. Otišli smo tamo preko Petrinje, Gline i Topuskog. Išli smo u Vrginmost. Vidimo: stradala naša satnija. U Vrginmostu mnogo uhvaćenog naroda, ali nema partizana, uglavnom starci, žene, djeca. Ante Pavelić i gospodin Artuković saslušaju izvještaj. Narede da se kuće u kojima je bio narod pregaze tenkovima. Nešto naroda je pobijeno, nešto od tenkova pregaženo. A ustaše iz naše nastradale satnije su pokopani na Mirogoju...

Željko Olujić intervenira:

- Druže predsjedniče, optuženi spava - Artuković je- zaista izgledao kao zaspali starac, ali mi smo već rekli: on obično uvijek uzima takvu pozu kad sluša o zločinima. Ovoga puta je dobro čuo primjedbu svoga branitelja, pa ga umiruje:

- No, no, ne spavam ja...

- Onda nemojte da se držite kao da spavate! - prigovorio je Gajski, pa rukom daje znak svjedoku - Samo vi nastavite!

- Dakle, poslije likvidiranja onog naroda u Vrginmostu, nahvatano je još naroda. Taj narod je doveden u jednu udolinu. Tu su Pavelić i Artuković naredili da ih ustaše pokose rafalima. Bio sam od tog stratišta udaljen svojih trideset - četrdeset metara. I gospodin Artuković je nadzirao kako ih ubijaju. Broj ubijenih ne znam. Nisam ih brojao. A bit će da ih je bilo do 450. Poslije toga dočekao nas je neki veliki župan. Mislim da se zvao Nikšić. Zapravo, on je bio s nama i kod likvidacije onog naroda. *Zadržali* smo se na tom području 5 ili 6 dana...

Usljedio je iskaz o dolasku, u pratnji Andrije Artukovića, u logor Stara Gradiška:

- Dočekao nas je Vrban. Znao ga je jedan od naših iz Pratinje, znali su se iz Senja. Artuković je naredio da se zdrava djeca prebace u dječji logor u Jastrebarskom...

Zatim je uslijedio iskaz o Kozari: kako je optuženi, s ostalim motorbiciklistima Paveličeve tjelesne bojne, pratio poglavnik Pavelića i ministra Artukovića do manastira Mošćenica («neki manastir, ne znam sigurno kako se zove», rekao je svjedok) gdje je za njih pečeno nekoliko volova. Na nekoj obližnjoj livadi bili su zarobljeni partizani s narodom:

- Čuo sam kako je gospodin Artuković naredio da se djeca odvedu u logor Gradiška, a odrasli u Jasenovac. Neki su tu i ubijeni...

Gajski je htio biti siguran da Artuković sve čuje:

- Spavate li vi, optuženi ?

- No, no! Slušam...

Zatim je uslijedio iskaz o artiljerijskoj smotri kod Zlatar Bistrice. O tom slučaju, viđenom s druge strane, već je govorio svjedok Ivan Buntak. Najprije: kako je prilikom počasne paljbe eksplodirala u topu jedna granata:

- Tom prilikom poginula je posada, četiri artiljerca. Ante Pavelić i Artuković naredili su da se odmah strelja šest Amerikanaca, zarobljenih avijatičara, koji su bili zaduženi za održavanje tih topova. Zarobljeni su negdje kod Podsuseda, tako se govorilo... Poslije toga dobili smo odlikovanja...

Svjedok je ispričao kako je u dva navrata pratio optuženog u Jasenovac i Staru Gradišku, da su više puta odlazili u Kerestinec, a također u Varaždin, Ludbreg i Koprivnicu, gdje je bio neki logor s puno zatvorenih seljaka. Obrana će kasnije najviše argumenata iznositi protiv svjedokove izjave o jednom posjetu Kerestincu, kad su Artukovića pratili Dido Kvaternik, Maks Luburić, Ljubo Miloš i Jure Francetić, koji je baš bio stigao iz Sarajeva. Svjedok tvrdi da je to bilo početkom 1943. godine. I optužnica u 2. tački navodi to vrijeme. Evo tog svjedočenja:

- Posjetili smo tamo neku špiritaru. Pripremili su nam pečenje. Onda smo otišli u Samobor. Sjećam se, prije Samobora, ima neki dvorac. Ispred nas su išli tenkovi, a kod tog dvorca već je bilo tenkova. Tu su bili zarobljeni partizani, bilo ih je mnogo, a bilo je i žena i djece. S nama je išao i jedan njemački oficir. Kada je komandant logora saopćio da su to partizani pohapšeni u Žumberku, da među njima ima i Slovenaca i partizana iz okolice Karlovca, i odsvuda, oni su pozvali jednog partizana u boljoj uniformi. Razgovarali su neko vrijeme s njim. Poslije je izdano naređenje da se čitav logor likvidira. Mislim da je tu bilo između 400 i 500 ljudi. Nisam siguran. Pobijeni su mitraljezima, a onda su tenkovi prešli preko njih... Kad smo se vraćali u Zagreb, svratili smo u gostionicu kod nekog Aralice i tu nas je sve gospodin Artuković častio...

Artuković se nemirno vrti, gestikulira, lice mu je u nesvakidašnjim grimasama. Htio bi da u uobičajenoj pozi, naslonjen na fotelji, ostavlja utisak zaspala starca, ali ne može. Sin mu se odjutros - kako će to zapisati

jedan od reportera - usukao, potpuno blijed, bez dosadašnjeg smiješka na bucmastom, uhranjenom licu. Sva prpošnost koju je oko sebe širio, oran da okupi novinare i da im tumači svoja shvatanja zločina, danas je raspršena. Nije li, možda, shvatio tko je njegov roditelj? Taj američki pravnik je sve vrijeme procesa nešto zapisivao, ali kad je Bajro Avdić navodio najteže zločine, čini se da mu je olovka otežala. Motrili smo ga. Ne piše dok svjedok iznosi podatak o kojem i mi prvi put slušamo:

- Bio sam prisutan kad je kod Maksimira ubijeno devet komunista. To je bilo 1941. godine. Bili su zatvoreni u Savskoj cesti. U njih su pucali, osim Artukovića, neki dr Šercer, Luburić, Miloš, Sertić i Moškov. Bila je tamo neka satnija, ali vojnici nisu pucali. Nije bilo potrebe...

Poslije pauze, u minutu poslije 11, kad su stražari uveli odjednom silno iznurenog Artukovića, ispitivanje svjedoka je preuzeo Ante Nobilo. Najprije želi razjasniti: tko je ubijen kod samoborskog dvorca, po čemu svjedok zna da su to partizani, da li je optužen bio u uniformi ili u civilnom odijelu... Svjedok je s mnogo detalja odgovorio na svako pitanje, a onda je zatražio da dopuni prethodi iskaz, pa kaže da je 1949. bio osuđen na dvadesetogodišnju robiju (smanjena mu je kazna na 15 godina), da je prvi put o Artukoviću dao izjavu 1952. godine:

- Tada sam mnogo više mogao reći. Pamtio sam sve! A na onom mjestu gdje su tenkovima gazili partizane, bio sam 1956. godine: prilikom rekonstrukcije pokazao sam isljednicima mjesto zločina.

Branitelj optuženog, Željko Olujić, koji je, dakako, s mnogo znatiželje, ako ne i nervoze, očekivao iskaz ključnog svjedoka optužbe, Bajre Avdića, zatražio je odgodu procesa do sutra. Kaže: »zbog novih okolnosti«. Obrana bi se, kaže, morala u vezi s tim konzultirati s optuženim. Vjerovatno Olujić ima na umu Artukovićevo sudioništvo u strijeljanju devetorice komunista u Dotrščini, kod Maksimira. Gajski to nije prihvatio; tiho, gotovo za sebe kaže:

- Svjedok je vaš!

Ohijić će s mnogo truda pokušati unakrsnim ispitivanjem dovesti svjedoka u kontradiktornosti. Pratimo taj dijalog:

- Gdje ste dali prvi iskaz ?

- U KPD u Zenici.

- Tko vas je saslušavao?

- Bit će: sudac iz Zenice.

- Je li to bilo u vezi s izručenjem Artukovića ?

- Onda o tome nisam ništa znao.

- Kada ste davali prvi iskaz, jeste li govorili sve ovo...

Gajski kaže svjedoku da nije dužan odgovoriti, ali Avdić već govori,

brzo:

- Naveo sam sve što sam učinio i za to mi je suđeno.

- Kada ste ušli u školu za motorizirane jedinice ?

- Nešto prije septembra 1941.

- Što ste do tada radili u Zagrebu ?

- Bio sam također u motoriziranoj jedinici.



Prikazivanje filma »Jasenovac 1945«

Predstavnici Okružnog suda i Republičkog komiteta za informacije odgovaraju na pitanja novinara





Docent dr. Karla Pospíšil Završki



Milko Gajski



Poslije svjedočenja Ljubana Jednaka optuženi se smije



Dokazni postupak je završen



Dr. Karla Pospíšil Završki: zdrav je



Advokat Slobodan Perović prilaže dokumentaciju o zločinima



Završna riječ Ivanke Pintar Gajer



Advokat Srđa Popović pokušava dokazati da optuženi spava



Završna riječ Ante Nobila



Završna riječ Slobodana Perovića



Završna riječ Srđe Popovič

Završna riječ Silvija Desena





proces je magnetoskopski snimljen



Zafranovića i Joje Remenara

- Jeste li po završetku školovanja dobili kakvu svjedodžbu?
- Tada se nisu davale svjedodžbe. Dobio sam vozačku knjižicu i čin.
- Imate li tu knjižicu ?
- Pitaj boga gdje je nestala, vjerovatno kod Zidanog Mosta, kad sam zarobljen 1945. godine.
- Tko su vam bili nastavnici na kursu ?
- Bilo je i oficira i podoficira. Sjećam se Lavovskog, on je od Osijeka. Bio je dovodnik Mijo Divković, on je negdje od Vinkovaca. Otac mu je bio željezničar. Zatim pamtim jednog rodom je od Ključa Šakića...
- Tko je osim vas bio na kursu ?
- Još četrdesetak ustaša.
- Kažete da ste pratili Pavelića i Artukovića?
- Da li još koga?
- Kad su dolazili u Zagreb, pratili smo i Luburića, i Miloša. A pratili smo i Milu Budaka, pa Didu Kvaternika, Kulenovića (ne kaže Osmana ili Džaferbega) i druge...
- Gdje su bile tenkovske jedinice u Žumberku?
- Prije ulaza u Samobor. Nisu bile stalno tamo.
- A koliko je bilo tenkovskih jedinica.
- Jedna. I ta je bila stacionirana u Trnju. To je jedinica bojnika Oreškovića.
- Koliko je bilo tenkova?
- Bio sam, moguće 20 puta u Trnju, ali tenkove nikada nisam brojio.
- Kakvi su bili tenkovi?
- Bilo je i njemačkih i talijanskih. Njemački su veliki. Talijanski su mali, zvali smo ih »žabe«.
- Jesu li njemački imali kupole?
- Jesu.
- Imali ste motorkotač. Je li na njemu bio mitraljez?
- Jeste, najprije »breda«, a onda njemački »cvofircik«. Mitraljez je bio pričvršćen šelnom za upravljač, tako da se moglo pucati kružno.
- Kažete da su ustaše prikupili ljude na Krešimirovom trgu. Koliko je tu bilo zatočenika?
- Petsto, šesto, ne znam tačno. Znače šta, ne možete sigurno znati ako ne prebrojite. Moguće je bilo i više od šesto.
- Otkud su dopremani ?
- Nisam fatao generalije, nisam ih popisivao.
- Kojim pravcem su na Krešimirov trg došli kamioni?
- Iz ondašnje Zvonimirove išli su Lorkovićevo.
- Tada se u razgovor umiješao i Gajski:
- Recite nani što je bilo na Krešimirovom trgu?
- Slijeva ministarstvo domobranstva, zdesna park.
- A gdje je bio Andrija Artuković? - kad mu netko spomene ime, kao ovoga puta Gajski, optuženi briše suho lice, premješta nogu s noge, čini se kao da nešto preračunava.
- On je bio najprije otišao u ministarstvo. Odatle je izišao u pratnji

jednog generala bez ruke, zvao se Štancer, ili tako nekako - Slavko Štancer je 1941. godine bio vrhovni inspektor oružanih snaga NDH.

- Što ste vi radili ?
- Mi smo čekali. Bili smo pratnja. Došli smo s njim i čekali.
- Koliko vas je tada na Krešimirovom trgu u pratnji ?
- Oko 15 do 20 motorista.
- Do kud ste pratili kolonu kamiona sa zatvorenicima ?
- Iza Savskog mosta.
- Kojim ste pravcem vozili ?
- Ide se Supilovom, zatim jednom lošom cestom do Koturaške, pa Savskom cestom do mosta...

U istrazi ste rekli da je u koloni bilo između 30 i 40 kamiona. Kako to da se sada ne možete sjetiti?

- Nisam brojio.
- Koliko je motorista pratilo kolonu ?
- Već sam rekao: oko 20.
- Tko je još bio u pratnji osim motorista ?
- Bila su i jedna njemačka borna kola, bit će marka wolkswagen. Ta kola su u prethodnici. A kamion ustaša naoružanih mitraljezima na začelju kolone.

- Samo jedan kamion ustaša?
- Samo jedan, i unutra oko 30 do 40 ustaša. Ne znam pouzdano koliko, nisam bio babica... - očito, svjedoka već nerviraju pitanja koja mu se čine beskrajno beznačajna.

Kažete da su kamioni iza Savskog mosta nastavili put za Jasenovac. Otkud znate da su išli baš za Jasenovac ?

- *Znam.* Naredio je tako gospodin Artuković.
- Kažete da su ljudi utovarani u kamione. Jesu li bili vezani ?
- Rekao sam: vezani. Vezali su ih drotom. Za to je bila zadužena posebna satnija. Koja ? Ne znam, nisam vodio nikakav zapisnik, ni dnevnik.
- Kad su drugi put odvoženi ljudi s Krešimirovog trga ?
- Pred kraj 1941. godine. Iza toga smo išli na Kordun.
- Po čemu ste među narodom prepoznali partizane ?
- Imali su kape s petokrakim zvijezdama.
- Koliko ih je bilo ?
- Nisam brojio!
- Neka svjedok barem približno kaže...
- Ja mislim, svih skupa bilo je oko 400, 450, a moguće i 600.
- Koliko ih je bilo s petokrakom ?
- Trebali ste vi tamo doći pa prebrojiti!

Branioći Silvije Degen i Srđa Popović protestiraju. Po njihovom, svjedok odgovara s dozom nedopuštene drskosti. Nema na to pravo, kaže Popović, jer:

- Pitanje je bilo umjesno!
- Pa i odgovor je umjestan - jedva zamjetno se osmjehnuo predsjednik krivičnog vijeća. Rukom daje znak Olujiću da nastavi.

- Kojim ste putem išli za Kerestinec ?

- Preko Podsuseda, zatim prelazimo most... Ja sam uvijek u prethodnici. Ako je cesta široka, onda je moje mjesto zdesna, ako je uska, onda sam neposredno ispred Pavelića i gospodina Artukovića - njega nitko ni jednom nije opomenuo što sve vrijeme svjedočenja optuženog oslovljava gospodinom.

- Kad ste bili na Kordunu, gdje ste spavali ?
- Bila je neka banja. Topusko, mislim.
- Gdje je ona udolina u kojoj je pobijeno više stotina stanovnika ?
- U blizini Vrginmosta.

Kad je Olujić sjeo, Gajski je upitao Artukovića ima li on kakvo pitanje:

- Učinilo mi se kao da želite nešto kazati ?
- Nemam pitanja. To je laž. To je obična laž. Ja nikad nisam bio u

Vrginmostu.

Ispitivanje nastavlja branitelj Silvije Degen:

- Rekli ste da ste bili hrabar i discipliniran ?
- Uvijek sam takav.
- Zato ste bili osuđeni ?
- Zato.
- Koliko godina ste imali ?
- Kad sam došao u PTS ?

- **Da.**

- Imao sam 17 godina.
  - Iz kojih ste razloga kao okrivljeni 1956. išli na rekonstrukciju ?
- Gajski zabranjuje pitanje.

- Kada ste, recite mjesec, 1941. bili na Krešimirovom trgu ?

Obrana protestira:

- Na to je opširno odgovoreno!
- Nije rekao mjesec - ustrajao je Degen: - Koliko je iza toga prošlo vremena do odlaska na Kordun ?
- Bilo je proljeće. Bilo je sunce.
- Kako se zvala vaša jedinica ?
- Poglavnikov tjelesni sdrug. PTS.
- Komandant ?
- Potpukovnik, pa pukovnik Moškov.
- Tko je Tomislav Sertić ?
- Zapovjednik ustaške vojnice...

I tad je uslijedio splet mnogih od onih pitanja koja je već pitao Olujić. Svjedok se držao svojih činjenica. Novo u dijalogu bila su pitanja o tome gdje se nalazi dvorac o kojem je govorio svjedok, s koje strane Samobora. Svjedok to nije mogao precizirati, ali je ponudio branitelju:

- Ako treba, mogu vas do tamo odvesti. Pamtim gdje je.

U 12.49, poslije pauze, ispitivanje je nastavio Olujić, kojemu je svjedok rekao da zatočene u Jasenovcu nije brojio i da ne zna koliko ih je

bilo. Olujić je na to zamolio predsjednika vijeća da svjedoku predoči njegovu izjavu u istrazi: tada je rekao da ih je bilo 7.000 do 8.000.

- Može biti da sam tako rekao. Moglo ih je biti i 10.000. A broj kojeg spominjete čuo sam od stražara. Tako su govorili stražari nama iz pratnje.

- Gdje je u Zagrebu stanovao Andrija Artuković?

- Nikad na jednom mjestu nije spavao. Bojao se.

Obrana je, naime, mogla s mnogo uvjerljivosti zastupati tezu da je 1943. godine bilo nemoguće da ustaše tako tuku snage NOV da bi zarobile više stotina partizana. Nije sasvim jasno zašto je optužnica prihvatila svjedokov podatak o vremenu kao tačan. Jer, događaj o kojem govori svjedok zapisan je u historigrafiji, za njega ima dovoljno dokaza samo nije riječ o 1943. godini, nego o septembru 1942. godine. Bez mnogo tumačenja, evo o tome ustaškog »dnevnog izvješća« broj 259 od 16. septembra 1942:

»Podhvat protiv partizana u Žumberku u toku je. 14. IX djelovi XIII ustaške objne iznenadnim naletom zauzeli su partizansku bolnicu u Osredak (17 km zapadno od Samobora) sa 44 ranjenika, 2 liječnika i 1 liječnicom. Za vrijeme tog podhvata ustaše su iznenađeni od strane partizana došli u vrlo težak položaj pretrpivši gubitke. Pravovremena pojava jedne bojne ustaško-domobranske pukovnije u bok i pozadinu neprijatelja spasila je situaciju i neprijatelj je ponovo napao jedan sat XIII ustaške bojne i uspio ga djelomično opkoliti, ali je ponovnom pravovremenom intervencijom jednog sata ustaško-domobranske pukovnije situacija popravljena i neprijatelj je razpršen. Poslije toga u toku cijelog 15. IX neprijatelj je izbjegavao borbu, a prema izvješću mještana neprijatelj se... povukao na talijansku stranu... Gubici 14. i 15. IX:

a) partizanski: 17 poginulo (nađenih) a više njih poginulo i odneseno (po iskazu seljaka navodno oko 80), 99 uhvaćenih partizana strijeljano je (među njima 2 vođe, 2 liječnika, i 1 liječnica)...«

U »izvješću« broj 262 od 19. septembra 1942. godine ustaše navode podatak da su izvršili »čišćenje sela Cerovica (17 km zapadno od Samobora)« i da je »evakuirano 31 muškarac, 36 žena i 67 djece«. Zna se da je većina njih tada strijeljana, kao i »46 muškaraca naklonjenih partizanima« iz sela Pečno.

Ne bi bilo teško dokazati da se svjedočenje Bajre Avdića odnosi upravo na te podatke. U 1943. godini nije bilo ničeg sličnog na području Žumberka. Ali to u procesu Andrija Artukoviću nije istraživano. U dijalogu Degen - svjedok, vođen je detaljniji razgovor o ofanzivi na Kordunu.

- Izjavili ste u istrazi da je svaki kamion sa Židovima bio praćen od kamiona ustaša?

- Krivo shvaćeno. Bilo je samo jedan kamion ustaša.

- Još jedno nepodudaranje istrage i današnjeg iskaza: prije ste rekli da ste kurs završili 15. novembra 1941, sad kažete u oktobru?

- Bit će da je to greška daktilografa. Točno je: petnaestog desetog!

Opet riječ uzima Degen. Pokušava svjedoka dovesti do kontadiktornih izjava u vezi s mjestom dvorca, s vremenom kad je zločin izvršen, kojim se putem odlazilo, a kojim vraćalo iz Kerestinca...

- Sjećate li se mjesta Lasinje?

- Ne. Nisam čitao natpise uz cestu.

- Kad ste bili na Kordunu, sjećate li se nekog govora Ante Pavelića, možda je govorio narodu ili jedinicama?

- Ne bih rekao da je držao govor, dolazili su ljudi da se žale, svi uplašeni. A govorio je samo ustašama, čini mi se jednoj satnji...

- Što se dogodilo poslije toga govora?

- Tražio je da se pohapsi i pobije pravoslavno stanovništvo. I to je učinjeno.

- Jesu li s vama bili Talijani?

- Oni su bili prema Karlovcu.

- Sad o onom streljanju devetorice komunista. Kakvo je bilo ponašanje optuženog?

- I on je pucao... Poslije toga je dr Šercer pregledao ubijene, da vidi jesu li svi mrtvi. Onda smo se vratili na Markov trg. Artuković je rekao: sad smo u Zagrebu uništili glavno komunističko gnijezdo.

Srđa Popović je najprije pitao o naoružanju.

Svjedok precizno odgovara, nezbunjiv, ali povremeno ostavlja dojam čovjeka kojemu je svega dosta i kao da želi drskoću uvrijediti branitelja. Bila je i novost izjava svjedoka da s Pavelićem nije imao izravan kontakt:

- Rijetko sam ga čuo da govori, osim kad bi rekao: ići će se ovuda ili onuda.

- A s Andrijom Artukovićem, kako je bilo?

- Meni on lično nije naređivao. Naređenja je prenosio Lahovski.

- Jeste li imali s njim neke druge kontakte?

- Nismo mi nikakva familija!

- Ako možete da nam objasnite: bilo vas je u pratnji dvadesetak.

Kako to da ste baš vi uvijek blizu šefa države ili ministra Artukovića?

- Bio sam najdiscipliniraniji i najokretniji, i danas sam brži od vas, pored svih mojih godina. I dobar sam motorist!

Tužiocu su zadovoljni.

Artuković, upitan od Gajskog, kaže da je sve čuo i razumio.

Obrana više nije imala pitanja.

- Imate li primjedbi?

- Najviše je laži. Ova je laž morala biti dugo pripremana, da bi bila iskorištena u danom momentu protiv mene.

- Recite optuženi, jeste li se po Zagrebu vozili?

- Vrlo rijetko.

- Tko vas je pratio?

- Nisam imao motoriziranu pratnju. Bio je jedan agent.

- Jeste li čuli za prezime Avdić?

- Nikad!

## **SRIJEDA, 30. aprila**

Već drugi dan je kišno. Povremeno pljusak.  
Rasprava je počela u 8.32

Poslije izjave dr Karle Pospišil Završki («...nema kvalitativnih promjena...») nastavlja se dokazni postupak. Suci Gajski i Rumjenjak čitaju davnašnje *izjave* mrtvih, ili zbog teške bolesti neprisutnih svjedoka:

- Bozo Barbarić (1906): posvjedočio je istinitost izjave Filipa Barbarića, ono kako je Artuković rekao: ne dolazi mi na oči ako ne ubiješ 200 Srba!
- Vuka Radeka (1902) koja je dobro poznavala Artukovića iz Gospića, gdje je bila učiteljica: poslije susreta u Gospiću prvi put ga je vidjela kao logorašica u Staroj Gradiški 1942. godine.

- Josip Tucan (1887), za vrijeme rata Artukovićev službenik: poslije ustanka Artuković je naredio da se pobiju svi Srbi stariji od 16 godina, ali nije spriječavao ubijanje djece u kolijevci.

- Stjepan Kraljević (1896) znao je Artukovića sa studija, bili su dosta bliski, ali zbog toga što je Artuković bio strašan, nije se usudio intervenirati da mu pusti brata iz zatvora.

« Josip Boban (1916) pamti Artukovićevu okružnicu o likvidiranju Srba, Židova i Cigana.

- Vjekoslav Vargović (1909) bio je ustaški logornik u Donjem Miholjcu: rečeno mu je da pokolj Srba nitko ne može spriječiti, jer je to naredio Artuković.

- Slavko Čelanski (1916) dao je iskaz o pokolju u Rakovom Potoku: »Zatvorili smo prozore zbog strašnog smrada od raspadnutih leševa.«

- Ivan Cvitanović (1897) intervenirao je kod Artukovića zbog pokolja nevinih ljudi, a onda je i sam uhapšen i otjeran u logor.

- Stjepan Fundak (1890) stari znanac Andrije Artukovića, svjedočio je o Artukoviću kao rukovodiocu koji je bio odgovoran za zločine stožernika Tolja.

- Novak Mastilović (1906) pravoslavni pop iz Hercegovine iznio je stravične podatke o pokolju nevinih Srba.

- Vladimir Gothardi (1894) uvjerljivo je ispričao 1952. godine kako kao endekaški kotarski predstojnik ni jednom nije mogao spriječiti zločine na kojima je inzistirao Andrija Artuković.

- Branislav Broz (1896) kao kotarski predstojnik primio je brojne naredbe ministra Artukovića sa zahtjevima za hapšenja, deportacije, konfiskaciju imovine...

- Antun Jezeran (1922) je dobro znao ustašu-koljača Đuru Radanovića, koji se hvalio kako ga na to potiče Artuković.

- Stjepan Legović (1894), službenik u ministarstvu Andrije Artukovića: »Artuković je nemilosrdno odbijao molbe za pomilovanje. Svaka intervencija donosila je smrt.«

- Mirko Gojsilović (1889) detaljno je svjedočio o pokoljima u okolici Petrinje. Tvrdi da je pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi naredio osobno Andrija Artuković.

- Marija Čorba (1911) iznijela je više primjera progona i hapšenja po nalogu ministra Artukovića. Jednom je čak preko »krugovalne postaje« Zagreb naredio hapšenja stotinjak ljudi, koji su likvidirani.

- Pavle Karajković (1904) zna da je Artuković potpisao naređenje za prisilno preseljenje Srba iz Vognja u Grabovce, kako bi se folksdojčeri mogli naseliti u bogatiji Voganj.

- Mirko Šakić (1903) dao je podatke o Artukovićevom naređenju da se progone i likvidiraju pravoslavni svećenici.

- Marko Draženović (1911) službenik ministarstva unutrašnjih poslova iznio je splet podataka o Artukoviću kao organizatoru naredobodavcu za zločinačke akcije.

Poslije čitanja svake izjave branioci su (uglavnom Željko Olujčić, a nekoliko puta i Silvije Degen) tražili da se unese u zapisnik kako se »iskaz svjedoka ne odnosi ni na jednu inkriminaciju iz optužnice«. Artuković bi obično, na pitanje ima li kakvu primjedbu odgovarao:

- Kako ne! To je apsolutna laž. - Ili: Sve sama laž.

U nekoliko navrata se nasmijao. A poslije čitanja iskaza Antuna Jezerana iz Čazme, odmahnuo je rukom:

- Larifari - kaže talijanski, pa sam prevodi: - Rekla kazala!

## **PONEDJELJAK, 5. maja**

Poslije četverodnevni prvomajskih praznika, nastavljen je dokazni postupak. Vijećnica ovoga puta nije potpuno popunjena. I na galeriji ima slobodnih mjesta. Od Artukovićeve porodice tu je samo kćer Ruža. Kaže da joj je brat otputovao u Njemačku. U kratkom razgovoru s režiserom Zafranovićem s engleskim naglaskom se žali kako je »sve to tako čudno upereno protiv mog jadnog tate«. U 8.30 doc. dr Karla Pospišil Završki je obavijestila sudionike rasprave da su liječnici vještaci, internist i psihijatri, i jutros pregledali optuženog Artukovića utvrdivši da »u njegovom tjelesnom i psihičkom stanju zdravlja nema kvalitativnih promjena koje bi priječile daljnje sudjelovanje u raspravi«.

Gajski odmah prelazi - kako to on kaže: - »na čitanje i uvid u priloženu dokumentaciju u spisu, kako je predloženo u optužnici«. Neke dokumente je čitao sam Gajski, a neke Božidar Rumjenjak. Artuković ni jednim znakom nije pokazao svoje raspoloženje. Pomno sluša i šuti. Čitani su zakonski propisi, doneseni obično na Artukovićev prijedlog i s njegovim potpisom, objavljujani u službenom endehaškom listu »Narodne novine«. To su zakoni o stavljanju van zakona Srba, Židova i Cigana, propisi o arijevske časti i krvi, o zabrani ćirilice, o rasnoj pripadnosti, naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kućanstvima, odredba o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost, zakonska odredba o prijemkim sudovima, naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada rasnopolitičkog povjerenstva...

Obrana je imala jednu primjedbu:

- Optuženi sve vrijeme spava!

Ne bi se reklo da je spavao. Vidjelo se to po malim kretnjama prstiju koji su se tren sklapali, a tren rasklapali. To i optuženi kaže:

- Slušam ja vas, gospodine predsjedniče!

Pročitane su 23 zakonske uredbe ili naredbe. Zatim je pročitano četrnaest raznih pisama, raspisa i okružnica u kojima se, na ovaj ili onaj način, Artuković predstavlja po mjeri ocjena iz optužnice Okružnog javnog tužilaštva Zagreb. Među ostalim dokumentima, tu je bio i jedan izvještaj iz kojeg se vidi da je Artuković baš sve znao o logoru »Danica« (imenovanje šefova, plaće stražara) i o ostalim logorima (planiranje troškova u godišnjem budžetu). Obrana ima prigovor:

- Sve su to fotokopije, a ne originali!

Fotokopije su bile vjerna slika originala.

Posebno snažan dojam je ostavio dokument čitan trideset i treći po redu. Bilo je to pismo nekog ustaše (zvao se Petar Bačić i bio je dr prava, Artukovićev kolega) ministru Artukoviću: javlja mu, kao što su se dogovorili, kako bi trebalo pohapsiti stotinjak ljudi u Dugom selu (detaljan spisak) jer je onaj kraj »75 posto zaražen komunizmom«. Prethodno je taj Bačić o tome razgovarao s poglavnikom, ali kako ništa nije učinjeno zamolio je Artukovića da »ta pitanja riješi«.

Tokom dokaznog postupka pročitane su naredbe o ministarskim imenovanjima optuženoga i o tome kako je odlikovan nekim »Zvonimirovim veleredom«.

Poslije pauze čitana je još jedna serija dokumenata o zločinima. Bilo je tu i Artukovićevih naređenja, ali i snop plakata smrti s Artukovićevim potpisom. Na prijedlog javnog tužioca pročitani su i jedan partizanski članak o borbama na Petrovoj gori u proljeće 1942. godine.

U sudnici su na TV monitorima pokazana dva dokumentarna filma: »Jasenovac 1945« (»Ovdje vlada tišina groblja«, govorio je spiker) i »Evandjele zla«.

Poslije gledanja filmova riječ je dobio Željko Olujić: traži da se izvrši uvid u krivični spis Ante Moško a na okolnost Artukovićevog položaja u sistemu vlasti tzv. NDH, te spis sa suđenja Bajri Avdiću. Branitelj je zaista izazvao iznenađenje predlažući da se pročita i krivični spis Viktora Tomića; tome ustaškom zločincu, naime, nikada nije suđeno - izgubio se negdje s grupom ratnih zločinaca iz Njemačke. Uvid u njegov spis je zatražen zbog toga što je on hapsio dr Jesu Vidića. Olujić je zatim predložio da se kao svjedoci pozovu:

Zvonko Komarica, kao zatočenik u Kerestincu i autor knjige o tome logoru;

Tešo i Rade Bulat, kao autori zapaženih studija o NOR-u na području kotara Vrginmost;

Dušan Lasić, koji je objavio rad o policijsko-obavještajnim služabama NDH;

Fikreta Jelić Butić, autor knjige »Ustaše i NDH«;

Povjesničar Leopold Kobsa.

Srđa Popović je tražio da se pročita certifikat o ekstradiciji Andrije Artukovića i da se kao svjedok sasluša Olga Vidić.

Silvije Degen je zatražio da se pročitaju nalazi šestorice američkih psihijatara, koji su optuženog pregledali prije ekstradicije. Ostaje kod tvrdnje da je optuženi nesposoban da sudjeluje u procesu. Zatražio je od liječnika vještaka da odgovore:

- da li su kod optuženog prisutne simulacije kao mehanizam njegove obrane?

- koliko je psihičko stanje optuženog promijenjeno u odnosu na stanje u SAD prije ekstradicije?

- od kakvog su utjecaja njegovi ekscesi na raspravi?

- da li je gubljenje vremena orijentacije optuženog odlučno za ovaj postupak?

Na prijedloge obrane odgovorila je Ivanka Pintar Gajer. Bila je nadmoćna u prosuđivanju prijedloga i analizi odnosa optuženi-proces. Nije bilo ni jedne suviše riječi, ni jedne lijepe fraze, ako činjenice same po sebi nisu lijepe. Uvid u spis Moškova je nepotreban, jer je rasprava rasvijetlila dimenzije Artukovićevih ovlaštenja i aktivnosti. Spis svjedoka Bajre Avdića nije potreban, jer ne sudi se njemu, nego Andriji Artukoviću. Osim toga, potsjeća: stranke su imale priliku da svjedoka unakrsno ispituju. Ni ona sama se nije dosjetila (ili se nije htjela dosjetiti?) da nema krivičnog spisa Viktora Tomića, pa je odbila zahtjev za uvid u takav spis: sud je imao priliku da sasluša Franju Truhara. Izjasnila se i protiv svjedoka - autora članaka, analiza i monografija. Pozvala se na nepostojanje neposrednih saznanja. Sve što bi moglo biti u tim knjigama, sud je imao priliku čuti od svjedoka. Protiv svjedočenja Olge Vidić nije ništa imala, i tužilaštvo je htjelo pozvati Olgu Vidić, ali je ustanovljeno da je nesposobna za svjedočenje. Dokaz o tome će priložiti zastupnik njene porodice Slobodan Perović. Sto se tiče psihičke sposobnosti, Ivanka Pintar Gajer je rekla:

- Protivim se uvidu u nalaz šestorice vještaka u SAD, jer taj nalaz nije ni bio osnovom za odlučivanje u procesu izručenja. Međutim, ako je ta dokumentacija priložena aktu o ekstradiciji, a upravo iz činjenice da je optuženi izručen, ne protivim se tome. Ne protivim se da vještaci odgovore na četiri pitanja obrane, tim više što je konzilij vještaka svakodnevno pregledavao optuženog i davao mišljenje o stanju njegovog zdravlja.

U vezi člana 539 (vezanost optužnice za akt o izručenju) Ivanka Pintar Gajer je rekla da se optužba pridržavala akta o izručenju: naglasili smo to i u optužnici, a bit će kazano i u završnoj riječi.

Odluka krivičnog vijeća je najavljena za naredni dan.

**UTORAK, 6. maja**

Predsjednik vijeća nije prihvatio prijedloge obrane u odnosu na pozivanje novih svjedoka, ali je odobrio čitanje nekih ulomaka iz knjige

Bogdana Krizmana i Fikrete Jelić Butić. Oboje autora su s mnogo činjenica dokazivali sudioništvo Artukovića u zločinu. Također je pročitan i akt o ekstradiciji. Srđa Popović traži da se unese u zapisnik:

- Tu se vidi da optuženi nije tužen za ubojstvo!

Poslije toga prešlo se na saslušanje liječnika vještaka. U ime svih izjavu je dala docent dr Karla Pospišil Završki. Odgovara na četiri pitanja obrane:

- Da li su prisutne simulacije optuženog kao mehanizam njegove obrane?

Ona je odgovorila da branitelj nije pitanje o simulaciji decidirano postavio, tako da vještaci nisu shvatili koje Artukovićevo ponašanje obrana smatra simuliranjem. Liječnici vještaci, prema njezinu mišljenju, u svojoj praksi nikada ne koriste taj termin.

- Da li je došlo do promjena u Artukovićevo psihičkom stanju u odnosu na vrijeme dok je boravio u bolnici Pomorske akademije u SAD? K. Pospišil-Završki je na to pitanje odgovorila na način koji je najmanje odgovarao obrani. Ona je decidirano izjavila da ju u odnosu na Artukovićevo stanje dok je bio u SAD njegovo sadašnje stanje u najmanju ruku mnogo stabilnije, a osobito je prisutna psihofizička sposobnost da sudjeluje u toku cijelog postupka kontinuirano svakog dana, a ne samo »od danas do sutra«. Prema njezinu mišljenju, to potvrđuje i Artukovićevo svakodnevno sudjelovanje u raspravi od 14. travnja.

- Dalje pitanje obrane vještacima bilo je da li je Artukovićevo »ekscenno ponašanje novi moment u raspravi«.

Doc. dr K. Pospišil-Završki odgovorila je da nema novih elemenata, te da se navodno spavanje ne može nazvati ekscenom jer je u toku same rasprave to i opovrgnuto kada je predsjednik vijeća sudac Milko Gajski na pitanje Artukoviću da li spava dobio od njega decidiran odgovor da ne spava.

- I na posljednje pitanje, o tome da li je gubitak orijentacije moment koji je odlučan za postupak, psihijatrski vještak je odgovorila da liječnici vještaci ne smatraju, niti su to u dosadašnjem toku rasprave utvrdili da je kod optuženog postojao gubitak orijentacije. Taj navod, prema njezinim riječima, okrivljeni ne potvrđuje. Ona je braniteljima jučer ujutro željela »pojasniti« koja je uloga vještaka u sudskom postupku. U očitovanju na imperativ branitelja S. Degena da vještaci moraju dati određene prijedloge za odluke suda, doc. dr K. Pospišil-Završki je odgovorila da je taj zahtjev neprimjeren jer se to direktno sučeljava s o vlastima vještaka u postupku. Vještaci su, prema njezinim riječima, u postupku u poziciji pomoćnika suda za neka stručna pitanja koja sud ne poznaje u dovoljnijoj mjeri.

Potom dugo, opširno i stručno govori o optuženom. Sve to nije tema ove knjige. Jedno je sigurno: optuženi je sposoban da sudjeluje u procesu. To su utvrdili i američki i jugoslavenski liječnici vještaci. I koliko god je unakrsno ispitivanje svjedoka bilo zanimljivo (odgovarali su, osim dr Karle Pospišil Završki, dr Mijo Rudan, dr Ivo Košuljandić) nije za naše istraživanje o tome koliko je Artuković mjera zločina relevantno.

Poslije pauze sud je pregledao zbirke fotografija iz fonda Spomen-

parka Jasenovac (»O žrtvama ustaških logora«) i iz Muzeja revolucije. Pregledana je i zbirka fotografija oglasa smrti: izvještaji Artukovićeovog ministarstva o streljanjima. Obrana je tražila da se zapisnički konstatira kako obnevidjeli Artuković nije u stanju da pregleda priložene fotografije.

- Ivanka Pintar Gajer je podsjetila sud da je predala fotose, prethodno objavljene u zagrebačkom »Večernjem listu«: Himmler u Zagrebu. Pri tome je sud obavijestila da odustaje od prijedloga da se sasluša još 32 svjedoka i da se predoče stari iskazi četrdeset trojice, jer je »u dosadašnjim svjedočenjima prikupljeno dovoljno dokaza za presudu«. Također je obavijestila da se Okružnom javnom tužilaštvu javilo više stotina građana, koji bi htjeli svjedočiti o zločinima Andrije Artukovića.

Zastupnik privatne tužbe, Slobodan Perović iz Beograda, predao je u sudski spis niz dokumenata o dr Jesi Vidiću, jer - reče - kako je »obrana počela, još će dokazivati da dr Vidić nije ni postojao«. S mnogo jetkosti, odgovorio mu je Srđa Popović. Zatim su branitelji opetovano inzistirali na uvidu u krivične spise Bajre Avdića i Ante Moškova, te - umjesto svjedočenja - svestraniji uvid u neke znanstvene, knjige, među ostalim i stoga da se pokaže kako logor Kerestinec ne postoji poslije ljeta 1941. godine.

Na zahtjev obrane, Ivanka Pintar Gajer je pročitala imena svih od čijeg svjedočenja je tužba odustala.

**SRIJEDA,**  
7. maja



U očekivanju završne riječi javnog tužioca, optuženi Artuković je obukao tamno, po mjeri krojeno, i kod dobrog krojača šivano odijelo. Za raspravu je, kaže dr Karla Pospišil Završki, sposoban. Milko Gajski obavještava sudionike u procesu da krivično vijeće odbija prijedlog da se izvrši uvid u predložena znanstveno publicistička djela, kao i uvid u spis Ljube Miloša, »jer su te činjenice utvrđene saslušavanjem svjedoka, koji o tome imaju neposredna saznanja«. Također je odbijen zahtjev za uvid u krivični spis Bajre Avdića i u njegova davnašnja saslušanja. Bio je predložen i neki Kaseheov telegram za čitanje, ali sud je ocijenio da je to suvišno. Odbijen je i Degenov prijedlog da se izvrši supervještačenje. Od jučerašnjih prijedloga, prihvaćeno je čitanje svjedočenja (u istrazi 1952. godine) Olge Vidić, koja je na svoj način potvrdila sve ono što je prethodno kazano o molbama upućenim Artukoviću da spasi njenog muža, svog kolegu sa studija i iz advokature.

Poslije čitanja iskaza Olge Vidić, zastupnik njene porodice, Slobodan Perović je govoreći s mnogo šarmatnog entuzijazma, sposoban da kaže i ono što u ovom procesu nije spominjano, izjavio:

Na okolnosti iz odbrane optuženog

»Artuković je u svojoj odbrani izneo da nakon rata nije sarađivao sa ustaškim pokretom, i to očigledno smatra važnim delom odbrane - okolnošću koja ukazuje da se on distancirao od zločina NDH izvršenih za vreme, rata. Da ovakva odbrana nije istinita, na okolnost povezanosti Artukovića sa zločinačnom ustaškom emigracijom i nakon rata, predlažem: da se od Arhiva Hrvatske pribavi podatak o sastavu 'Vlade NDH u izbeglištvu', od 1951. u kojoj je Artuković takođe bio ministar unutrašnjih poslova. I ovu 'vladu' sastavio je ratni zločinac Ante Pavelić.

Povodom predloga odbrane koja traži proveru iskaza svedoka na okolnosti ubistva Dr Vidića, predlažem: da se pozove i sasluša kao svedok Fedor Aranicki, iz Sremske Mitrovice, koji je bio advokat i prijatelj porodice Vidić, i kome su poznate okolnosti njegovog ubistva. Do sada nije saslušan.

Na okolnost povezanosti tzv. NDH i ustaškog pokreta sa međunarodnim nacional-fašizmom, kao i na okolnost učešća vlade NDH u genocidu jevrejskog naroda izvršenom u toku II svetskog rata od strane Trećeg Reicha, pa time i učešće optuženog Artukovića u genocidu, kao član te vlade: predlažem za izvođenje sledeće dokaze:

Prilažem fotokopiju telegrama na nemačkom jeziku, upućenog ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, iz Zagreba, od strane nemačkog poslanika u Zagrebu, ovde već pominjanog ratnog zločinca Kaschea. Sadržina telegrama odnosi se na sporazum o konačnom rešenju židovskog pitanja upućivanjem Židova u nemačke konc-logore uz plaćanje iznosa od 30 maraka za svakog. Na ovaj način NDH je prodala svoje građane, Židove njihovu slobodu i živote stranoj državi. To je primer bez presedana u istoriji, bar u granicama hrišćanske civilizacije u i njoj vladajućih moralnih načela na koja se Artuković toliko poziva u odbrani.

Na iste okolnosti predlažem da se izvrši uvid u fotografiju na kojoj su Artuković i Budak u 'srdačnom' razgovoru sa Jeruzalemskim muftijom El Huseini-jem - organizatorom zloglasne SS 'Handžar divizije', koja je počinila ogromna zverstva u Jugoslaviji za vreme rata . . .

Na okolnost: progona civilnog stanovništva, ratnog zločina, i genocida, od strane okrivljenog predlažem da se izvedu sledeći dokazi:

fotokopija poglavnike izvanredne zakonske odredbe od 26. lipnja 1941. kojom se zabranjuje 'civilnom stanovništvu da širi glasine o tobožnjim progonima jednog dela pučanstva' - pod pretnjom prekog suda. Ovom odredbom se ustanovljava apriorna odgovornost Židova, jer se tvrdi: svi 'Židovi se smatraju kolektivno odgovornim za širenje lažnih vesti' pa svaki može, samo na osnovu toga što je Židov biti pred prijekim sudom odgovoran za ovu krivicu širenja glasina o pokoljima stanovništva. Ovu zakonsku odredbu objavio je, i naložio njeno izvršenje optuženi Artuković u svojstvu ministra.

Dalje - na istu okolnost - predlažem da se izvrši uvid u: prepis naredbe o osnivanju pokretnog prijekog suda u Bihaću, od 8. ožujka 1943, izdam od ministra pravosuđa i bogošolja Andrije Artukovića. Ovo je značajno jer je, prema Šimi Balenu, autoru knjige Tavelić' izdate u Zagrebu 1952. 'Jedna od formi masovnog ubijanja bilo Paveličevo sudstvo'.

Da se izvrši uvid u sledeće spisove:

Knjigu-spisak Jevrejskih žrtava 1941-1945. iz Zagreba u kojoj je poimenice pobrojano 7500 žrtava - Jevreja, i označeni krvnici. Ovo je posebno značajno obzirom da je odbrana juče iznela tvrdnju da od kraja 1941. nisu ubijani Jevreji u NDH - pa ni u Zagrebu. Ja nisam imao vremena da prebrojim žrtve iz 41. godine, jer ih ima više stotina, možda i hiljadu.

Spisak opljačkanog inventara Jevrejskih lečničkih ordinacija u Zagrebu tokom 1941. g.

Spisak istupa Jevrejske vjere iz 1941. sa popisom svih pokrštenih Jevreja iz Zagreba. Posebno ukazujem da ovaj dokaz nije u vezi sa do sada izvedenim dokazima o pokrštavanju pravoslavnog stanovništva, je se kod tih dokaza u stvari radi o pokatoličenju, obzirom da su pravoslavci hrišćani, pa time i kršteni.

Uvid u dokumenta o otkupu taoca 1941. god.

Radi se o tzv. 'kontribuciji' - a po ovom dokumentu skupljeno je 1060 kg zlata radi otkupa 2 taoca.

Da se izvrši uvid u 8 fotografija, koje dokumentuju rušenje Jevrejske sinagoge 1941. god, kao i u fotokopiju novine 'Hrvatski narod' od 12. X 1941. kojom se objavljuje naredba o rušenju i objašnjava da se to čini iz 'urbanističkih razloga'.

U vezi sa prednjim dokazima predlažem da sud pribavi podatak od Arhiva grada Zagreba o tome da li je opeka Jevrejske sinagoge upotrebljena za izgradnju muslimanske džamije.

Na prednje navedene okolnosti predlažem i:

Da se od Arhiva Hrvatske pribavi izvještaj, koji je 1943. g. poglavniku Paveliću uputio poznati ustaša Ante Godina, a u kome napada lidere NDH, među njima i Artukovića, zbog iznošenja zlata i dragocenosti iz NDH u Švicarsku i bogaćenje od opljačkane imovine.

Predlažem da se izvrši uvid u presudu o izručenju, i obrazloženje iste sudije Sjedinjenih Država Volnija Brauna mlađeg, kojom se ne ograničava pravo SFRJ da, u skladu sa svojim zakonom, kvalifikuje krivicu Artukovića kao genocid, već se ukazuje na ograničenje zakona u Americi, po kome se to može uraditi samo zbog ubistva jer SAD nisu ratifikovale konvenciju o kažnjavanju i zločinu genocida od 1948, a koju konvenciju je Jugoslavija ratifikovala 1950. g. neposredno pre pokretanja postupka za izručenje Artukovića. Ukoliko sud nema ovu presudu, ja je mogu dati na engleskom jeziku, i u prevod na hrvatsko-srpski jezik.

Takođe predlažem da se od ambasade SAD, ili od SIP-a pribavi podatak o tome da je kongres SAD ratifikovao konvenciju o kažnjavanju i zločinu genocida u mesecu februaru ove 1986. godine, sedam dana nakon izručenja Artukovića našim vlastima . . .

Ukoliko sud ne prihvati prednje predloge, koji se odnose na utvrđivanje dokaza i dokumentacije o izvršenju krivičnog dela genocida iz čl. 141 KZ SFRJ učinjenog nad, pre svega jevrejskim, a potom ciganskim i pravoslavnim, srpskim stanovništvom, za vrijeme tzv. NDH, tada predlažem da se rasprva prekine za 24 časa, kako bi se javnoj tužbi pružila prilika da se upozna sa predloženim dokaznim materijalima te da bi na osnovu ovih dokaza dopunila pravnu kvalifikaciju u optužnici, optužujući Andriju Artukovića i za krivično delo genocida.«

Poslije očitovanja javnog tužioca i obrane, sud nije prihvatio prijedloge Slobodana Perovića. To je predsjednik vijeća saopćio u 10.20 sati dajući javnom tužilaštvu pravo da kaže završnu riječ. Ono što su naredna tri sata čitali Ivanka Pintar Gajer i Anto Nobile prava je knjiga - 69 stranica. Evo kako su taj dugi tekst saželi izvjestitelji »Vjesnika« Dorđe Ličina i Vlado Rajić:

Pledoaje zastupnika optužbe trajao je više od dva sata: u njemu je temeljito i veoma argumentirano ukazano na cjelokupnu zločinačku djelatnost Andrije Artukovića, koji je svojim postupcima u povijesti naših naroda zabilježio najcrnije stranice terora, zločina i smrti. - Čovječanstvo mora vjerovati u pravdu, pa stoga i izrečena kazna Andriji Artukoviću mora biti opomena znanima i neznanima da se zločini ne bi ponovili, da mračnjaštvo i ljudska izopačenost moraju ustupiti svoje mjesto razumijevanju i sporazu-

mijevanju između ljudi i naroda - rečeno je, uz ostalo, u završnoj riječi zastupnika javne optužbe. Osvrćući se na činjenicu da je bio dug put od izvršenja zločina do utvrđivanja krivične odgovornosti Andrije Artukovića pred sudom u Zagrebu, Ivanka Pintar-Gajer naglasila je da su počinjeni zločini tako teški da ih ni toliki protok vremena nije mogao umanjiti, da se oni nisu mogli, a ni smjeli zaboraviti. U postupku pred ovim sudom - rekla je ona - utvđivane su sve relevantne činjenice za ocjenu postojanja djela zločina, kao i krivične odgovornosti optuženoga. Sve je to omogućilo da se još jednom pred ovim sudom, srećom samo u sudskoj dvorani i samo kroz usta svjedoka i kroz pisane dokumente, vrati jedno vrijeme koje po svojem izopačenom pristupu čovječnosti i bezumnosti, izazivanju patnji i straha ljudi, nema presedana u bliskoj povijesti jugoslavenskih naroda, a posebno hrvatskog naroda u čije se ime tobože sve to činilo.

Da je optužba mogla Andriji Artukoviću staviti na teret sve one ratne zločine sadržane u optužnici iz 1951. godine, dijelom iz dopunskih optužnica iz 1984. kao i nove zločine o kojima su govorili svjedoci pred ovim sudom, tada ni glavna rasprava ne bi trajala samo petnaestak dana, a postupak za njezino zakazivanje svega 60 dana. Tada bi pred sudom trebale prodefilirati još stotine i stotine svjedoka koji bi mogli potvrditi da je optuženi Andrija Artuković, uz zločine zbog kojih mu se danas sudi kao ministru unutrašnjih poslova, kao ministru pravde i bogoštovlja i prabilježniku ustaške vlade, izvršio još niz zločina nepojmljivih razmjera - rekla je Ivanka Pintar-Gajer, a zatim nastavila - Svi ti zločini zbog kojih se optuženom Andriji Artukoviću ne sudi jer to ograničava akt o izručenju izvršeni su u zatvorima, u brojnim sabirnim i koncentracionim logorima, gradovima, selima i drugim stratištima gdje su pobijene stotine i stotine tisuća ljudi, gdje je optuženi naređivao, provodio i organizirao razne oblike genocida nad Srbima, Židovima, Romima te naređivao masovno ubijanje civilnog stanovništva svih nacionalnosti.

Govoreći o kontinuitetu Artukovićeve zločinačke djelatnosti, zastupnik javne optužbe zatim je podsjetila na ulogu optuženog u iniciranju, uspostavljanju i organiziranju ustaškog terorističkog aparata u kvislinškoj NDH. - Da bi se održale na vlasti, ustaše su najbrutalnijom silom kopirale nacističko-fašističko uređenje, ustaški zločinci oborili su se nepojmljivom mržnjom na komuniste i ostale antifašiste - hapse ih, odvođe u logore i ubijaju. Osnovani su sabirni, radni i koncentracioni logori, donijete su odredbe o zaštiti arijevske krvi i kulture na temelju kojih su Srbi, Židovi i Romi stavljeni izvan zakona. Ustaški cilj bio je fizičko uništenje srpskog naroda na području tzv. NDH. Po nacističkom uzoru istrebljuju Židove i Rome. Masovnim ubijanjem u brojnim sabirnim i koncentracionim logorima i zatvorima i na samom terenu, ustaške bande zvjerski su poklale i na najbrutalniji način pobile stotine tisuća muškaraca, žena i djece. Osim toga, na desetke tisuća Srba protjerano je u Srbiju, a njihova imovina opljačkana. Započela je organizirana pljačka židovske imovine, a postupci prema zatočenicima u ustaškim logorima pokazali su se jednako strašnima kao oni u nacističkim logorima smrti.

Jedan od oblika genocida nad srpskim stanovništvom bilo je i prisilno prevođenje Srba na rimokatoličku vjeru. U realizaciji koncepcije ustaške dražave - njenog političkog uređenja - rasna i vjerska krajnja netolerancija i mržnja bile su temelj i praksa tog terorističkog režima. A za ostvarivanje konačnog cilja - da tzv. NDH postane »čisti hrvatski životni prostor«, koji će omogućiti egzistenciju čiste hrvatske nacije, bilo je nužno istrijebiti Srbe, Židove i Rome. Drugi bitni faktor ustaškog programa stvaranja »čiste hrvatske nacije« sastojao se i od »unutrašnjeg pročišćavanja«, odnosno istrebljenja svih onih Hrvata koji nisu prihvaćali kako stranu okupaciju tako ni ustaške monstruoze zločine. Stoga je - rekla je, uz ostalo, zastupnik javne optužbe Ivanka Pintar-Gajer - »sistem ustaškog terora imao s jedne strane izrazito rasistički i vjerski netolerantan karakter, koji je došao do izražaja u genocidu srpskog, židovskog i romskog stanovništva, a s druge strane karakter totalne netolerancije prema većini hrvatskog naroda, koji nije prihvaćao kvislinški položaj svoje zemlje, kao ni ustašku zločinačku politiku rasne, nacionalne i vjerske mržnje. To je naročito došlo do izražaja kad je pod vodstvom komunista hrvatski narod s ostalim narodima i narodnostima počeo pružati aktivan otpor kako okupatoru, tako i zločinačkoj djelatnosti njihovih slugu - ustaša i četnika. Rodoljubi, antifašisti i demokraciji svih naroda i narodnosti, bez obzira na političke, nacionalne, vjerske i ostale razlike, u sve većem broju ulazili su u NOB boreći se protiv terora, genocida i izdaje zločinačkog ustaškog režima i njihovih pokrovitelja - nacističkih agresora.

Osvrćući se na iskaze optuženog pred sudom, Ivanka Pintar-Gajer je navela da Andrija Artuković priznaje samo one okolnosti jili činjenice koje se odnose na nebitne stvari ili, one koje su ga svrstavale u red uvaženih osoba, osoba Pavelićeva povjerenja. - Zbog svoje taštine on ne može da prešuti da je bio osoba posebnog Pavelićevog povjerenja, ali potpuno samostalan u radu. On je samostalno donosio odluke, a istovremeno tvrdi da je radio samo manje važne stvari, da ga je Pavelić držao kao ministra jer je - kako je rekao - njegovo ime »nešto značilo, a vremena su bila teška«. Pri tome uporno izbjegava da ustaški pokret u tzv. NDH i sebe lično dovede u bilo kakav odnos s ubijanjem nedužnih ljudi, drugim oblicima genocida, osim jednog jedinog izuzetka - kad je riječ o Romima - navela je dalje u svojoj završnoj riječi zastupnik optužbe Ivanka Pintar-Gajer.

Analizirajući obranu optuženoga, Ivanka Pintar-Gajer je istakla da Andrija Artuković, ostajući na principima ustaškog pokreta, na principima jedne krvave ideologije, otklanja od sebe konkretnu odgovornost, negirajući svoja ovlaštenja kao ministra određenih resora u vladi tzv. NDH, kao i čine i posljedice koji su proistekli iz toga, a koje je optuženi kreirao i provodio. - U svojem radu Artuković se - kako kaže - »pridržavao moralnih načela koja nisu u suprotnosti s ustaškim načelima i zakonima«, a moralni principi kojima se rukovodio u svojem radu - rekao je - principi su Katoličke crkve. Suočen s pitanjem rasnih zakona, odnosno donošenjem tzv. zakonskih odredbi, posebno onih koje su se odnosile na »židovsko pitanje« genocid prema Srbima i Romima kao i likvidacije svih onih koji su bili protiv

ustaškog pokreta Artuković je cinički izjavio: »Postojalo je židovsko pitanje: ono je raspravljano s više strana, a gdje se što potpisivalo, to nemani pojma«. U vezi s donošenjem tzv. zakonskih odredbi za koje je on dao prijedloge ili ih sam potpisao, Artuković je naveo da je bio pozvan kod šefa države, da su mu tu predočena razmišljanja kao ministru unutrašnjih poslova i kao bivšem advokatu. Nakon opširnih konzultacija stručnjaci su sačinili nacрте i prijedloge tekstova zakonskih odredbi, a on je opet - kako je rekao - u odlučivanju bio sporedna osoba.

Ivanka Pintar-Gajer zatim je u svojoj završnoj riječi podsjetila na one dijelove Artukovićeve iskaza pred sudom koji se odnose na njegovu tobože sporednu ulogu u donošenju drugih akata koji je ustaškom režimu omogućio da »legalizira« besprimjeran zločin na području kvislinške NDH. - To je obrana koja uz provedene dokaze u ovom postupku jasno i nedvosmisleno upućuje na to da su i sva konkretna djela što su optuženom stavljena na teret samo logičan slijed njegova poimanja da sve što stoji na putu provođenja ustaške ideologije treba uništiti, jer žrtve su krive što su žive, jer - po ideologiji optuženoga - pripadaju krivoj etničkoj, rasnoj ili političkoj skupini.

Ubijanje ljudi iz tih skupina je i osveta, odmazda u ime nekakvog »pročišćavanja« ili »čistoće hrvatskog naroda«, a sve u službi ideologije o čistoj arijevske rasi, o čistoj hrvatskoj katoličkoj državi. To je ideologija po kojoj su sva sredstva dozvoljena - upućivanje i ubijanje djece u logorima, na stratištima, dozvoljeno je mučenje, deportiranje, prekrštavanje te pljačkanje imovine ubijenih - rekla je u nastavku svoje završne riječi Ivanka Pintar-Gajer.

- U dokaznom postupku - nastavila je Ivanka Pintar-Gajer - saslušano je 26 svjedoka i pročitano 19 izjava umrlih svjedoka ili onih svjedoka koji nisu prisustvovali raspravi. Isto tako izvršen je uvid u mnoge dokumente i službena glasila iz onog vremena. Iz svega toga - rekla je Ivanka Pintar-Gajer - nedvojbeno proizlazi da je jedan od glavnih kreatora ustaškog zločinačkog i terorističkog aparata bio upravo Andrija Artuković.

- Ljudski život i čovjekov integritet u vrijeme tzv. NDH - ukoliko nije pripadao grupi ljudi koja je provodila ustašku ideologiju - nije imao nikakve vrijednosti. Optuženi Artuković pokušao je u obrani svoju djelatnost opravdati postojećim ratnim prilikama koje su, navodno, nametnule potrebu primjene oštih mjera, pa i prema civilnom stanovništvu. Međutim, planski genocid čitavih naroda i rasa nije bio izazvan nikakvim izvanrednim prilikama, već se radilo o istrebljenju mirnog civilnog stanovništva. Teror što ga je provodio Artuković bio je potpuno neizazvan i predstavljao je najgrublje zadiranje u osnovna prava čovjeka na život, na tjelesni integritet, na imovinu. Neposredno ubijanje komunista u Maksimiru u Zagrebu, u kojem je sudjelovao i optuženi Artuković, kao i ubijanje savezničkih pilota u Zlatar-Bistrici po Artukovićevoj nalogu, ne mogu s obzirom na sadržaj akta o izručenju biti predmet optužbe. Međutim, i ove okolnosti najbolje govore kakav je zapravo zločinac Andrija Artuković. Stoga konkretni zločini koji su mu stavljeni na teret u optužnici nisu nikakvi izolirani događaji, nespojivi s

njegovom ukupnom djelatnošću, već su, naprotiv, logičan dio njegove ukupne zločinačke aktivnosti koji proizlaze ne samo iz njegova iskaza, već i iskaza saslušanih svjedoka i brojnih originalnih dokumenata iz tog vremena - rečeno je dalje u završnoj riječi zastupnika javne optužbe.

Analizirajući brojne nelogičnosti u iskazu optuženog Artukovića, posebno o konkretnim inkriminacijama, zamjenik okružnog javnog tužioca **Anto Nobilo** je naveo da su iskazi svjedoka saslušanih na glavnoj raspravi sasvim razbili koncept Artukovićeve obrane. - Iskazu svjedoka Bajre Avdića možemo pokloniti vjeru ne samo zato što je logičan, nekontradiktoran, suglasan općepoznatim i povijesnim činjenicama i što je Avdić osobno očito vjerodostojan svjedok, već i stoga što je taj iskaz potpuno sukladan i sa svim ostalim dokazima izvedenim na glavnoj raspravi. Iz tog iskaza nedvojbeno proizlazi zaključak da je optuženi Artuković početkom 1942. godine u blizini Vrginmosta naredio da se za odmazdu pobije više stotina civilnih stanovnika tamošnjih sela, da je potkraj 1941. naredio da se nekoliko stotina uhapšenih ljudi, žena i djece pobije u blizini dvorca Kerestinca te da se početkom 1943. u blizini Samobora pobiju zarobljeni partizani. S druge strane niz svjedoka da analizira obrane optuženog i rezultat dokaznog postupka nedvojbeno ukazuju i na to da je optuženi Artuković izdao nalog da se Jevrem Ješa Vidić uhapsi i ubije te da mu se oduzme imovina - naveo je, uz ostalo, zamjenik okružnog javnog tužioca Anto Nobilo, a zatim nastavio: - Stoga smatramo da analiza obrane optuženoga i rezultat dokaznog postupka nedvojbeno upućuju na to da se iskazu svjedoka Bajre Avdića može pokloniti puna vjera, da je on okolnostan, uvjerljiv i suglasan povijesnim i drugim općepoznatim činjenicama, dok je obrana optuženog kontradiktorna, nelogična, neuvjerljiva, suprotna općepoznatim činjenicama i očigledno iskonstruirana. I, dalje, više saslušanih svjedoka dali su iskaze koji se međusobno dopunjuju ili poklapaju i koji ukazuju na to da je optuženi odgovoran za smrt Jevrema Ješe Vidića.

- I ovaj postupak - rečeno je dalje u završnoj riječi zastupnika optužbe - pokazao je da je optuženi dvolična i neiskrena osoba, uvijek je bio spreman da odgovornost za zločine otkloni od sebe, da ih prebaci na druge, a da pri tom ostane potpuno hladan pred žrtvama svojih zlodjela. On je cinik koji se ne kaje. Štoviše, on je neiskren i kad su u pitanju notorne činjenice (postojanje plinskih komora, Himmlerove funkcije u nacističkoj Njemačkoj, pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi). Ni nakon više od 40 godina optuženi ne pokazuje ni traga kajanja. Kad sluša potresne iskaze svjedoka, na licu mu se vidi ciničan osmijeh. Ovaj osmijeh vrlo brzo zamjenjuje kameni *izraz* lica, iza kojeg nema ni savjesti, ni žaljenja, ni potreba za oprostom. Iako je u ovom postupku utvrđivana krivična odgovornost optuženog za samo dva krivična djela, odnosno četiri inkriminirane radnja, utvrđena činjenice koje se odnose na oklonosti pod kojima su djela počinjena nesumnjivo ukazuju da je optuženi u stvari odgovoran za ubijanje više stotina hiljada ljudi, među kojima je bilo i sitne djece, žena i staraca.

To sve ukazuje da je optuženi bio i ostao ratni zločinac i da je osnovano dobio naziv balkanskog krvnika. On je svirep i beskrupulozan. On

je bio inicijator i naredbodavac najgnusnijih zločina, a da pri tom nije birao ni sredstva ni način izvršenja. Dok ističe svoje moralne principe, poistovjećujući ih s principima Katoličke crkve i ustaške države, primjenjuje odmazdu nad nedužnim stanovništvom, upućuje djecu, žene i starce u najozlogašenije logore smrti, vrši masovne pokolje nevinih ljudi. Prikazujući se samozvano borcem za prava hrvatskog naroda, ne ustručava se da »u ime« tog istog naroda vrši zlodjela nad tim narodom i drugim narodima i narodnostima. To su zločini kod kojih čovjeku zastaje dah, mračni mu se um, jer su toliko strašni da ih i najkrvoločnije zvijeri ne bi mogle smisliti - rekli su, uz ostalo, u svojoj završnoj riječi zastupnici optužbe Ivanka Pintar-Gajer i Anto Nobilo.

Uz sažeti novinski izvještaj donosimo i nekoliko najkarakterističnijih izreka završne riječi, koju su naizmjenično čitali Ivanka Pintar Gajer i Anto Nobilo:

»Uvidom u službena glasila, Narodne novine iz vremena tzv. NDH, nesporno je utvrđeno, da je već dana 17. travnja 1941. godine Ante Pavelić donio Zakonsku odredbu 'za obranu naroda i države'. Ova zakonska odredba je bila temelj ustaškog 'normiranja', kojim je reguliran teror. Prema toj odredbi svatko 'tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda, ili bilo na koji način ugrozio opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i samo ostalo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje'. Tom odredbom uvode se izvanredni sudovi, a sudi se po hitnom postupku i izriču se samo smrtne kazne. Zakonskom odredbom o prijekim sudovima od 20. 5. 1941. godine uvode se sudovi koji 'sude za djela za koje je određena kazna smrti streljanjem'. Protiv osude prijekog suda nije dopuštena žalba, a molba za pomilovanje nije imala odgodne moći. Kazna se izvršavala streljanjem nakon 3 sata, računajući od časa proglašenja osude. Ubrzo zatim donosi se i 'Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja kad se počinitelj ne pronade'. Ova Zakonska odredba objavljena je u službenom glasilu Narodne novine 142, od 2. 10. 1941. godine i u istoj se uvodi odmazda nad nevinim osobama.

U paragrafu 1. ove Zakonske odredbe navodi se: 'Kad uslijed komunističkih napada na život ili imovinu pogine jedna ili više osoba, a za 10 dana od počinjenog čina ne pronade se počinitelj, odredit će i izvršiti Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu, za svakog poginulog streljanje 10 osoba iz redarstveno ustanovljenih prvaka komunista'.

Odredbom od 20. srpnja 1942. godine pod nazivom 'Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina protiv državi, pojedinim osobama ili movini«, a koja je objavljena u Narodnim novinama br. 162, uvodi se upućivanje u sabirne logore, oduzimanje imovine u korist tzv. NDH, kao i krug osoba na koje se ova odredba primjenjuje.

Osim toga ovom odredbom utvrđuje se, da je Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost ovlašteno osnivati logore

u pojedinim mjestima NDH. Protiv odluka donesenih po ovoj odredbi o upućivanju u logore nije dopušten nikakav pravni lijek niti tužba na Upravno sudište.

Osnovne rasističke odredbe protiv Židova, te Roma donesene su već 30. travnja 1941. godine, kada se donosi 'Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti' i odredba 'O zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda', objavljene u Narodnim novinama br. 16 od 30. 4. 1941. godine.

Prema ovim odredbama progonima su bile izvrgnute sve osobe, koje su zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti proglašene 'Židovima po rasi', bez obzira da li su židovske ili koje druge vjeroispovijesti. Nisu bili izuzeti od progona ni Židovi koji su živjeli u mješovitom braku, a čiji je bračni drug bio 'arijskog porijekla'.

Ubrzo zatim donosi se Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima, objavljena u Narodnim novinama br. 20. od 6. 5. 1941. godine, zatim Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki, koje propisuju znakove koje moraju nositi Židovi, židovske tvrtke i uredi. Odredba o zaštiti narodne arijske kulture hrvatskog naroda objavljene u Narodnim novinama br. 43. od 4. 6. 1941. godine, zabranjuje Židovima svako sudjelovanje u radu organizacija ili ustanova društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a naročito u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.

Zakonskom odredbom o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća od 5. svibnja 1941. godine, obvezuju se svi Židovi i sve židovske tvrtke da prijave svoju cjelokupnu imovinu, pokretnu i nepokretnu i sva imovinska prava. Na osnovu Zakonske odredbe o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 9. listopada 1941. godine, objavljenoj u Narodnim novinama br. 149. od 10. 10. 1941. godine, može se i po slobodnoj ocjeni podržavati imovina svakog Židova.

Zakonskom odredbom o državljanstvu objavljenoj u Narodnim novinama br. 16 od 30. travnja 1941. godine utvrđuje se, da je državljanin "NDH" državni pripadnik arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao da nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i 'NDH'. Ova odredba nesumnjivo stavlja sve druge osobe koje nisu arijskog porijekla van zakona.

Genocidu nad Srbima u 'NDH' nije prethodila onako detaljna normativna aktivnost, kao što je to bilo u odnosu na Židove i Rome, kojima je bilo namijenjeno 'posebno rasno zakonodavstvo'. Progon Srba ili se temeljio na postojećim zakonskim odredbama, ili su se masovne fizičke likvidacije vršile bez ikakvog povoda i bilo kakove osnove.

Dana 25. travnja 1941. godine donesena je Zakonska odredba o zabrani ćirilice i objavljena u Narodnim novinama br. 11 od 25. 4. 1941. godine, a isto tako provedbena Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova objavljena u istim Narodnim novinama.

Već 3. svibnja 1941. godine donesena je Zakonska odredba o prijelazu sa jedne vjere na drugu, a početkom lipnja iste godine donesena je

naredba o ukidanju svih srpsko konfesionalnih pučkih škola i zabavišta, a sredinom srpnja iste godine Naredba o ukidanju naziva 'srpska pravoslavna vjera'.

Navedene zakonske odredbe samo su dio pisanih osnova, koje su ostale kao dokazni materijal, i koje nesporno upućuju da je ustaška vlada zajedno sa Antom Pavelićem a uz pomoć okupatora prigrabila vlast, provodila organizirani teror, genocid i druge oblike napada na ličnost i imovinu čovjeka.

Oblici napada bili su raznovrsni, jednom rječju oni su predstavljali oblike terora koji je negirao pravo na tjelesni integritet, pravo na pripadanje jednoj rasi, vjeri, pravo na pismo, pravo na ravnopravno življenje, pravo na kulturu, na govor, na međusobno komuniciranje, na slobodno kretanje, te u svom najtežem vidu pravo na život..

Koju ulogu je u takvom sistemu masovnog terora imao optuženi Artuković Andrija, utvrđivano je i dokazano u ovom postupku, dijelom na osnovu pismenih dokaza, a dijelom na osnovu obrane samog optuženog, te bezbroj iskaza saslušanih svjedoka ili svjedoka čiji su iskazi pročitani.

Na osnovu priznanja samog optuženog nesporno je utvrđeno, da je optuženi još u emigraciji pripadao kao zakleti ustaša terorističkoj ustaškoj organizaciji. U toj organizaciji uživao je povjerenje zločinca Ante Pavelića, zbog čega mu je ovaj i povjerio da bude upravni i vojni nadzornik svih terorističkih logora u Italiji. Već tu u emigraciji je optuženi Artuković Andrija stvarao jezgru ustaških zločinaca, koji su u tvorevini 'NDH' preuzeli sve ključne pozicije, a između ostalih bili najkrvaviji zločinci kao upravitelji zlogasnih logora.

Nesporno je nadalje utvrđeno, da je optuženi kolaborirao sa nacistima iz hitlerovske Njemačke, sa fašistima iz Italije, a to dokazuje način njegova dolaska u Zagreb 10. 4. 1941. godine, kao i dolazak Ante Pavelića, po kojeg optuženi odlazi u Karlovac i zajedno sa talijanskim fašistima dolaze u Zagreb.

Kao osobi posebnog povjerenja, Ante Pavelić povjerava optuženom Artukoviću mjesto povjerenika za cjelokupnu javnu sigurnost i unutarnju upravu, a već dana 16. 4. 1941. godine imenuje ga u prvu vladu u kojoj mu dodjeljuje najvažniji resor - ministra unutrašnjih poslova.

Na toj dužnosti optuženi se nalazi do 10. 10. 1942. godine, kad je imenovan za ministra pravosuđa i bogoštovlja. Na ovoj funkciji nalazi se do 20. 4. 1943. godine, kad ga Ante Pavelić ponovno imenuje za ministra unutrašnjih poslova, a na kojoj funkciji se sada nalazi do 12. 10. 1943. godine, kad je imenovan za državnog pra-bilježnika, te kao takav ostaje članom vlade sve do sloma tzv. 'NDH'.

Nema sumnje da je optuženi Andrija Artuković i po svojoj funkciji i po svojim ovlaštenjima kao ministar unutrašnjih poslova obavljao jednu od najodgovornijih funkcija u tzv. NDH koja je po svom karakteru najuže bila vezana za nastale posljedice kao posljedice sistematskog terora, ograničavanja prava, provođenje genocida i uništavanje ljudskih života...

Na njegov prijedlog kao ministra unutrašnjih poslova donose se

Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, te o rasnoj pripadnosti.

Ove odredbe čine osnov za donošenje niza provedbenih odredaba i naredaba po optuženom Artuković Andriji, na osnovu kojih se u krvavoj praksi provode ove zakonske odredbe.

Tako optuženi donosi Odredbu o zabrani uposlenja arijskih osoba u nearijskim kućanstvima, zatim temeljem točke 5. Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti propisuje Naredbu o ustrojstvu i djelokrugu rada rasno-političkog povjerenstva, koje isključivo djeluje i radi u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova.

Jedan od zadataka rasno-političkog povjerenstva bio je i izrađivanje prijedloga i nacрта zakona, zakonskih odredaba i naredaba, koje zasjecaju kako stoji u naredbi u područje rasne biologije, rasne politike, rasne higijene ili eugenike.

Nadalje optuženi u svojstvu ministra unutrašnjih poslova propisuje Naredbu o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki, koja je objavljena u Narodnim novinama od 4. lipnja 1941. godine.

Da nema dvojbe kakove je stavove i opredjeljenja imao optuženi u odnosu na rasnu politiku i na primjenu ustaških načela koji se na to područje odnose, potrebno je samo izvršiti uvid u njegov govor koji je održao pred Saborom dana 22. 2. 1942. godine, koji je objavljen i u Narodnim novinama, a u kojem je između ostalog rekao: 'Hrvatski narod obnovivši svoju narodnu Nezavisnu državu Hrvatsku nije mogao drugačije postupiti nego, da svoje narodno i državno tijelo očisti od svojih otrovnih štetočina i proždrljivih nametnika Židova, komunista i slobodnih zidara. Nezavisna država Hrvatska kao ustaška, nalazeći se u stanju samoobrane od ovih nezasičnih i otrovnih nametnika - odlučnim i zdravim zahvatom riješila je tzv. 'židovsko pitanje'.

Dalje u svom govoru optuženi ovakvo svoje postupanje i svoje čine opravdava citiram: 'Ovaj potrebit zahtjev čišćenja nalazi svoje opravdanje ne samo sa moralnog, vjerskog i društvenog gledišta, nego i sa narodno-političkog gledišta, jer je i međunarodno židovstvo udruženo sa međunarodnim komunizmom i slobodnim zidarstvom nastojalo, a još i danas nastoji uništiti hrvatski narod.' Izraženi stav u navedenom govoru bez sumnje činio je osnov bestijalne ustaške ideologije koja je provođena u praksi značila masovno ubijanje civilnog stanovništva, vršenje raznih oblika genocida, i pljačke imovine...

Optuženi Andrija Artuković u cilju opovrgavanja inkriminacija iz točke 1. a), 1. b) i 2. optužnice navodi da se po 'NDH' kretao u pratnji samo jednog agenta, što je potpuno neprihvatljivo i suprotno našim osnovnim spoznajama o 'NDH', drugom svjetskom ratu i općenito o vremenu u kome je egzistirala 'NDH'. Nesporno je da je Andrija Artuković spadao u sam vrh ustaških glavešina, da je bio šef ustaškog represivnog aparata, te da su se, po priznanju samog Artukovića ustaše osjećale vrlo nesigurno i ugroženo zbog stalnih napada partizana. Zaista je potpuno neprihvatljivo da bi ustaški ministar unutrašnjih poslova u, za njega tako nesigurnom vremenu, kretao

se samo s jednim pratiocem, dok npr. za Antu Pavelića priznaje da su ga pratili ustaše u osobnim automobilima, na motociklima i kamionima.

Andrija Artuković tvrdi da su pravoslavni stanovnici 'NDH' izražavali želju za prelazak na katoličku vjeru, te da se u 'NDH' sprovodilo samo dobrovoljno pokrštavanje, što je opet u potpunoj suprotnosti sa zdavstvom logikom i povijesnim činjenicama. Postavlja se pitanje zašto stanovnici pravoslavne vjere nikada prije i nikada poslije nisu izrazili želju za masovnim i organiziranim prelaskom na katolicizam. Očito mora da se radilo o krajnjoj nuždi, o načinu da se spasi goli život i to kako svoj tako i život svojih najbližih, a što su uostalom sve povjesne činjenice...

Nesumnjivo je, da je optuženi naredio ubijanje civilnog stanovništva, koje ni na bilo koji način nije učestvovalo u ratnim operacijama i nije postojao nikakav pravni osnov, niti bilo kakav interes tog stanovništva, da se kolektivno kažnjava da se skuplja i odvodi iz mjesta prebivališta. Optuženi radi odmazde izdaje naredbu da se skupi civilno stanovništvo iz okolnih sela u Vrginmostu među kojima je bilo žena, staraca i djece, i nakon toga izdaje naredbu da se ovo civilno stanovništvo pobije. Ova njegova intervencija, bez sumnje predstavlja napad na slobodu i na život ljudi i time se ostvaruje jedno od bitnih obilježja krivičnih djela masovnih ubojstava na štetu poimeničnih neidentificiranih civilnih osoba, a s obzirom da su ispunjene i druge pretpostavke iz zakona - povreda međunarodnog prava, ostvarena su i sva obilježja krivičnog djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva.

Za ocjenu iz kojih pobuda je djelo počinjeno nije bez značaja, da je ovo civilno stanovništvo pretežno bilo srpske nacionalnosti, nad kojim je optuženi iz genocidnih pobuda već od samog početka osnivanja 'NDH' vršio razne oblike progona i terora od zastrašivanja do masovnog ubijanja.

Nije bilo nikakvog pravnog osnova da se po nalogu optuženog provodi masovno zatvaranje civilnog stanovništva na području Zagreba, među kojima je bilo žena i djece, da ih se transportira u koncentracioni logor Kerestinec, i na putu veći dio tog civilnog stanovništva po naredbi optuženog Artukovića Andrije ubije.

Za ocjenu motiva, odnosno iz kojih pobuda to optuženi čini nije bez značaja da se u toj grupi civilnog stanovništva nalazila i grupa Židova protiv kojih je optuženi kao i protiv Srba i Roma već prvih dana osnivanja 'NDH' provodio najgrublje oblike genocida od zastrašivanja do masovnog ubijanja.

U odnosu na likvidaciju zarobljenih partizana, utvrđeno je nedvojbeno da je optuženi izdao nalog da se likvidiraju zarobljeni borci narodno-slobodilačke vojske, znači da su pripadali jedinicama organiziranih oružanih snaga, čija pripadnost je nesumnjivo proizlazila iz vanjskih obilježja - oznaka na kapi, kao i nesporne činjenice da nisu bili u času likvidacije na mjestu vođenja borbe, već zarobljenici bez oružja u rukama ustaške vojske.

Time je bez sumnje ostvario bitna obilježja kriv. djela masovnog ubojstva poimenično neidentificiranih osoba - ratnih zarobljenika, a kako je povrijedio i odredbe međunarodnog prava to je izvršio ratni zločin protiv ratnih zarobljenika.

Na osnovi Londonskog sporazuma od 8. 8. 1945. godine donesen je Statut međunarodnog vojnog suda koji nije ustanovio samo međunarodni vojni sud za suđenje i kažnjavanje ratnih zločinaca, već je definirao ratne zločine u tri grupe i to:

- zločine protiv mira,
- ratne zločine i
- zločine protiv čovječnosti.

Obzirom na predmet optužbe citiramo odredbe o definiranju ratnog zločina i zločina protiv čovječnosti.

'Ratni zločini, tj. povrede ratnih zakona i ratnih običaja. Takve obuhvaćaju, ali se na njih ne ograničavaju, ubojstvo, zlostavljanje ili odvođenje na prinudni rad ili za koji drugi cilj civilnog stanovništva okupiranih teritorija, ili okupiranom teritoriju, ubojstvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika, ili osoba na moru, ubijanje talaca; pljačkanje javne ili privatne imovine, namjerno razaranje gradova, mjesta, sela ili pustošenja neopravdanom vojnom potrebom.

Zločini protiv čovječnosti: to je ubojstvo, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i ostala nečovječna djela, izvršena protiv bilo kojeg civilnog stanovništva prije ili za vrijeme trajanja rata, ili proganjanja na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi i izvršenje u vezi bilo kojeg zločina koji spada u nadležnost suda, bez obzira na to da li se time vrše ili ne vrše povrede zakona one zemlje gdje su zločini izvršeni.

Londonski sporazum od 8. 8. 1945. godine i Statut Međunarodnog vojnog suda predstavljaju samo formalnu potvrdu načela i pravila međunarodne zajednice u definiranju ratnog zločina. U samoj se Nirnberškoj presudi navodi, da je Statut 'izraz međunarodnog prava koje je postojalo u vrijeme njegovog donošenja', a navedena presuda se posebno poziva i na primjenu odredbi Haške konvencije iz 1907. i Ženevske konvencije iz 1929. godine time da Međunarodni vojni sud u svojoj presudi ističe i utvrđuje pravo izricanja sankcija za ratne zločine.

Treba konstatirati, da Nirnberška presuda predstavlja razradu već utvrđenih načela međunarodnog prava izraženih kroz citirani Statut Međunarodnog vojnog suda i Zakonom br. 10 Kontrolnog savjeta za Njemačku.

I Rezolucija Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih naroda od 11. 12. 1946. godine potvrdila je principe Nirnberške presude kao principe međunarodnog prava.

Izvršeni zločini fašističke Njemačke i njihovih kvislinga izvršenih prije i početkom rata, poznati cijelom svijetu, doprinijeli su da Saveznici donesu značajne međunarodne dokumente o kažnjavanju ratnih zločinaca, pa je tako Londonskom deklaracijom od 13. 2. 1942. godine već predviđeno kažnjavanje onih koji su krivi i odgovorni za ratne zločine. Moskovska deklaracija od 30. 4. 1943. godine predviđa kažnjavanje ratnih zločinaca u mjestu izvršenih zločina i od naroda gdje su vršena, s time da je u deklaraciji izričito spomenuta Jugoslavija. Jaltaska konferencija od 11. 2. 1945. godine i Postdamska od 17. 5. 1945. godine ponovile su riješenost saveznika da se ratni zločinci privedu suđenju.

Usvojeni principi međunarodnog prava mogu se sažeti na način prema kojem se utvrđuje: da je odgovorno i podliježe kažnjavanju svako lice koje počini međunarodno-pravni zločin; da činjenica što unutrašnje pravo neke države ne kažnjava za djelo koje je međunarodno-pravni zločin ne oslobađa po međunarodnom pravu odgovornosti lice koje ga je počinilo; da svojstvo šefa države i odgovornog funkcionera vlade ne oslobađa odgovornosti međunarodnog prava ako je ista osoba učinila međunarodno-pravni zločin; da se lice koje je radilo po naređenju svoje vlade ili pretpostavljenog ne oslobađa od odgovornosti međunarodnog prava, ako je imalo mogućnosti moralnog izbora; da se kažnjavaju kao međunarodno-pravni zločini: zločin protiv mira, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti, učestvovanje u nekom zločinu protiv mira i ratnom zločinu ili zločinu protiv čovječnosti je međunarodni zločin.

U odnosu na krivično djelo ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika, međunarodno pravo osim gore iznijetih načela i principa, koji se odnose na ratne zločine izričito u čl. 2. Konvencije o postupanju s ratnim zarobljnicima od 27. 6. 1929. godine predviđa, da su zabranjene represivne mjere prema ratnim zarobljnicima, a isto tako u čl. 4 Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu utvrđeno je, da se prema ratnim zarobljnicima mora postupati čovječno. U istom smislu su i odredbe Haške konvencije od 1907. godine s Pravilnikom o zakonima i običajima rata na kopnu.

Naše krivično zakonodavstvo na osnovu kojeg se okrivljenom stavlja na teret izvršenje krivičnog djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva i ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika u potpunosti je usklađeno sa izloženim principima međunarodnog krivičnog prava.

Posebno treba istaći da težina učinjenih ratnih zločina, kao i težina nastalih posljedica uvjetovali su da i međunarodno pravo kao i naše zakonodavstvo usvaja princip nezastarijevanja krivičnih gonjenja za izvršene ratne zločine.

Za ocjenu postojanja krivične odgovornosti optuženog Artuković Andrije bilo je potrebno u ovom postupku utvrditi i njegov subjektivni odnos prema počinjenim djelima, motive i pobude iz kojih je djela počinio, te da li je bio sposoban da shvati njihov značaj i upravlja svojim postupcima.

Optuženi Artuković Andrija odmah po osnivanju ustaške tvorevine 'NDH' aktivno radi na normiranju određenih područja i na taj način se vrlo aktivno uključuje u provođenje politike istrebljenja Srba, Židova, Cigana i svih Hrvata i Muslimana protivnika ustaškog režima. Sa istim ciljem optuženi Artuković Andrija izdaje naredbe i okružnice, a isto tako izgrađuje represivni aparat koji provodi njegove zamisli.

Osobno potiče, koordinira i kontrolira izvršenje tih masovnih zločina, šta više iz osobnih potreba i sam učestvuje u neposrednom njihovom izvršenju, tj. u organiziranoj masovnoj likvidaciji stanovništva.

Prema tome zločini koji mu se stavljaju ne teret u optužnici nisu nikakvi izolirani događaji nespojivi s njegovim ukupnim djelovanjem, već su logičan slijed njegove ukupne zločinačke aktivnosti i samo jedna karika u nizu zločina koje je počinio.

Motivi u izvršenju djela bili su zločinački, genocidni, a njegova svijest i htijenje da izvrši djela dugo i vrlo smišljeno pripremana.

Za utvrđivanjem uračunljivosti optuženog u času izvršenja inkriminiranih mu krivičnih djela, ili njegovo psihičko stanje koje ga je tada činilo podobnim za psihičke procese, na osnovu kojih se i manifestirao njegov odnos prema inkriminiranim mu krivičnim djelima, nije se u toku postupka ukazivalo potrebnim.

Optuženi je naime u času izvršenja djela nesumnjivo ispoljio sve psihične osobine ratnog zločinca, zbog svoje ustaško-nacističke ideologije i ratno-zločinačkog sistema svjesno je činio djela, koja iako zbog svoje težine i nisu shvatljiva normalnom ljudskom umu, ona su karakteristična za ratne zločince koji nalaze za svoje monstruozne postupke opravdanja upravo u njihovoj prihvaćenoj ideologiji čiji je moto uništenje drugog u ime neke 'čistoće' neke 'više' i 'čiste' rase kao što je to slučaj kod optuženog.

Međutim, u toku postupka, a u smislu čl. 258 ZKP-a sud je zbog visoke starosne dobi optuženog, zbog poznatih činjenica da je optuženi već u postupku izručenja pred Federalnim sudom u Los Angelesu bezuspješno isticao da zbog svog zdravstvenog stanja nije podoban da učestvuje u postupku izručenja, pa prema tome niti sposoban da bude izručen sudskim organima Jugoslavije, a isto tako da bude učesnik u krivičnom postupku u Jugoslaviji, odmah nakon izručenja optuženog izdao naredbu po sudu da se nakon izvršenog pregleda po liječnicima sačini vještačko mišljenje i nalaz, kojim bi se utvrdilo da li je optuženi podoban da učestvuje u krivičnom postupku.

Tim medicinskih vještaka, koji se sastojao od internista i psihijatarata, a koji je pregledao optuženog kao i svu dokumentaciju dostavljenu po sudskim organima Sjedinjenih Američkih Država iz Los Angelesa u vezi zdravlja izručenog Artuković Andrije, sačinili su već dana 3. 4. 1986. godine nalaz i mišljenje, a na početku glavne rasprave dana 14. 4. 1986. godine usmeno na glavnoj raspravi potvrdili, da je optuženi s obzirom na svoje zdravstveno stanje sposoban da učestvuje u krivičnom postupku, odnosno otkonili su svaku sumnju, da bi optuženi bolovao od neke trajne ili privremene bolesti koja bi ga činila nepodesnim za učestvovanje u krivičnom postupku.

Nastojanja obrane optuženog da se provede dopunsko psihologijsko i gerijatrijske vještačenje, zatim da se provede novo medicinsko vještačenje po vještacima u Ljubljani, te konačno da se u smislu čl. 143. ZKP-a obustavi krivični postupak, jer da je na samoj glavnoj raspravi po ponašanju optuženoga trebalo zaključiti da je isti nepodesan za učestvovanje u krivičnom postupku, nisu se zasnivali na objektivnim činjenicama. Nalaz sačinjen po vještacima i izraženo mišljenje na raspravi održanoj 6. 5. samo je potvrdilo da je optuženi iako oštećenog zdravlja, s obzirom na svoju starosnu dob bio i jest osoba podesna da učestvuje u krivičnom postupku.

Težina počinjenih ratnih zločina, stupanj odgovornosti optuženog, kao i posljedice, koje se ne mogu i ne smiju zaboraviti, nalažu vama drugovi



suci da u ovom krivičnom postupku ocjenite krivičnu odgovornost optuženog i ako utvrdite da je kriv da mu izreknete zasluženu kaznu po Zakonu.

U provedenom postupku protiv optuženog Artuković Andrije utvrđivane su sve relevantne činjenice koje ukazuju na stupanj krivične odgovornosti optuženog, na pobude iz kojih je djelo počinio, na okolnosti pod kojima su djela počinjena, na njegovo držanje nakon učinjenog krivičnog djela, kao i sve druge okolnosti koje se odnose na njegovu ličnost u vremenu i prostoru kada je djelovao.

Nema sumnje, da je stupanj krivične odgovornosti optuženog obzirom na težinu počinjenih djela i njihovu ogromnu društvenu opasnost vrlo velik.

Povrede zaštićenog dobra su teške povrede, nanijete civilnom stanovništvu i ratnim zarobljenicima. Njegove naredbe da se liše života civilni stanovnici i ratni zarobljenici, imalo je za posljedicu ogroman broj žrtava, radilo se o masakru više od hiljadu ljudi, a koja se stavljaju optuženom na teret kao posljedice konkretnih inkriminacija koje su bile osnov za vođenje ovog postupka.

Nema sumnje da je optuženi sve svoje stečeno znanje i svoje sposobnosti iskoristio u stvaranju terorističke zločinačke organizacije sa drugim najvećim zločincima čiji je simbol bila kama i pištolj.

Od svog odlaska u emigraciju 1932. godine, sistematski se sam priprema i priprema druge za terorizam, stupa u službu nacizma i fašizma i nakon mučkog napada okupatora na Jugoslaviju, sa već pripremljenim i detaljno razrađenim programom nastupa u jednoj od prvih uloga uz zločinca Antu Pavelića u stvaranju terorističke kvistlinške tvorevine nazvane 'NDH'.

Svoja znanja iz pravnih nauka koristio je u pripremi i oblikovanju svirepih akata ustaške vlasti. Primjenjujući ustašku ideologiju stvorio je sistem terora, bezakonja, a sve pod izgovorom stvaranja čiste hrvatske države i u ime više rase.

Stotine tisuća bespomoćnih ljudi ubijani su, mučeni i deportirani, samo zato što su bili drugčijeg političkog ideološkog uvjerenja, ili zato što su pripadali drugom narodu, drugoj vjeroispovijesti ili zato što su slučajno tu našli. To je bila tragična bilansa jedne strahovlade, u kojoj je optuženi Artuković Andrija kao ministar unutrašnjih poslova, ministar bogoštovlja i pravosuđa i čuvar državnog pečata odigrao jednu od najvažnijih uloga.

Pobude i motivi iz kojih je optuženi počinio krivična djela, kao i težina njihovih posljedica, svrstavaju optuženog Artukovića Andriju u red najtežih ratnih zločinaca u toku drugog svjetskog rata.

Optuženi je vlastoljubiva i častohlepna osoba, on sebe u toku postupka naziva 'moja malenkost', a istovremeno ističe da je bio osoba punog povjerenja zločinca Ante Pavelića te osoba koja je u NDH uživala ugled.

Da je optuženi osoba izopačenih pogleda na život i moral, da je bestijalan govori najbolje činjenica da inicijatore najgnusnijih zločina kao i njihove neposredne izvršioce ubice smatra osobama visokih moralnih kvaliteta očito zato jer je i sam ubica i zločinac.

I ovaj postupak pokazao je, da je optuženi dvolična i neiskrena osoba. Uvijek je bio spreman da odgovornost za zločine otkloni od sebe, da ih prebaci na druge, a da pri tom ostane potpuno hladan pred žrtvama svojih zlodjela.

On je cinik koji se ne kaje. Što više on je neiskren kad su u pitanju notorne činjenice kao što su postojanje plinskih komora, koje funkcije je obavljao Himmler u nacističkoj Njemačkoj, da li se s njim susretao, da li mu je bio poznat slučaj iz glinske crkve.

Ni nakon više od 40 godina, optuženi ne pokazuje ni traga kajanja, a kad sluša potresne iskaze svjedoka, iskaze žrtava svojih zlodjela na licu mu se vidi ciničan osmijeh. Ovaj osmijeh vrlo brzo zamijenjuje kameni izražaj *lica, iza* kojeg nema ni savjesti, ni žaljenja, ni potrebe za oprostom.

Iako je u ovom postupku utvrđivana krivična odgovornost optuženog za samo dva krivična djela, odnosno četiri inkriminirane radnje, utvrđene činjenice koje se odnose na okolnosti pod kojima su djela počinjena, nesumnjivo ukazuju da je optuženi u stvari odgovoran za ubijanje više stotina hiljada ljudi, među kojima je bilo sitne djece, žena i staraca, kao i za sva ona mučenja, patnje, zastrašivanja koje je optuženi svojim postupcima nanio našim narodima.

To sve ukazuje da je optuženi Artuković Andrija bio i ostao ratni zločinac i da je osnovano dobio naziv balkanskog krvnika. On je svirep i beskrupulozan. On je bio inicijator i naredbodavac najgnusnijih zločina od vršenja genocida nad Srbima, Židovima, Romima, do likvidacije svih protivnika ne birajući sredstva i način izvršenja. Dok ističe svoje moralne principe, koje on poistovjećuje sa principima Katoličke crkve i ustaške države, primjenjuje odmazdu nad nevinim stanovništvom, upućuje djecu, žene i starce u najozloglašenije logore smrti, vrši masovne pokolje nevinih ljudi. Prikazujući se samozvano borcem za prava hrvatskog naroda, ne libi se da u 'ime' tog istog naroda vrši zlodjela nad tim istim narodom, te drugim narodima i narodnostima, zločine od kojih čovjeku zastaje dah, mračni se normalni um, jer su oni tako strašni da ih i najkrvoločnija zvjer ne bi mogla smisliti.

Ovaj postupak i izrečena kazna optuženom treba da kao savjest i svijest bude opomena ljudima za zločine koji se ne smiju zaboraviti, za koje se mora odgovarati, za zločine stare, za zločine danas i sve one zločine protiv nasilja, protiv mira i čovječnosti.

Kao ratni zločinac optuženi Artuković Andrija je svojim postupcima u historiji naših naroda zabilježio najcrnije stranice terora, zločina i smrti. Optuženi je zločinac, koji po svom opsegu i težini izvršenih zločina svrstava se u red najvećih i najozloglašenijih ratnih zločinaca koje je slobodoljubivo čovječanstvo već osudilo na Nirnberškom i drugim procesima.

Pravda je ovaj puta bila spora ali ipak dostižna.

Čovječanstvo mora da vjeruje u pravdu, pa stoga i izrečena kazna optuženom treba da bude opomena znanima i neznanima da se zločini ne smiju vršiti, da mračnjaštvo i ljudska izopačenost treba da ustupi svoje mjesto razumijevanju i sporazumijevanju između ljudi i naroda.

Inkriminirana krivična djela ratnih zločina optuženom Artuković Andriji predstavljaju kvalificirane oblike krivičnog djela ubojstva, za koje zakon određuje najtežu kaznu - smrtnu kaznu.

S obzirom na utvrđene objektivne okolnosti počinjenih krivičnih djela, stupanj krivične odgovornosti optuženog, pobude iz kojih je ta djela počinio, a radi ostvarenja opće preventivnih svrha, kao jedina i nužna kazna koju bi sud trebao izreći optuženom je smrtna kazna, premda niti ta, najteža kazna u odnosu na izvršene krvave zločine optuženog Artuković Andrije - nije prestroga.

Stoga u ime svih nevinih žrtava, u ime svih naših naroda, u ime miroljubivog čovječanstva, u ime zakona, tražimo za optuženog Artuković Andriju izricanje smrtne kazne.«

**ČETVRTAK,  
8. maja**

Poslije izjašnjenja dr Karle Pospišil Završki o dobrom zdravlju optuženog, Božidar Rumenjak je izdiktirao u zapisnik sažetak završne riječi Ivanke Pinatar-Gajer i Ante Nobila, a zatim je imao završnu riječ zastupnik oštećenog Vidića, Slobodan Perović čiji iskaz dajemo prema sažetom izvještaju »Vjesnika« od 9. maja 1986:

Zastupnik nasljednika sremskomitrovačkog odvjetnika Jevrema Ješe Vidića, koji je po Artukovićevu nalogu ubijen 1941. godine, u početku svojeg pledoajea podsjetio je na ponašanje dra Mareka Edelmana, jednog od voda ustanka u varšavskom getu i jednog od stotinjak preživjelih tog užasnog masakra. - Edelman čitave 32 godine nije želio izgovoriti ni jednu riječ o sudbini ubijenih Židova u Varšavi za vrijeme fašističke okupacije. Zašto? Osnovni razlog njegove šutnje je bojazan od moguće greške u broju žrtava, makar to bila greška samo u jednom jedinom čovjeku. Za Edelmana jedan broj znači dramu jednog čovjeka, a drama jednog čovjeka teže pogađa nego drama deset ljudi. Ukoliko se ovaj broj povećava, to je ljudskom biću teže shvatljiva smrt jer, smatra Edelman, smrt deset tisuća ljudi pojmljiva je više nego smrt 50.000. Zvuči apsurdno, ali preko tog broja ljudskom umu je nemoguće konkretno i jednovremeno poimanje smrti, već je može primiti samo i jedino kao apstraktni pojam - rekao je odvjetnik Perović, a zatim dodao: - Sve ono što se pred nama odvijalo, evo već 17 dana, potvrđuje ovu zapanjujuću Edelmanovu misao. Utisci koje su na nas u ovoj sudskoj dvorani ostavili iskazi svjedoka, fotografije, filmski i pismeni dokumenti o zločinima izvršenim nad ljudima, ženama i djecom, najjači su upravo onda kad se govori ili pokazuje smrt unakaženog ljudskog bića. Da li je to igra sudbine ili konkretizacija ovog psihološkog fenomena, ne znam, ali činjenica je da je i američki sud na prvom mjestu razlog za izručenje Andrije Artukovića potražio i našao u sudbini jednog čovjeka - Jevrema Vidića. To je jasno istaknuto i u aktu o ekstradiciji. Ja ne mislim da je za nas ovdje, za ovaj sud, značajnija jedna smrt od stotina hiljada smrti, ali upravo ta jedna smrt ilustrira sudbinu stotina hiljada žrtava nacifašističkog terora, terora tzv. NDH - ni nezavisne, ni države Hrvatske, čije kratkotrajno postojanje nameće pitanje da li je homo sapiens uopće civiliziran.

Navodeći mnoge autore iz domaće i svjetske pravne nauke, Perović je zatim u svojoj završnoj riječi objasnio da pljačka imovine i političko uvjerenje Jevrema Ješe Vidića nisu mogli biti motiv za njegovo ubojstvo. - Ostaje samo jedan motiv - naglasio je Perović - onaj koji optužnica pravilno naziva genocidnim. Dr Vidić je kao Srbin, zajedno s ostalim Srbima,

uhapšen i ubijen. To što su neki od Srba uspjeli da se spase smrti ne znači da nema genocidnog motiva, već znači da ustaška vlast nije bila imuna ni od zločina korupcije. Ovaj motiv zajednički je za sva djela opisana pod točkom 1. optužnice. Njega potvrđuju i saslušani svjedoci izjavama da su uvijek prvo hapšeni pripadnici tzv. nearijeuskog porijekla i nekatoličkih vjera. Činjenica da je hrvatski narod stradao pokazuje da je ustaški pokret u izvršenju zločina imao i druge motive, prije svega ideološko-političke, a zatim patološke, odnosno sadističke.

Sve to potvrđuju nam i povijesne činjenice. U toku rata pobijeno je gotovo kompletno romsko stanovništvo, više desetaka tisuća Židova, a broj stradalih Srba i Hrvata nikad neće ni biti točno utvrđen. A kako se na sve to brani optuženi Artuković? U biti kao i svi drugi veliki ratni zločinci. Spomenut ću samo dva poznata primjera - Nirnberški proces i suđenje Adolfu Eichmannu. Svi oni rekli su da su služili idealima i državi i uvijek su na to dobijali odgovor da nema tog višeg cilja i tih vrijednosti koje bi opravdavale oduzimanje i jednog jedinog ljudskog života. Sigurno je zato da ni tzv. NDH ni jedan od njezinih tvoraca i organizatora Artuković nemaju opravdanja za učinjena nedjela, barem ne opravdanje koje bi ljudski um i moral mogli prihvatiti. Ipak, jedna razlika postoji, ona u načinu ubijanja nedužnih ljudi. Dok je fašizam ubijao metkom i plinom, a neki drugi prinudnim radom ili oružjem, tzv. NDH je pronašla dovoljno zvijeri u ljudskom obliku koje su poklale toliko ljudi da bi i rimski bog zločinaca Janus, uvjeren sam, bio zgranut.

Govoreći zatim o Artukoviću i njegovim zločinima kao i njegovu ponašanju od rata sve do današnjih dana, zastupnik oštećene strane odvjetnik Slobodan Perović je u svojoj završnoj riječi naveo: - U vrijeme izvršenja djela, dakle u razdoblju od 1941. do 1945. godine, svaka **normalna** osoba morala je biti svjesna razlike između dobra i zla, pa je stoga morala biti i svjesna i 'kriminalne prirode svojih postupaka. Artuković je tada bio »normalan«, ali ne u uobičajenom smislu te riječi, već stoga što nije bio izuzetak u svom nacističko-ustaškom režimu. Dopuštam mogućnost da je kasnije, za vrijeme svog pokušaja bijega od pravde, Artuković bio dobar otac i »mirni susjed« kako je to i publicistika zabilježila. Dopuštam čak i mogućnost da je u psihologiji poznati fenomen »optimizma pamćenja«, udružen s proteklim godinama, učinio da se optuženi ne sjeća mnogih svojih zločina, pa tako ni ubojstva Jevrema Ješe Vidića. Ali ne dopuštam mogućnost da se danas ne može suditi njegovim zlodjelima - zaključio je u svojoj završnoj riječi Slobodan Perović, rekavši na kraju da je danas važnije osuditi zločin nego učinioca, pozivajući se pri tome na poznato mišljenje spisateljice i humanista Hane Arent koja je u povodu suđenja Adolfu Eichmannu napisala: »Ovo ne može biti suđenje jednom čovjeku, već režimu i ideji koja se nalazi u svakom totalitarizmu, zvaao se on fašizam, rasizam, nacizam ili drugačije«.

Poslije završne riječi, odvjetnik Slobodan Perović uručio je predsjedniku krivičnog vijeća podnesak u kojem navodi da će odštetu u iznosu od 175

milijuna dinara tražiti u imovinsko-pravnom zahtjevu u parničnom postupku.

Pet minuta poslije 10 sati počeo je završnu riječ obrane izlagati Silvije Degen, koji je napomenuo da su branitelji podijelili svoje uloge na tri dijela, a da će on o optuženom Artukoviću govoriti kao o čovjeku s posebnim osvrtom na njegovu procesnu ulogu u ovom predmetu. Degen je napomenuo da će on obraditi i Artukovićevu obranu u vezi s točkom 2. optužnice, koja ga tereti za djela ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika, opisanog i kažnjivog po članu 144. Krivičnog zakona Jugoslavije. Prema njegovim riječima, odvjetnik Srđa Popović danas će govoriti o inkriminacijama iz točke 1c optužnice s posebnim osvrtom na pravna pitanja, a drugi branitelj Željko Olujić obraditi će točke 1a i 1b optužnice s osvrtom na povijesne činjenice koje su vezane za ratne događaje. Izvještaj »Večernjeg lista«:

S. Degen je u početku svoga govora, koji je u cijelosti trajao više od sat i pol, istakao da su u ovih mjesec dana kroz sudnicu u tužnom mimohodu ili kao svjedoci prolazile mnoge žrtve. On je rekao da mu je dužnost da s braniteljskog mjesta, te da mu to nalaže i ljudska i odvjetnička etika, da tim žrtvama uputi iskrenu i duboku sućut i počast. On je dodao da je ovaj proces bio odlučna kritka jednog vremena, kritika jedne histerije i kritika fašizma. Branitelj je opet ponovio tezu, koju je obrana dosad više puta isticala i u tom pravcu i upućivala i dokazne prijedloge, da je Artuković bolestan starac, i ljudska ruina, te da to više nije ni psihološki, ni psihički, ni biološko-fizički Andrija Artuković iz 1941. godine. Degen se osvrnuo na dva postupka za izručenje, koja su vođena pred američkim sudovima. Rekao je da je Artuković od 1980. bio bolestan i da zbog zdravstvenog stanja ni tada nije mogao aktivno-sudjelovati u pripremi obrane sa svojim braniteljima. On je ponovo citirao neka od mišljenja američkih liječnika, posebno dra Hilla, koji je napomenuo da Artuković ima lucidnih intervala, pa je i na kraju njegovo mišljenje bilo da je sposoban sudjelovati u sudskom postupku. Degen je zatim istakao već poznate dijagnoze da je Artuković »zakonski slijep«, da boluje od »paranoidne psihoze«.

Branitelj je jučer inzistirao na tezi da Andrija Artuković ne simulira demenciju (gubitak pamćenja), već glumi prisvjesnost i svima u dvorani želi dokazati da je zdrav. S. Degen je citirao mišljenje američkih liječnika da se Artuković može povremeno neupućenom promatraču učiniti potpuno pri zdravoj pameti, ali da je to iluzija. On je u svom završnom govoru prigovorio našim vještacima da nisu primijenili kompjutorsku tomografiju mozga i psihološka vještačenja putem testova (Vještaci su u toku postupka na taj zahtjev obrane izjavili da je tomografija učinjena u SAD i da bi bilo neprimjerno, s obzirom na Artukovićevu dob da se to ponovo čini. Isti odgovor bio je i za psihološke testove koji podrazumijevaju upotrebu olovke i papira, jer je Artuković gotovo slijep.)

Branitelj je još jednom ponovio i tezu, već izrečenu, da se Artuković ne snalazi u prostoru i vremenu, te da stalno »vrti jednu mehaničku ploču zapisanu u mozgu, koja se vrti jer on uvijek odgovara na ista pitanja na

jednak način, primjerice: »To se zna«, »moja malenkost«, »dopuštam mogućnost«. Iz toga dijela govora branitelja Degena proizašao je jedan od njegovih konačnih zaključaka, koji kaže da »obrana u prvom redu smatra da Andrija Artuković nije aktivni procesni učesnik i da nije mogao učestvovati u krivičnom postupku« te da je stoga obrana tražila da se, temeljem člana 143. Zakona o krivičnom postupku, krivični postupak protiv Artukovića obustavi.

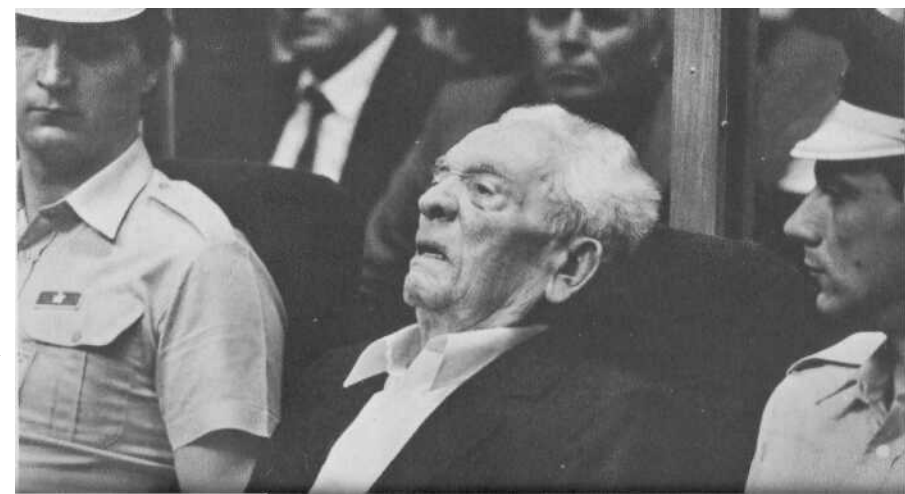
Zatim je branitelj prešao na točku 2. optužnice koja tereti Artukovića da je neutvrdenoga dana početkom 1943. godine, nalazeći se u pratnji Ante Pavelića, u blizini dvorca kod Samobora, u namjeri da se na svirep način ubiju zarobljeni partizani, izdao nalog da se više stotina partizana zarobljenih na području Žumberka pobije, a što je učinjeno na način da su zarobljenici stjerani na jednu livadu i tu pobijeni mitraljeskim rafalima i pregaženi tenkovima. Degen se oštrim riječima okomio na iskaz »krunskog svjedoka« Bajre Avdića, pa je rekao da je on ne samo izmislio događaj iz točke 2. optužnice nego i druge događaje. Branitelj se osvrnuo na obranu Artukovića, koja je bila vrlo kratka, uz tvrdnju da je on rekao da je tamo bio samo za vrijeme studentskih dana, te da Bajru Avdića ne poznaje. Degen je napomenuo da Bajro ne samo što nije bio u Samoboru kada se dogodio navedeni događaj, nego da nije bio ni pripadnik »Pavelićeva tjelesnog sdruga« od 1941. do 1945. godine, a potom je pokušao izvesti kontradiktornosti u Avdićevu svjedočenju.

Degen je ustvrdio da je obrana u toku postupka ponudila na uvid povijesno-naučna djela povjesničara, visokih oficira JNA - očevidaca tadašnjih događaja, proslavljenih komandanata koji su u to vrijeme tamo ratovali i o tome napisali iz toga vremena značajna naučna djela (zahtjevi su odbijeni - o.p.). Riječ je o Petru Klautu, (čudno je da obrana ne zna da general Kleut nije Klaut) generalu Radi Bulatu i obavještajcu Dani Danilu. On je rekao da navedeni povjesničari opisuju ratne događaje u tom vremenu, te da je obrana iz tih naučnih djela navela sve stranice koje opisuju bitke s neprijateljem, osnivanje brigada, stradanje boraca, ali nigdje, pa ni u knjizi »Razvoj i djelatnost obavještajne službe« Dane Danila, navodno, ne spominje se tako veliko ubijanje partizana - ratnih zarobljenika.

Degen se osvrnuo i na monografiju »Samobor«, u kojoj se na 432 stranice govori o razvoju revolucionarnog radničkog pokreta, o razvoju NOB-a, sa sjećanjima boraca, a dan je spisak svih komunista - boraca toga kraja i okolice. On je ustvrdio da u okolini Samobora i Žumberka nema nijednog dvorca gdje bi moglo stati 600 ljudi.

Nakon toga Degen je ustvrdio da obrana smatra da nema dokaza da je Artuković počinio djelo iz točke 2. optužnice, te je predložio da ga se, temeljem čl. 350. točka 3. Zakona o krivičnom postupku, oslobodi od optužbe. On se pridružio i za sutra najavljenim riječima branitelja Srđe Popovića i Željka Olujića i prijedlozima koje će oni iznijeti sudskom vijeću u odnosu na točku la, b i c optužnice.

**PETAK,  
9. maja**



Artuković sluša ono što želi  
čuti: obrana Željka Olujića  
[www.krajinaforce.com](http://www.krajinaforce.com)



Završna riječ Željka Olujića



Andri a Artuković „ministar smrti



Artuković među kolegama  
»ministrima«

»Moja malenkost je nešto  
značila . . . «



Jasenovačke žrtve izvučene iz Save: zločin po naređenju Andrije Artukovića



Kozarčani na putu za Jasenovac i smrt



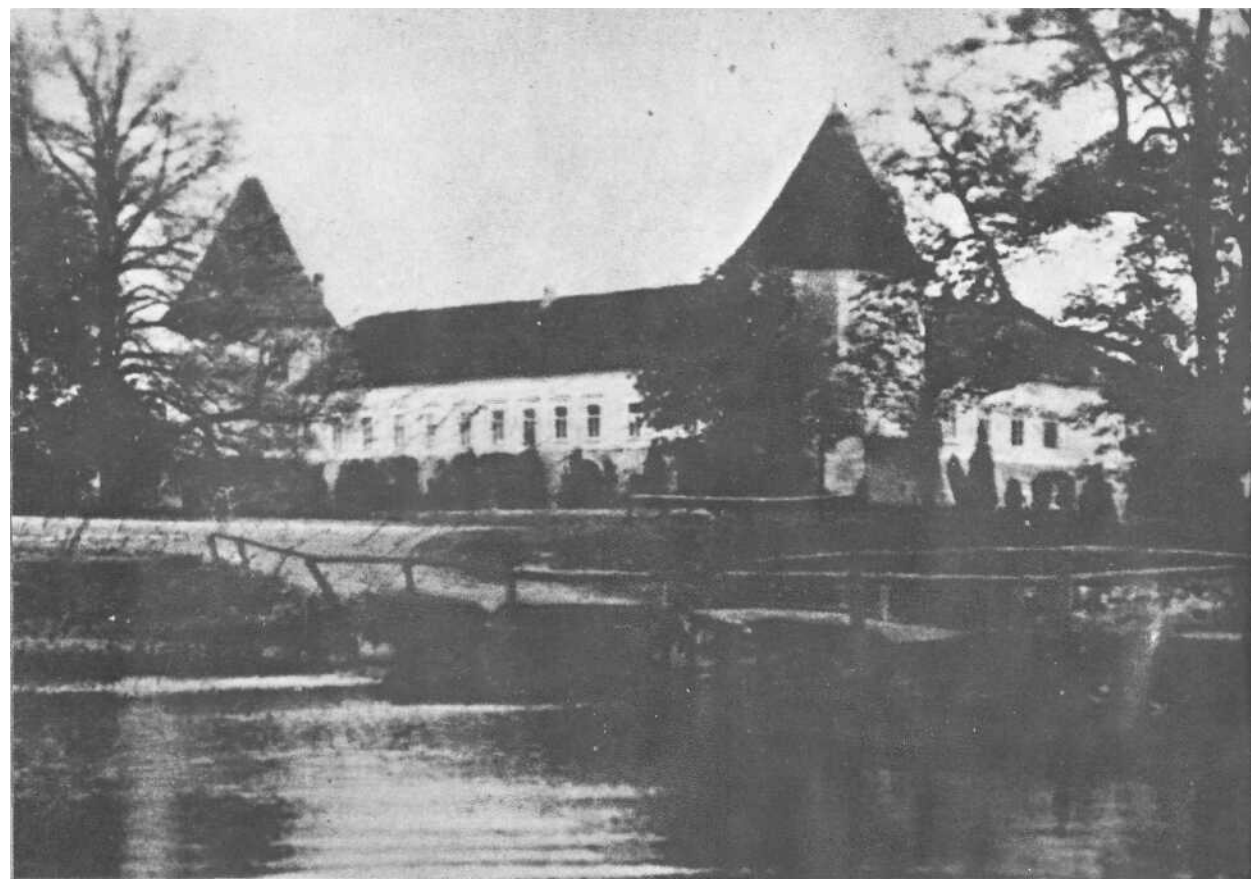
Djeca zaklana u Jasenovcu



Artuković sluganski dočekuje esesovce







Dvorac pretvoren u robijašnicu - Kerestinec

# OGLAS

Danas dne 4. kolovoza u 11.45 sati prije podne jedna skupina komunista skrivena iza živice Botaničkog vrta bacila je **4 bombe na stražu Ustaške sveučilišne vojnice** pred dačkim domom u Runjaninovoj ulici. Tom je prilikom ranjeno 28 ustaša sveučilišne vojnice.

Na licu mjesta uhićeni su pojedini napadači i to:

- Vinko Šonjara, profesor
- Frtko Seljan, student rudarstva
- Andelko Berislavić, postolarski pomoćnik
- Pero Rukavina, slastičar.

Isti su predani senatu pokretnog prijekog suda, koji ih je osudio na smrt.

Osuda nad njima je izvršena strijeljanjem.

Osim toga su osuđeni na smrt po senatu pokretnog prijekog suda kao saučesnici i intelektualni začetnici tog napadaja 98 židova i komunisti, te su strijeljani.

Zagreb, 4. kolovoza 1941.

IZ MINISTARSTVA UNUTARNJIH POSLOVA  
Broj 10548-1941.

Odgodena odgovornost: 1959. američki sud je oslobodio zločinca



Artuković drži antižidovski govor u ustaškom saboru 1942. godine

## ŽIDOVIM MORAJU NOSITI ŽIDOVSKI ZNAK

OBAVIJEST ISPOSTAVE USTAŠKOG POVJERENIŠTVA — ŽIDOVSKI ODSJEK

Pozivaju se svi Židovi, koji su obuhvaćeni židovskim zakonom br. XLV. — 68 Z. p. od 30. travnja 1941. god. muškog i ženskog spola bez razlike godina starosti i bilo koje vjeroispovijesti, da ođmah nakon primitka židovskog znaka, prikopčaju taj znak na lijevu stranu prsiju i lijevu lopalicu.

Svakaj arijevac dužan je svakog Židova ili Židovku, koji se ovom pozivu ne odazove prijaviti Ispostavi Ustaškog red. povjereništva, židovski odsjek, Bogovićeve ul. br. 7, I. kat.

Židovski znakovi primaju se u Bogovićevoj ul. br. 7 od 8 sati u jutro ovim abecednim redom:

- U petak 23. svibnja 1941. g. od A do D.
- u subotu 24. svibnja 1941. g. od E do H.
- u ponedjeljak 26. svibnja 1941. g. od I do N.
- u utorak 27. svibnja 1941. g. od O do S.
- u srijedu 28. svibnja 1941. g. od Š do Ž.

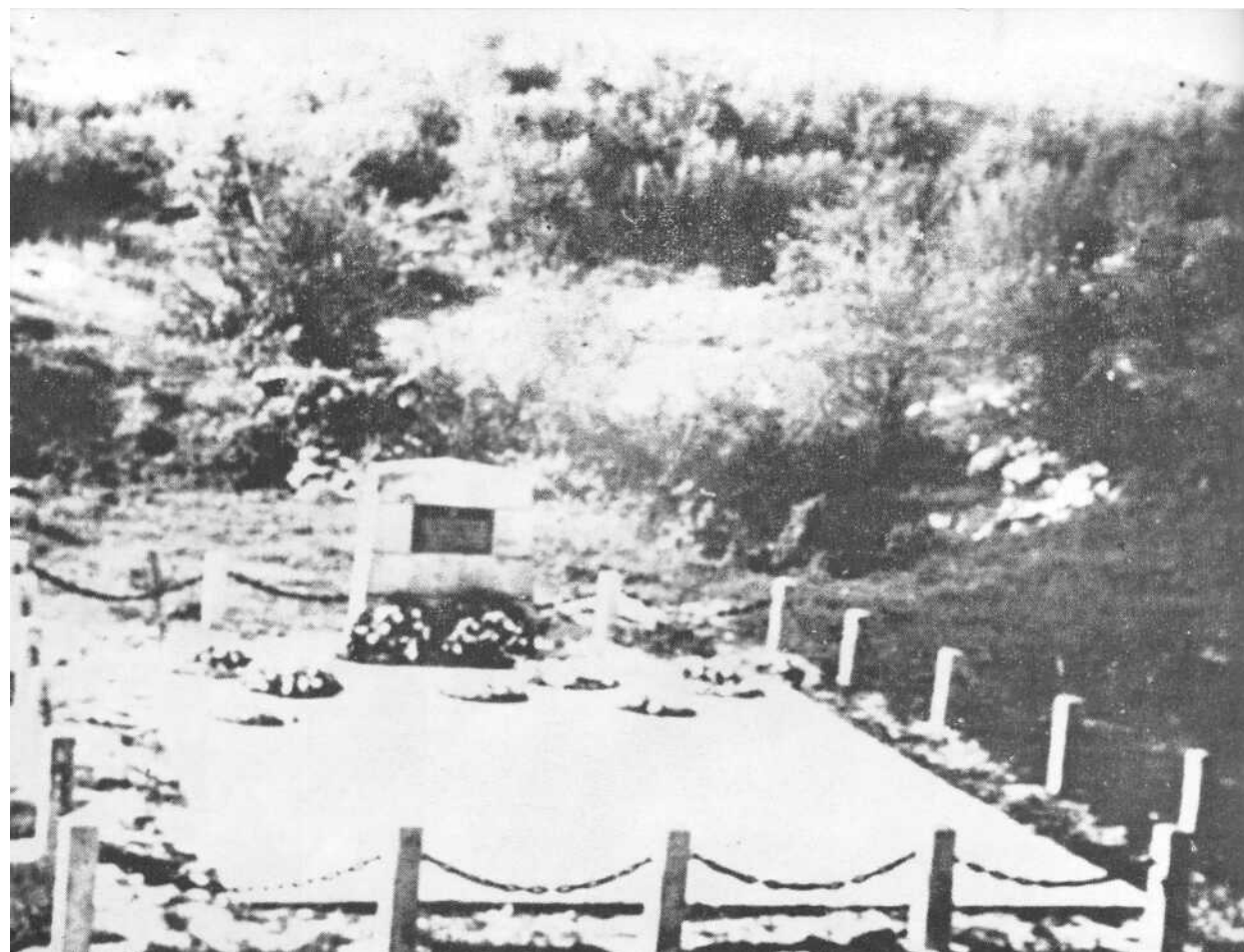
Tko se ne odazove pozivu i ne prikopča znak na odredjenom mjestu, bit će najstrože kažnjen.

U ZAGREBU, dne 22. svibnja 1941.

Povjerenik:  
BOŽIDAR CEROVSKI v. r.

www.krajina.orce.com





Grobnica 520 zaklanih u Blagaju na Kordunu



Jeruzalemski muftija El Huseini s Artukovićem i Milom Budakom uoči smotre SS divizije »handžar« [www.krajinaforce.com](http://www.krajinaforce.com)

Posljednji dan suđenja.

Poslije iskaza dr Karle Pospišil Završki svoju završnu riječ je iznio drugi od trojice branitelja, beogradski advokat Srđa Popović. Njegovo izlaganje donosimo prema izvještaju iz zagrebačkog »Večernjeg lista«:

Popović je u nekoliko navrata istakao da treba suditi samo prema onome što četiri točke optužnice stavljaju Artukoviću na teret, pa je onda, koristeći se jednom izrekom sa suđenja Eichmannu, a preneseno na naše prilike, rekao da se ovdje ne sudi »ni NDH, ni ustašama, nego konkretno Andriji Artukoviću«.

Ta njegova izjava izazvala je spontano komešanje u sudnici i novinarskoj dvorani, jer treba reći - istina je da se sudi, a to je rekla i optužnica, djelima iz četiri točke optužnice, ali je zapažanje svih novinara, a o tome vlada nepodijeljeno mišljenje, da se uz Andriju Artukovića na ovom sudskom procesu i te kako i u povijesnom, i u moralnom i u ljudskom smislu sudi mračnjaštvu i zločinima tzv. NDH i ustaša čiji je, a to je nesumnjivo dokazano, Artuković bio zakleti član i vođa.

Popović je prigovorio optužnici da u preambuli spominje cijeli niz teških krivičnih djela, među kojima su genocid, masovna ubojstva na 40-ak mjesta. On je na liniji obrane A. Artukovića rekao da mi o tome možemo imati svoja mišljenja, ali se to može, prema optužnici, utvrditi jedino u dva slučaja. On se potom »uhvatio« za pravno tumačenje da se može suditi optuženom samo za ono što ga optužnica tuži ili, ako postoji pravosnažna presuda kojom je optuženi prije osuđivan. Popović je izjavio da je on svjestan da su u toku suđenja saslušana brojna svjedočenja, potresna i iskrena, ali koja, u izuzetku dva svjedoka, navodno ne stoje ni u kakvoj vezi s optuženim i s konkretne četiri točke optužnice.

Popović je s priličnom dozom ironije prigovorio optužbi da je u završnoj riječi, protivno članu 340. Zakona o krivičnom postupku, zatražio smrtnu kaznu (član kaže, prema Srđi Popoviću, da tužilac ne može stavljati određeni prijedlog o visini kazne te da ne može zatražiti smrtnu kaznu za optuženog). Popović je rekao da tužilac zna za takav član.

Prema onom što je rečeno na posljednjoj konferenciji za novinare, tužilac ne smije, po članu 340, kako je rekla sudac Katja Miličić, predlagati visinu kazne, ali smije predložiti sudu opomenu i uvjetnu osudu, kada zakon izostavi vrstu znači da može, kada su alternativno predviđene kazne, predlagati i smrtnu, a u ovom slučaju predviđena je kazna od najmanje pet godina i smrtna.

Popović je nadalje izjavio da iskazi četvorice svjedoka o pitanju točke 1c optužnice ništa ne dokazuju. Točka 1c optužnice, kao što je poznato, optužuje: »neutvrđenog dana u svibnju 1941. godine, u namjeri da liši života dra Ješu Vidića, bivšeg narodnog poslanika i advokata, i da oduzme njegovu imovinu naredio Ferdi Knezu, tadašnjem šefu policije u Sremskoj Mitrovici, da Ješu Vidića otpremi u logor, a koju naredbu je ovaj izvršio, tako da je Ješo Vidić interniran u koncentracioni logor »Danica« kod Koprivnice: molbu njegove supruge Olge Vidić da dozvoli njezinom suprugu da se iseli u Srbiju, a zauzvrat će mu biti poklonjeno pola njegova zemljišta u veličini od 150 jutara, odbio riječima: »Ja ću ga ubiti i uzeti ne 150 jutara, već svih 300 jutara zemlje«, a nakon toga je u smislu već danog naređenja Ješo Vidić ubijen, a njegova zemlja predana u vlasništvo ustaši Stjepanu Vineku«.

Popović se posebno okomio na iskaz, kako je on rekao, već senilnog svjedoka Franje Truhara, koji je bio nekoliko mjeseci šef policije u Sremskoj Mitrovici. On se pozvao na njegov iskaz da se on sjeća da je Olga Vidić nudila zemlju za otkup svoga muža, ali ne zna kome, te da je bio kod Artukovića, ali ne zna zašto. Popović je konstatirao da je točno da je svjedok Truhar rekao da ostaje kod izjave koju je dao u istom predmetu na saslušanju 1951. i 1952. godine. Popović je prigovorio iskazima svjedoka Jelene Rašović, Srboljuba Mirkovića i Sime Tomovića, koji navodno nisu imali naposrednih saznanja o ubojstvu Ješe Vidića. Popović je, poput svog branjenika, ponovio da optužnica u točki 1c ništa ne dokazuje. Kao što je i Artuković često ponavljao da je sve apsolutna laž, i njegov branitelj je jučer izjavio: »Rezultat dokaznog postupka je u odnosu na točku 1c nula. Apsolutno nula!«

On je, kao i u dosadašnjih 17 dana rasprave, jučer, nakon dvadesetak minuta iznošenja svoga završnog govora, ponovo ustvrdio da Artuković spava, uz konstataciju da je možda njegov završni govor malo uspavljujući.

Poslije toga Srđa Popović doveo je u pitanje samu pravnu osnovu optužnice. Rekao je da, prema mišljenju obrane, postoje »neotklonjive pravne smetnje«, i to po tzv. načelu specijalnosti, koje traži da se optuženog tereti samo za djela za koja je izručen. To znači, tvrdi Popović, da mu se može suditi samo za ubojstvo, ali ne i za ratne zločine. Kako, pak, inkriminacije iz optužnice obuhvaćaju djela između 1941. i 1943. godine, dodao je Popović, na optuženog se mogu primijeniti samo odredbe iz krivičnog zakona stare Jugoslavije (iz 1929), a prema tom zakonu nastupila je 1983. »apsolutna zastara gonjenja«. Ističući, uz to, da se ne može prihvatiti mišljenje okružnog javnog tužioca i zastupnika oštećene obitelji J. Vidića, prema kome se ratni zločini, odnosno genocid, mogu kvalificirati kao oblici ubojstva (jer imaju različite »radnje izvršenja« i različitu pravnu kvalifikaciju) - Popović je zatražio da se optužba Okružnog javnog tužilaštva odbije.

Prije toga S. Popović je naveo još neke razloge zbog kojih optužnica navodno stoji na tankim nogama. Rekao je da naše pravosuđe ne poznaje retroaktivnu primjenu zakona, tj. da se nekoga tereti prema zakonima donesenim poslije inkriminiranih djela.

Popović je zatim postavio pitanje kako se sudilo drugim ratnim zločincima (Nurnberški proces, suđenje Eichmannu...) i sam odgovorio da se to činilo po specijalnim zakonima, koji, međutim, u slučaju A. Artukovića nije donesen. Ocijenio je da su to propusti, i na kraju rekao da obrani nije bilo lako tražiti spomenutu odluku (o odbijanju optužnice), jer joj je poznato kakvu presudu očekuje javnost, ali da s obzirom na spomenute okolnosti obrana to traži iz punog advokatskog uvjerenja, držeći da se »optuženog ne može staviti van zakona samo zato što je druge stavljao van zakona«.

Popović je govorio, što će i sam reći, dosta uspavljujuće, tako da je Artuković u nekoliko navrata izgledao kao da je zaista zaspao. Zbog toga je prva polusatna pauza bila već u 8.58, a zatim, u 10 sati. Poslije treće pauze, u 11.30, počeo je završnu riječ izlagati zagebački advokat Željko Olujić, koji je već u uvodnoj rečenici ustvrdio kako se na ovom procesu ne sudi »Artukoviću za političke, nego za krivične inkriminacije«. Otud odgovornost da se utvrdi i činjenicama potkrijepi svaka tačka optužbe. Izvještavajući o suđenju, novinari »Večernjeg lista« M. Čulić, T. Tagirov i Z. Herljević pišu:

Olujić je naveo više primjera koji navodno govore da se to činjenično stanje nije u toku sudske rasprave uvažilo. Tako optužnica tereti Artukovića i za to što se u zemlju vratio s njemačkim oficirima, zamjera mu se i na političkim opredjeljenjima, a sve to, tvrdi Olujić, nije predmet optužnice. Taj branitelj s posebnom se energijom oborio na svjedočenje Bajre Avdića, za kojeg je poslije dulje analize njegova iskaza, samouvjerenost izjavio »ovaj svjedok ne govori istinu«. Pri tome Olujiću posebno smetaju proturiječnosti u iskazu Bajre Avdića o događajima prije četrdeset i više godina. Olujić ne prelazi ni preko najmanje praznine u Avdićevoj memoriji (iako ni memorija samih branitelja nije u toku suđenja funkcionirala besprijekorno, što se, recimo, dalo vidjeti i odatle što su navodili neka pogrešna imena autora knjiga čije su čitanje tražili pred sudom).

Tako se Olujić zapitao kako to da Avdić tvrdi da je po dolasku u Zagreb 1941. godine postao član »Poglavnikova tjelesnog sdruga« kada se zna da je »PTS« osnovan 1942. godine. Olujiću nije uvjerljivo ni to da je Avdić mogao postati članom poglavnikove najbliže pratnje sa samo sedamnaest godina, jer je, tvrdi, povijesna činjenica da su u pratnji bile samo najpovjerenije ustaše iz emigracije. Izgleda da je Avdić, tvrdi Olujić, »učio« svoj iskaz, za što kao dokaz navodi i da je najprije tvrdio da je na čelu PTS-a bio Sertić a zatim Moškov. Kako to, pita Olujić, da se Avdić tek sada sjeća da su u Maksimirskoj šumi Artuković, dr Šercer i ostali ustaški šefovi osobno ubijali zarobljene komuniste. Zašto se ovako upečatljivog događaja nije sjetio i u svojim prijašnjim iskazima. Olujić je naveo i više drugih iskaza svjedoka Avdića, za koje je rekao da ne zaslužuju povjerenje suda (tvrdnja da je Artuković osobno naredio ukrcavanje Židova na Krešimirovu trgu, iako je u istrazi ostao samo na tome da je ovaj prisustvovao tom događaju). Odatle je Artukovićev branitelj izveo zaključak da Avdićevo svjedočenje nije mjerodavno, a nije se složio ni s tvrdnjom okružnog javnog tužioca da Avdić nije imao interesa za netočno svjedočenje, jer ta njegova zainteresiranost,

tvrdi Olujić, proizlazi iz činjenice da je bio zakleti ustaša, tj. da ima dovoljno na duši da mu nije svejedno kako će svjedočiti.

U daljnjoj analizi, Olujić je iznio neke povijesne činjenice, te dao kratak prikaz organizacije ustaške države. U toj piramidi vlasti, tvrdi Olujić, Artuković je bio samo službenik državne administracije, a glavni uz Antu Pavelića bili su Kvaternik, Luburić i drugi.

Olujić je iznio i svoju analizu izvedenih dokaza, te izrazio sumnju u vjerodostojnost iskaza pojedinih saslušanih svjedoka. Na kraju svoje završne riječi, pridružio se prijedlogu svoga kolege advokata Srde Popovića da sud odbije optužnicu Okružnog javnog tužilaštva.

Lijepe riječi obrane su rasplakale optuženog Andriju Artukovića. U potpunosti je usvojio njihove stavove i nije imao potrebe da sam govori. Jasno se čulo kako jeca:

- Dokazali su da sam nevin...

Trenutak kasnije to je, i ovoga puta bez velikih riječi ali s mnogo uvjerljivosti, porekla Ivanka Pintar Gajer:

Optužba u cijelosti, doslovno od riječi do riječi ostaje pri onom što je rekla. Obradena su sva činjenična, procesna i materijalno-pravna pitanja, koja se odnose na predmet ove optužnice. Ako je ocjena obrane da je optužnica Artukoviću na teret stavila samo političku, a ne i krivičnu odgovornost, a znamo da je to odgovornost za smrt mnogo hiljada ljudi, onda tu optužba nema više što reći, osim da ostaje u cijelosti pri onom što je rekla.

Pravo na repliku iskoristio je i zastupnik oštećene obitelji doktora Jevrema Vidića, advokat Slobodan Perović, koji je rekao da je branitelj Popović u svojoj analizi zanemario sve ono što ide u prilog optužnici, te dao analizu samo nekih-zakonskih propisa koji, istrgnuti iz cjeline, daju sliku da je Artukoviću nemoguće suditi. Na zamjerku obrane kako on u svom završnom govoru nije dovoljno analizirao činjenice u vezi s ubojstvom doktora Vidića, Perović je ponovio da nije bilo potrebe za ponovnu analizu onoga što je optužba učinila već na briljantan način. Prigovore vezane za postupak izručenja Artukovića, srušila je već presuda američkog suca Browna mlađeg, koji je sve te dileme koje je jučer iznio Popović, riješio. Perović je, još jednom ponovio da smatra da bi sud pri odlučivanju o ovom predmetu trebao kao pravnu kvalifikaciju postaviti, uz ratne zločine, i genocid.

Posljednju šansu da govori na ovom suđenju iskoristio je i Srđa Popović, koji je ponovio svoje izneseno tumačenje propisa o zastari.

U krivičnom postupku posljednji koji govori jest optuženi, pa je predsjednik sudskog vijeća sudac Milko Gajski još jednom upitao Artukovića ima li nešto dodati, na što je Artuković odgovorio da se slaže s izlaganjem S. Popovića i da se ne slaže s izlaganjem Slobodana Perovića.

Točno u 13 sati i 41 minutu predsjednik sudskog vijeća je poslije 18 dana suđenja, objavio da je glavna rasprava završena, te da će presuda biti objavljena u sudnici Okružnog suda u Zagrebu, u srijedu, 14. svibnja u 11 sati.

**SRIJEDA**  
**14. maja**

1. c, neutvrđenog dana u svibnju 1941. godine naredio Ferdi Knezu, šefu policije u Sremskoj Mitrovici da Ješu Vidića odvede u logor, a koju je naredbu ovaj izvršio, te je Ješo Vidić interniran u koncentracijski logor »Danica« kod Koprivnice, a zatim u logor Jadovno iz kojeg se više nije vratio.

Dakle, kršeći pravila međunarodnog prava za vrijeme rata i okupacije naredio da se civilno stanovništvo ubija i protuzakonito odvodi u koncentracijske logore.

2. Neutvrđenog dana početkom 1943. godine, nalazeći se u pratnji Ante Pavelića, u blizini Samobora naredio da se više stotina partizana zarobljenih na području Žumberka ubije, a što je i učinjeno tako da su zarobljenici dovedeni na jednu livadu i tu pobijeni, mitraljeskim rafalima i pregaženi tenkovima.

Dakle, kršeći pravila međunarodnog prava naredio da se ratni zarobljenici ubijaju, čime je počinio krivična djela protiv čovječnosti i to radnjama opisanim u točkama 1. a,b, i c krivična djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, opisano i kažnjivo po članu 142 KZ SFRJ, te djelom pod točkom 2. krivično djelo ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika, opisano i kažnjivo po članu 144 KZ SFRJ, te mu se za svako od tih krivičnih djela, temeljem člana 48, stav 1 KZ SFRJ utvrđuje smrtna kazna i temeljem člana 48 stav 2. točka 1. SFRJ sud optuženog Andriju Artukovića, osuđuje na smrtnu kaznu.

Temeljem odredbe član 98, stav 4. u vezi člana 95, stav 2, točka 1-6. ZKP troškovi krivičnog postupka padaju na teret budžetskih troškova, a temeljem odredbe člana 353, stav 1 i 6 ZKP optuženom Andriji Artukoviću produžuje se pritvor.

Okružno javno tužilaštvo u Zagrebu podiglo je optužnicu protiv Andrije Artukovića zbog krivičnih djela iz člana 142 i 144 KZ SFRJ. Iznoseći svoju obranu u toku ovog krivičnog postupka, optuženi Andrija Artuković u cjelosti poriče izvršenje krivičnih djela iz optužnice. U pogledu točke 1. a optužnice, optuženik ističe da nikada nije bio u blizini Vrginmost", niti je zajedno sa Antom Pavelićem u njegovoj pratnji napuštao Zagreb. Zna da su se na terenu vodile borbe sa partizanima, bilo je nereda, o čemu se razgovaralo i na sjednicama vlade. O ekscesnim slučajevima na terenu nije primao usmene izvještaje. Veliki župani bili su dužni da ga pismeno izvještavaju, a ne sjeća se da je s područja Vrginmosta primao pismene izvještaje.

U pogledu točke 1b optužnice tvrdi da nikada nije obilazio teren niti dolazio u kontakt sa vojnim rukovodiocima niti je izazvao naređenja za ubijanje ljudi. Zna za postojanje logora Kerestinec, nikad nije obilazio taj logor, nije mu poznato tko ga je osnovao, niti tko je bio smješten u tom logoru. Za hapšenje ljudi u Zagrebu, je čuo, jer se o tome pričalo na sjednicama vlade, no ne zna tko je vršio hapšenja, kao niti razlog zbog čega su hapšenja vršena.

U pogledu točke 1.c optužnice, naveo je da nikada nije čuo za Jesu Vidića, ne zna ni za Ferdu Kneza. Čuo je za prezime Truhar, sjeća se kako je ovaj vršio neku funkciju, ali ne zna koju, zna kako mu je netko od

ministara preporučio Truhara, pa ga je postavio u Sremskoj Mitrovici na neku dužnost.

Sjeća se kako ga je Truhar posjetio na čelu neke delegacije iz Sremske Mitrovice kada je bio ministar unutrašnjih poslova. Dopušta mogućnost kako je razlog posjete bila neka intervencija u ministarstvu unutrašnjih poslova i da se tom prilikom u razgovoru s članovima obje delegacije spominjalo ime Vidić.

U pogledu točke 2. optužnice tvrdi kako nikada nije bio u blizini Samobora, niti mu je poznata akcija 'odmazde'. Dalje, u obrani priznaje kako je postao članom ustaškog pokreta u emigraciji gdje je bio imenovan za upravnika i nadzornog zapovjednika svih ustaških logora.

Neposredno poslije napada Njemačke i Italije na Jugoslaviju doputovao je u Zagreb avionom sa ustaškim prvakom Mladenom Lorkovićem u pratnji njemačkog časnika te je sudjelovao u proglašenju tzv. NDH 10. travnja 1941. godine. Imenovan je za ministra unutrašnjih poslova, bio je ministar pravde i bogoštovlja, te državni prabilježnik. Ocjenjujući obranu optuženog, sud smatra da je nelogična, nedosljedna i suprotna sa općepoznatim, povijesno utvrđenim činjenicama. U općem dijelu svoje obrane optuženik je dobrog sjećanja, iscrpno prikazuje pojedine detalje svoje aktivnosti i kretanja. Međutim, kada prelazi na konkretne inkriminacije, odgovara kako je to laž, apsolutna laž i tome slično. Nelogično je da se optuženik pojedinih zbivanja iz svoje prošlosti sjeća vrlo iscrpno i detaljno, a kada se prelazi na konkretne stvari koje ga terete, tada njegovo sjećanje u potpunosti pada i odgovara kako su to laži.

Činjenica koje se odnose na inkriminacije zaboravlja u cjelosti, a činjenica koje se odnose na njegovu opću aktivnost sjeća se vrlo dobro i u detalje. Ovakva njegova obrana upućuje na racionalan, selektivni pristup događajima iz njegove prošlosti.

Optuženik se vrlo dobro sjeća svoga puta u Italiju, nakon što je emigrirao iz Jugoslavije. Sjeća se koliko je vremena bio tamo. Nakon toga putovao je za Beč, za Mađarsku, došavši u Budimpeštu, sjeća se koliko se vremena tamo zadržavao, a ne sjeća se brojnih hapšenja Srba, Jevreja, Roma, progonjenih na teritoriji tadašnje tvorevine NDH od 1941. do 1945. godine.

Vrlo dobro se sjeća kada se upoznao sa Antom Pavelićem, na kojem mjestu u Zagrebu je to bilo, gdje je bio pripravnik, ulice, broja i odjelničke kancelarije, a ne sjeća se tako brojnih hapšenja.

Usljed iznesenih nelogičnosti pa i kontradiktornosti, obrane, optuženog djeluje neuvjerljivo.

Svjedoci Ruža Rubčić, Blaž Mesarić, i drugi vrlo su uvjerljivo opisali mučenja po logorima i iscrpljivanja glađu. Iz njihovih iskaza je vidljivo da su uhapšeni i zatvarani bez ikakvog pravog osnova, da su prema njima od strane ustaša primjenjivane mjere izgladnelosti, mučenja žeđu i batinjanje. Često su takva mučenja imala za posljedicu smrt.

Ti svjedoci i svjedoci Jovan Živković, Josip Korošec i drugi u svojim iskazima su prikazali brojna stradanja zatočenih u logorima. Svjedok Egon

Berger vrlo je uvjerljivo iskazao kako je bio uhapšen kao Jevrej. Jevreji su bili odvedeni u Jasenovac. Tamo je bio grobar i vidio je masovna ubijanja muškaraca, žena i djece. Masovna ubijanja vršena su i izvan sabirnih i koncentracionih logora, što je svojim iskazom potvrdio svjedok Ljuban Jednak koji je jedini preživjeli očevidac pokolja ljudi srpske narodnosti u glinskoj crkvi. Svjedok je na dirljiv način opisao ta stradanja. Da je optuženik za taj događaj znao, ukazuje svojim iskazom svjedok Stjepan Vargovič koji se poziva na dokumente koji se odnose na njihovo likvidiranje u toj crkvi.

O stradanjima ljudi u okolici Tuzle uvjerljivo je iskazao Marko Altarac. Iz iskaza svjedoka Jovana Živkovića, Bajre Avdića i drugih utvrđeno je kako je optuženi u više navrata dolazio u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Ti svjedoci govore svoja neposredna saznanja, njihovi su iskazi suglasni i ukazuju na neistinitost obrane optuženog.

Iz iskaza svjedoka Stjepana Fundaka, Stjepana Bratelja i drugih proizlazi da je optuženi kroz cijelo vrijeme obavljanja funkcije ministra unutrašnjih poslova tzv. NDH primao ljude koji su dolazili kod njega, razne funkcionare toga ministarstva, kao i drugi. Tim je svjedocima poznato da su nakon odlaska na teren tih funkcionara redovito nastajali progoni, deportacije u logore i ubojstva. Da je optuženik bio informiran o svim zbivanjima i provođenju odluka, proizlazi iz iskaza svjedoka Ivana Cvitanovića, Stjepana Fundaka i drugih koji su bili u aparatu sistema NDH, koji su potvrdili da su optuženom, kao ministru unutrašnjih poslova davana obavještenja, a naročito o slučajevima izvršenja ubojstva, hapšenja i deportacija.

Svjedoci Josip Boban, Dragutin Stare i drugi su iskazali kako je naloge za hapšenja cigana davao optuženi, a izvršavali su ih oni koji su njemu bili podređeni.

Svjedok Dragutin Stare koji je bio kotarski predstojnik potvrdio je kako je tajnik optuženog telefonom provjeravao da li je naredba optuženog u pogledu deportacije Cigana izvršena. Ta činjenica proizlazi iz iskaza svjedoka Franje Truhara, Vladimira Gothardija i Slavka Čelanskog, a koji su bili u aparatu ministarstva unutrašnjih poslova, pa o tim činjenicama imaju neposredna saznanja, o kojima su vrlo uvjerljivo iskazivali.

Ocjenjujući iskaze tih svjedoka, sud je nedvojbeno utvrdio činjenicu da je optuženi bio osoba koji je izdavao naredbe za hapšenja, znao je za ubijanja u koncentracionim, sabirnim i radnim logorima i drugim mjestima kao i za druga mučenja i zlostavljanja zatočenika jer je bio obavještavan o tome.

Sa posebnom pažnjom sud je cijenio iskaz svjedoka Bajre Avdića. Svjedok je u svom iskazu opisao događaje koje su se zbili krajem 1941. i početkom 1942. godine i 1943. godine, o kojim događajima ima neposredna saznanja jer je bio na svim tim mjestima. Iskaz toga svjedoka sud je ocjenio kao logičan, dosljedan, nekontradiktoran, istinit u iskazivanju, provjeravajući ga kroz iskaze ostalih svjedoka. Taj svjedok tvrdi kako su ustaše hapsile građane, među kojima je bilo Jevreja, krajem 1941. godine dovodili ih u Kerestinec, gdje se nalazio ustaški logor, opisujući kako su bili smješteni u

podrumu. Povjesno je utvrđena činjenica kako logor Kerestinec nakon bijega zatočenih komunista ljeta 1941. godine službeno prestaje s radom.

Svjedok Bajro Avdić ima neposredna saznanja nakon ljeta 1941. godine, jer kada to ne bi bilo tako, on o tim činjenicama ne bi mogao iskazivati tako okolnosno i uvjerljivo. Taj je svjedok bio potpuno siguran u iskazivanju. Bio je određen u odgovoru na pitanje kako u događajima i zbivanjima kod Vrginmosta nije bilo talijanskih oficira, što je i povjesna istina jer su Talijani napustili Vrginmost 8. travnja 1942., iako su od početka rata tamo bili. Njegov iskaz sud prihvaća istinitim. On ima neposredna saznanja o tim događajima, a to potvrđuje i sve pravno relevantne okolnosti događaja u vezi djela pod točkom 2. dispozitiva optužnice.

Ivan Buntak u svom iskazu navodi kako je vidio Andriju Artukovića i Antu Pavelića kada su došli u Zlatar Bistricu u prosincu 1943. godine. Ovaj svjedok ima neposredna saznanja, uvjerljivo iskazujući da je optuženi išao na teren. Svjedok Stjepan Galic kako je radio u dvorcu Kerestinec, iskazuje kako su ustaše dovodile ljude u to mjesto i krajem 1941. pa do ljeta 1942. godine. Taj je svjedok živio u mjestu Kerestinec i radio je u tom dvorcu i o tom hapšenju u svom iskazu je potvrdio iskaz svjedoka Bajre Avdića u pogledu događaja koji su se zbivali u dvorcu Kerestinec.

Analize iskaza svjedoka Bajre Avdića i iskaza ostalih svjedoka te činjenice koje su utvrđene na temelju pisanih dokumenata upućuju na nedvojbeni zaključak da je optuženi izvršio djela opisana u la, lb, i 2 dispozitiva optužnice, te također da je optuženi izvršio djelo iz točke Ic što je utvrđeno u iskazu svjedoka Rašović Jelene.

Svjedok Franjo Truhar je iskazao kako je poznao Andriju Artukovića još prije rata koji ga je i postavio za šefa policije u Sremskoj Mitrovici i kako je upravo Ješa Vidić uhapšen na zahtjev Andrije Artukovića. Iskazao je kako mu se obratila Olga Vidić, supruga Ješe Vidića, sa molbom da se obrati Artukoviću, kako bi dozvolio njenom mužu da otputuje u Zagreb. Isto tako u svom iskazu svjedok Olga Vidić je opisala kako je njezin muž uhapšen po zagrebačkoj policiji te kako je nastojala da ga oslobodi iz logora. Ocjenjujući te iskaze, svakog za sebe i u međusobnoj povezanosti, sud je utvrdio da je u svibnju 1941. Ferdi Knezu kao šefu policije u Sremskoj Mitrovici optuženi naredio da uhapsi Ješu Vidića, što je i učinjeno nakon čega je Olga Vidić molila da se njezin suprug oslobodi, ali je on upućen u koncentracioni logor »Danica« kod Koprivnice i više se nije vratio.

Čitanjem zakonskih odredbi utvrđeno je kako je neposredno iza uspostavljanja tvorevine nezavisne NDH uslijedila izuzetno živa zakonodavna aktivnost. Ta novoformirana tvorevina oslanjala se na primjenu nacifašističke dotrine o Židovima i rasnoj čistoći. Optuženi Artuković donošenje takvih odluka i zakonskih odredbi opravdava time da su tada bila teška vremena. No, valja se upitati čime su bila uzrokovana. On ne želi priznati niti prihvatiti postojanje slobodarskih težnji naroda ni reakciju naroda na ustaški teror, već drži kako je on upravo pozvan da reagira onako što je toliko često upotrebljavao kao obrazlaganje postupka te tvrdi: na ljutu ranu - ljuta trava.

Niti danas nije shvatio niti to želi shvatiti kako su svi koji su drugačije mislili od njega i njegove ideologije bili prognani i masovno ubijani, a osnovu takvog postupka dao je upravo optuženik.

Dovoljna je bila njegova naredba da se izvrši ono što je naumio. Konačno niti u kasnijoj fazi nije poštivana čak niti ona procedura, koju je svaka zakonska odredba nalagala, na što ukazuje u ovom krivičnom postupku utvrđena činjenica kako su u koncentracione logore upućivane stotine tisuća ljudi, bez da je prethodno slijedio zakonski postupak kao i bez ikakvog formalnog rješenja.

Zar to samo po sebi ne govori dovoljno određeno o tome kakva je farsa bila ta nazovi država, koju sam optuženik želi prikazati kao pravnu državu.

Zbog svega toga Andrija Artuković proglašen je ratnim zločincem po Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina, okupatora i njihovih pomagača Federalne države Hrvatske iz 1946. godine.

Sami naslovi pojedinih zakonskih odredbi vrlo rječito govore što su svojim sadržajem donosile.

Zakonska odredba za obranu države, zakonska odredba o zabrani ćirilice, zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja kada se počinitelj ne pronađe, zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih osoba na prisilan rad i boravak u logore i drugo, svim ovim zakonskim odredbama kao i podzakonskim aktivnostima, proizilazim iz sadržaja tih zakonskih odredbi, zajednička je ideološka osnova iznjeta po osobi optuženog u govoru održanom u Saboru 26. veljače 1942. godine, a kojima je ujedno u potpunosti potvrđeno postojanje umišljaja optuženog za izvršenje ovih krivičnih djela za koje je proglašen krivim.

Odbijen je prijedlog obrane da se čitaju sadržaji znanstvenih dijela, odnosno da se autori tih djela saslušaju kao svjedoci. Znanstveno je djelo, ako posluži kao dokaz u krivičnom postupku prvo posredni dokaz, a zatim ono podliježe ocjeni suda kao i svaki drugi dokaz, proveden u krivičnom postupku. Kako sud nalazi da je izvedenim dokazima činjenično stanje bilo dovoljno utvrđeno, provođenje daljnjih dokaza u vidu znanstvenih memoarskih i povjesnih djela nije potrebno, kao niti saslušanje autora tih djela. Činjenica da određeni autori ne obrađuju pojedine događaje, odnosno ukoliko su njihovom obradom izostavljeni, niti u kojem slučaju ne može utjecati na utvrđivanje suda o postojanju tih događaja koji su ostalim provedenim dokazima potvrđeni.

Konačno u ocjeni i navedenih ustaških zločina ne može za utvrđivanje postojanja istine biti odlučno da li o njima ima pisanih dokumenata u arhivima, muzejima ili publicistici.

Ustaški zločinci, a što je u ovom postupku utvrđeno, temeljito i dosljedno su uništavali tragove svojih zločina.

Prilikom ocjene procesne sposobnosti optuženog u toku i prije raspravljanja, sud je sa posebnom pažnjom cijenio nalaz i mišljenje vještaka, psihijataru i interniste-kardiologa. Navedena grupa vještaka izvršila je sve potrebno za ocjenu zdravstvenog i psihičkog stanja optuženog, dajući nam

tako nalaz i mišljenje, pismeno i usmeno, bez nejasnoća i kontradiktornosti, koristeći se pri tome stručnim znanjem, praktičnim iskustvom i suvremenim zdravstvenim metodama. Stoga je upravo na temelju takvog stručnog mišljenja i nalaza, a navedena je grupa vještaka dosljedno u toku postupka i svakodnevno pratila ponašanje i zdravstveno stanje optuženog i utvrdila kako je ovaj u cjelosti sposoban da prati sudski postupak, i sudjeluje u njemu, pa su odbijeni svi prijedlozi obrane za novim vještačenjem po istim i drugim vještacima.

Nije osnovana tvrdnja obrane da je suđenje optuženom protivno principima pravde, svrsishodnosti i pravne sigurnosti. Ovo suđenje, vremenski dugo čekano, suđenje je za teške zločine i samo po sebi predstavlja potvrdu pravde i pravičnosti a koju pravdu i pravičnost je optuženi Artuković svojim zločinima i te kako pogazio...

U vrijeme kad je optuženik izvršio djela opisana u izreci ove presude postojala su međunarodna prava koja su ta djela odredila kao krivična djela. To -je tada bilo propisano Haškom konvencijom. Te međunarodne norme postaju potpune i primjenjive u određenoj državi kada ona sama propiše sankcije za zabranjene međunarodne norme. Naknadno propisivanje sankcija ne opravdava prigovor.

Opće je prihvaćeno da sankcija ne mora biti propisana istovremeno sa međunarodnom pravnom normom, već može biti propisana i kasnije. Časom propisivanja sankcije norme međunarodnog prava se primjenjuju na krivična djela izvršena nakon donošenja međunarodne norme, a prije propisivanja sankcije. Krivični zakon SFRJ sankcionirao je norme međunarodnog prava protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika i trme su navedene međunarodne norme postale potpune i primjenjive, na području SFRJ. Jedino se za ocjenu pravilnosti primjenjuje član 3 KZ SFRJ gdje su djela optuženika u vrijeme izvršenja bila zabranjena međunarodnim normama. Te međunarodne norme sankcionirane su krivičnim zakonom Jugoslavije iz 1951. godine, a sankcionirane su i u pozitivnom krivičnom zakonu SFRJ. To nije suprotno ideji pravičnosti na koju se poziva obrana. To tim više što nacionalni državni zakoni obilježja ovakvih krivičnih djela vuku ili preuzimaju iz međunarodnog prava. Dakle, član 3 KZ SFRJ suprotno tvrdnji obrane potpuno je poštivan i nije povrijeđen krivični zakon i djela optuženika opisana u točkama 1a, 1b, i 1c, te točki 2. pravilno su ocjenjena po krivičnom zakonu SFRJ.

Zaštitni objekt ovog krivičnog djela je čovječnost i međunarodno pravo, a krivično djelo iz člana 142. KZ SFRJ je djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva u ratu.

Kako je već obrazloženo u presudi, dokazano je da je optuženik koji je u vrijeme izvršenja djela bio ministar unutrašnjih poslova i jedan od najbližih suradnika ratnih zločinaca, naredio ubijanje civilnog stanovništva u vrijeme rata kada je bio Drugi svjetski rat, a istovremeno i rat naših naroda i narodnosti protiv okupatora i njihovih slugu. Kao ministar i jedan od prvih ljudi ustaškog pokreta i vlade, optuženik je imao veliku vlast. Potpisivao je zakonske odredbe i provedbene odredbe kojima su opravdavana masovna

odvođenja u logore, masovna mučenja i ubijanja civilnog stanovništva tzv. NDH. Kako je kroz dokazni postupak utvrđeno odluke su provodili tabornici, logornici, župani i drugi, te su mučene i ubijene stotine tisuće ljudi, među njima žene i djece. To je utvrđeno i saslušanjem brojnih svjedoka a to proizlazi i iz pročitane opsežne dokumentacije. Masovna ubojstva nedužnih ljudi, naređena po optuženiku, kao je dokazano i izvršena su.

Iz cjelokupnog životnog puta optuženika koji je jedan od osnivača ustaškog pokreta i ustaške ideologije mržnje, inspirator i neposredni autor raznih zakona, odredbi i naredbi, nedvojbeno proizlazi da je optuženik bio svjestan da svojim djelom krši norme međunarodnog prava kojima se štiti čovječnost i da je on upravo to i htio. Stoga njegovo djelovanje, opisano u točkama la, lb i lc izrečene presude, po svim objektivnim i subjektivnim obilježjima nedvojbeno sadrži obilježja protiv civilnog stanovništva iz člana 142. KZ SFRJ. U odnosu na djela pod točkom 2. izreka presude nedvojbeno je utvrđeno da su zarobljeni partizani ispunjavali sve uvjete iz međunarodnog prava da budu smatrani ratnim zarobljenicima, te je optuženik sa umišljajem naredio da zarobljeni partizani budu ubijeni, a čime je počinio krivino djelo ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika iz člana 144. KZ SFRJ.

Sud je u činjeničnom opisu djela pod točkom la, lb, i lc i točki 2. razmotrio u opisanom djelu i neke činjenice koje nisu odlučne za pravnu kvalifikaciju i nisu bitna obilježja krivičnih djela. Ovakva pravna kvalifikacija krivičnog djela iz točke la, lb, lc i točke 2. izrekom presude nije suprotna aktu o izručenju. Iz sadržaja toga akta naedvojbeno proizlazi da je kod odluke o izručenju sud imao u vidu masovna ubojstva i zločin protiv ratnih zarobljenika u ratu kao i ulogu optuženika u kvislinškoj NDH.

Iz tih razloga nije osnovan stav obrane da se krivična djela optuženika činjenično utvrđena mogu označiti kao krivično djelo ubojstva iz člana 167 stav 1. KZ kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine. S obzirom na utvrđene kvalifikacije djela u optužnici i ove presude kao ratnih zločina, prijedlog obrane optuženog da se utvrdi zastara krivičnog gonjenja protiv optuženog je neosnovan, jer član 100. KZ SFRJ određuje da krivično gonjenje i izvršenje kazne ne zastarjeva za krivična djela predviđena članom 141. do 144. KZ SFRJ.

Optuženik je svojini djelovanjem počinio zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava. On je u svom djelovanju primjenjivao zakone koji su predstavljali imitaciju zakona trećeg Reicha protiv nearijevaca, Jevreja i Roma, a također nehumano i bestijalno postupao sa Srbima u Hrvatskoj od kojih je na stotine tisuća stradalo u sabirnim, koncentracionim i drugim logorima, te drugim stratištima. On nije birao sredstva da uništi Srbe, Hrvate koji nisu prihvatili ustašku ideologiju Jevreje, komuniste, Rome, antifašiste, pripadnike drugih naroda. Aparat preko kojeg je sve to činjeno u tzv. NDH je strahoviti aparat nasilja i takav mehanizam organizacije koja planira, priprema, izvršava i sistematski sprovodi takve zločine kao što su zločin protiv čovječnosti, a koji je značio masovno uništavanje ljudskog bića.

Koncentracioni, radni i drugi logori, bili su mučilišta nevinih ljudi, tvornice smrti i mjesta bestijalnih, brutalnih ponašanja i zvjerstava bez presedana u povjesti civiliziranih naroda. Takvom vidu nasilja mora biti uvijek suprotstavljen organizirani represivni mehanizam za sprečavanje i kažnjavanje takvih situacija.

Optuženik u svojoj obrani na pitanje što su ta načela u svom sadržaju nosila, najbolje ocrtava iskazom: na ljutu ranu - ljuta trava, silu silom suzbiti svima je dopušteno, upotreba svih dozvoljenih i nedozvoljenih sredstava. Ovaj iskaz u dovoljnoj je mjeri odredio smjer kojim je krenuo. Na primjer, 10. travnja 1941. godine po njemačkoj okupaciji on se kao vjerni sluga vraća u domovinu i potpuno je prihvatio nacifašističku doktrinu koja je u sebi sadržavala rasne, nacionalne i vjerske predrasude. Optuženi Andrija Artuković se svojim nacifašističkim prijateljima odmah po dolasku na vlast dokazao djelom, sprovodeći svoju ideologiju, ne ostajući na riječima. Optuženi Andrija Artuković potpuno je prihvatio ideju nacizma i fašizma. Takva ideologija ocjenjena je već davno kao neprihvatljiva ljudskoj zajednici, mračna, uživala je oslonac kod pojedinaca koji su u njoj našli mogućnost da iskažu svoju animalnu svijest. Svim svojim postupcima optuženik je pokazao da je prihvatio te mračne ideje. Civilizirana zajednica se nastoji odreći primjene kazne, ali za ubijanja, klanja i mučenja i zločine nad tisućama ljudi, pri tome žena i djece, a za što je optuženi proglašen krivim u ovom krivičnom postupku, što ima za posljedicu oduzimanje života stotina i stotina tisuće ljudi i to zbog opisanih zločina nužno za sobom povlači izricanje najteže kazne smrti.

Stoga sud optuženom za krivična djela iz člana 142. i 144. KZ SFRJ, činjenično i pravno izriče kaznu smrti.

Ovime objavljujem da je prvostepeni krivični postupak protiv optuženog Andrije Artukovića završen.«

U 11.45 sati 14. maja, pročitavši objašnjenje presude velikog krivičnog vijeća Okružnog suda Zagreb, Milko Gajski je zamolio sudionike procesa da ostanu na svojim mjestima. Od stražara je zatražio:

- Izvedite optuženog!

Manji nego ikad ranije, ovoga puta poguren, sve vrijeme prestrašeno tih, nesiguran u hodu, Andrija Artuković je između dvojice stražara otišao na put za koji se opredjelio, opredjelivši se za zločin prije mnogo decenija.